

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯСЫНЫН БИРИНЧИ ПРЕЗИДЕНТИ
Б.Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ
ЖОГОРКУ КЕСИПТИК БИЛИМДИН МАМЛЕКЕТТИК
БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕСИ
ГУМАНИТАРДЫК ФАКУЛЬТЕТ
Философия кафедрасы

А.Ч. Какеев

ТАНДАЛГАН ЭМГЕКТЕР

Эки томдуу

1-том

Н.И. Осмонованын жалпы редакциясынын астында

Бишкек 2022

УДК 1/14
ББК 87.3(5 Кир)
К 16

Жооптуу редактор:

О.А. Тогусаков, КР УИАнын академиги,
философия илимдеринин доктору, профессор

Н.И. Осмонова, Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин
профессору, философия илимдеринин докторунун **жалпы редакциясынын астында**

Рецензенттер:

А.А. Акматалиев, КР УИАнын академиги, филология илимдеринин доктору, профессор,
Ы.М. Мукасов, КР УИАнын академиги, философия илимдеринин доктору, профессор,
А.Х. Бугазов, Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин
философия илимдеринин доктору, профессор

Жогорку кесиптик билим мамлекеттик билим берүү мекемеси
Б.Н. Ельцин атындагы КРСУнун Окумуштуулар кеңеши тарабынан басууга сунушталган

Какеев А.Ч.

К 16 ТАНДАЛГАН ЭМГЕКТЕР: 2 т. Т. 1 / Н.И. Осмонованын жалпы редакциясынын астында. – Бишкек: КРСУ басмасы, 2022. – 130-б.

ISBN 978-9967-19-883-8

“Тандалган эмгектер” жыйнагына кыргыз элинин даанышман философ ойчулу, белгилүү окумуштуу, академик Аскар Чукутаевич Какеевдин ар кандай жылдары жарык көргөн чыгармалары киргизилип, илимий көз караштарынын жана илимий изилдөөлөрүнүн негизги багыттары чагылдырылды. Аталган эмгекке кыргыздардын коомдук-саясий жана философиялык ойлорун, дүйнөнү оюн аркылуу таануу жана кыргыздардын улуттук оюндарын чагылдырган актуалдуу маселелер киргизилди, ошондой эле марксисттик-лениндик идеологиянын бекилиши жана илимий-материалисттик көз караштын калыптанышынын өзгөчөлүктөрүн камтыган көйгөйлөр чагылдырылды. Басылмада легендарлуу кыргыз ойчулдарынын, акын-агартуучуларынын, XX кылымдын 20–30-жылдарындагы белгилүү саясий жана коомдук ишмерлеринин көз караштарына жана чыгармачылыктарына, ошондой эле XX кылымдын 50-жылдарынан тартып азыркы учурга чейинки кыргыз философиясынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн илимий ишмердүүлүгүнүн негизги маселелерине жана багыттарына өзгөчө көңүл бурулду.

“Тандалган эмгектер” жыйнагынын биринчи томуна кыргыз тилинде жарык көргөн “Материя жана аң-сезим” (1969-ж.), “Улуттук ордо оюну – байыркы Кыргыз мамлекетинин үлгүсү” (2003-ж.), “Акын агартуучулардын философиясы” (2017-ж.), “Илимий-материалисттик көз караштын калыптанышы” (2020-ж.) деген эмгектери киргизилди.

«Тандалган эмгектер» жыйнагынын экинчи томуна орус тилинде басылып чыгарылган төмөнкүдөй эмгектер киргизилди: К.И. Скрябин атындагы Кыргыз айыл-чарба университетинде басылып чыгарылган «Кыргызстандагы философиялык ой: изденүүлөр жана көйгөйлөр» (1995-ж.), «Классикалык окуу китеби» сериясынын алкагында Кыргыз-Россия Славян университетинде басылып чыгарылган «Кыргызстандагы философиялык ойдун тарыхы» (2012-ж.), «Дүйнөнү оюн аркылуу таануу» (2018-ж.).

Аталган эмгек жогорку окуу жайлардын студенттерине, магистранттарына, аспиранттарына, илимий кызматкерлерине, ошондой эле кыргыз философиясынын тарыхына кызыккан окурмандардын кеңири чөйрөсүнө арналат.

ISBN 978-9967-19-883-8

УДК 1/14
ББК 87.3(5 Кир)
© ЖКБМБМ, 2022
© Какеев А.Ч., 2022

СӨЗ БАШЫ

2020-жылдын 10-декабрында Кыргыз-Россия Славян университетинин ректору, урматтуу академик В.И. Нифадьев 85 жашка чыгышыңыз менен деп ректораттын атынан куттуктап, юбилейге байланыштуу “КРСУнун ардактуу профессору” деген наам менен сыйлангандыгым жөнүндө кабарлап, кийин пандемия оорусунан кутулсак жайчылыкта расмий түрдө белгилей-биз деди. Албетте, мен академик В.И. Нифадьевге терең ыраазычылыгымды айттым. Салт боюнча “КРСУнун ардактуу профессору” наамын алгандардын тандалган эмгектери басмадан жарык көрөт экен. Ошондуктан тезинен зарыл болгон маалыматтарды бериңиз деди. Тандалган эмгектерди шарттуу түрдө экиге бөлүп, биринчи томуна кыргыз тилинде чыккан эмгектерди, экинчи томуна орус тилинде чыккан эмгектерди чогулттум, жалпысынан алганда алар бири-бирин толуктап турат.

Өзгөчө белгилей кетүүчү жагдай: КРСУнун ачылышы менен философия кафедрасы иштей баштаган. Кафедра башчысы профессор В.П. Тутлистин демилгеси менен “Орус философиясынын тарыхы” жана “Кыргыз философиясынын тарыхы” окутула баштаган.

Бүгүнкү күндө философия кафедрасы “Илимдин тарыхы жана философиясы” (аспиранттар үчүн); “Илимдин философиясы жана методологиясы” (студенттер үчүн); “Кыргыз философиясынын тарыхы”, “Кыргыз маданиятынын тарыхы” (студенттер үчүн) лекцияларды, семинарларды өткөрүп жаткан учуру.

Аңгыча 2020-жылдын октябрь айында “Ак үй” үчүнчү жолу тонолуп, өрттөнүп, кан таламай башталды (2005-ж. 24-март, 2010-ж. 7-апрель, 2020-ж. 5-октябрь). Чындыгында, кан таламай оюндун эрежеси бузулганда башталат.

Буга тарыхый элдик эки мисалды келтирүүгө болот:

1. Кан таламай.

2. Ордо оюну.

1. Кыргыз совет энциклопедиясында мындай деп жазылган: “Кан таламай, упай – чүкө оюну. Оюнга катышуучулардын макулдашуусу боюнча бир нече басым же үчүм (үч чүкө) чүкө ортого салынып, арасына кан аталган өзгөчө түстөгү бир чүкө же сака кошулат. Оюн ат калчашуудагы ирет боюнча башталат. Оюнга салынган чүкөлөрдү бир адам кош чеңгелдеп, кийиздин үстүнө жая чачат. Кан таа түшсө, оюнчулар чачылган чүкөлөрдү талап киришет. Шамдагай оюнчу канга, чүкөлөрдүн көбүнө ээ болот. Ушундан улам бул оюн кан таламай деп аталат...”¹.

2. Ордо оюну жөнүндө атактуу тарыхчы Белек Солтоноев кеңири маалымат берип кеткен. Атап айтканда, ордо оюнунун 22 эрежесин жазып кеткен экен, жарыктык, бейиши болгур улуу тарыхчы².

2020-ж. 5-октябрда Эски аянтта да, Ала-Тоо аянтында да Садыр Жапаровдун аты жаңырды.

Ошентип, Садыр Жапаров Кыргыз мамлекетинин Президенти болуп шайланды. Кыргызстан светтик мамлекет деп дагы бир жолу айтты. Академик К.К. Юдахиндин редакциясында чыккан Русско-кыргызский словарь да «светтик» деген түшүнүккө мындай деген чечмелөө берген: “Светский (-ая, -ое) (не церковный) – граждандык; светская власть – граждандык бийлик; светская литература – граждандык адабият”³.

Садыр Жапаровдун айтуусунда, улуттук идеология, кыргыз философиясы, маданияты, салты, көз караштардын тармагы сыяктуу маселелер жаңыча карала баштайт.

Президент Садыр Жапаровго албан-албан ийгиликтерди каалайбыз!

¹ Кыргыз совет энциклопедиясы. Фрунзе, 1978. 126-б.

² Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы / жооптуу редактор академик А.Ч. Какеев. Бишкек: Архи, 2005. 13–14-б.

³ Русско-кыргызский словарь / под ред. К.К. Юдахина. М., 1958. 761-б.

МАТЕРИЯ ЖАНА АҢ-СЕЗИМ

1. Диалектикалык материализмдин аң-сезим жөнүндөгү окуусу

Адамзат өзүнүн аң-сезими жөнүндө байыркы мезгилден бери эле ойлонуп келген жана анын жаратылышын, маңызын түшүнүүгө далай аракеттерди жасаган. Ушул багытта жасалган кадамдарда ар түрдүү пикирлер, болжолдоолор сунуш кылынган. Алардын айрымдары бир караганда туура сыяктанып көрүнсө да, илимий негиздөөлөрдөн алыс болуп, ал түгүл көпчүлүк учурларда натура да болгон. Улам кийинки жасалган аракеттер аң-сезим жөнүндөгү маселени толук чечпесе да, анын купуя сырларынын ачылышын жакындатуу менен бирге ага болгон кызыгууларды арттырган. Адамзаттын аң-сезимге карата болгон ынтызаарлыгы ушул күнгө чейин улам курчуп, тереңдеп уланып келүүдө.

Адам баласы аң-сезим жөнүндөгү бирден-бир туура илимий түшүнүктү табуу үчүн кайталангыс татаал жолду басып келди. Ал жолдо бирин-бири кескин түрдө жокко чыгарган карама-каршы пикирлер айтылган чоң талаштар, кагылыштар болгон жана азыркы мезгилде да токтобой уланып келе жатат. Айрымдар али да болсо эчактан бери илээшип келе жаткан туура эмес түшүнүктөрдүн туткунунан бошой элек. Ушул эле кезге чейин идеализмдин, ага эриш-аркак болгон диндин билермандары адамдын аң-сезимин, кудурети күчтүү Кудайдын же жогорку табияттан тышкары турган белгисиз күчтүн бир көрүнүшү катарында баалашып, анын маңызын түшүнүүгө ал түгүл изилдөөгө да мүмкүн эмес деген кескин түрдөгү пикирлерге келишет. Мисалга, илгертен бери белгилүү болгон адамдын жаңы рухий дүйнөсү, тактап айтканда, анын аң-сезими Кудай тарабынан берилген дегендей диний пикирлерди атоого болот. Ал эми сунуш кылган пикирлери илимий жактан негиздүү деп эсептешкен идеализмдин өкүлдөрү болсо, аң-сезим Кудай тарабынан берилген деген тезисти тикеден-тике айтышпаганы менен чындыгында ошол эле ойду өздөрүнүн окууларына негизги өзөк кылып алышкандыгын белгилебей коюуга болбойт.

Адамзаттын аң-сезими жөнүндөгү идеалисттик окууларга тикеден-тике каршы болгон пикирлерди айтуучулар жана жактоочулар да бизге тарыхтан белгилүү. Ал пикирлерди материалисттер айтышкан. Материалисттердин пикирлери боюнча, аң-сезим Кудай тарабынан берилген эмес же белгисиз бир кереметтин натыйжасы да эмес. Ал реалдуу жашап турган дүйнөнүн башка көрүнүштөрү сыяктуу эле өзүнө таандык закон ченемдүүлүктөргө баш ийген кубулуштардын бири. Анын негизин изилдөөгө, маңызын ачууга жана түшүнүүгө да болот.

Аң-сезим жөнүндөгү материалисттер менен идеалисттердин ортосундагы бул карама-каршы айтылган пикирлерди туура чечүү үчүн жана алардын окууларынын кайсынысы илимий жактан негиздүү экендигин далилдөө үчүн биз философиянын негизги маселесине кайрылышыбыз керек.

Ф. Энгельс өзүнүн «Людвиг Фейербах жана классикалык немец философиясынын акыры» аттуу белгилүү эмгегинде аң-сезимдин материяга, духтун жаратылышка карата болгон карым-катнаштары жөнүндөгү маселе философиянын негизги маселесин түзө тургандыгын белгилеген. Ошондой эле бул маселени чечүү боюнча бардык философтор чоң эки топко бөлүнүшө тургандыгын көрсөтүп мындай деп жазган: «Дух табияттан мурда эле бар болуучу деп айткандар, демек, кандай болсо да акыры барып дуйнө жаратылган деп эсептегендер... идеалисттик

лагерди түзүштү. Ал эми алгачкы негиз деп табиятты эсептегендер материализмдин ар түрдүү мектептерине кошулушту»¹.

Демек, материяны, табиятты биринчи деп эсептегендерди биз материалисттер дейбиз. «Материалист» деген сөз латын сөзү. Ал заттык деген маанини түшүндүрөт. Материалисттер бизди курчап турган табият эч ким тарабынан жаратылган эмес, ал өзүнө таандык болгон закондорго ылайык жашай берет деп эсептешет. Ал эми идеалисттер болсо, тескерисинче, бардык нерсени аң-сезим же болбосо «дух» жараткан деген ойду айтышат. «Идеалист» деген сөз гректин «идея» деген сөзүнөн алынган. Ал ой деген маанини түшүндүрөт. Ошентип, материалисттердин идеалисттерден болгон негизги айырмасы – алардын материяны алгачкы деп, аң-сезимди экинчи деп эсептешинде.

Эмесе материя дегенибиз эмне? Адатта биз өзүбүздү курчаган дүйнөгө көз чаптырсак, көп сандаган түрдүү нерселерди, буюмдарды, өсүмдүктөрдү, жаныбарларды, кубулуштарды ж. б. у. с. көрөбүз. Жалпысынан биз аны жаратылыш деп атайбыз. Ушул көп түрдүү нерселердин бардыгына бирдей таандык болгон жалпылык, окшоштук барбы же жокпу? деген суроо туулушу мүмкүн. Мындай суроо адамдарды байыркы убактан бери эле кызыктырган жана жооп табуу үчүн аракеттерди жасоого чакырган. Ал аракеттердин натыйжасы катары бардык нерселер өздөрүнүн заттык сапаты менен, тактап айтканда, материалдуулугу менен окшош болушат деген материалисттик түшүнүктөр пайда болгон.

Мисалга байыркы индиялык философтордун окууларына кайрылып көрөлү. Байыркы Индияда «чарвак (*чар – төрт, вак – сөз*, башкача атканда, *төрт сөз*) философиясы» деген ат менен белгилүү болгон окуу бар. Анын өкүлдөрүнүн пикирлерине караганда, бизди курчаган дүйнө түбөлүктүү жашайт. Анда жашаган бардык нерселердин, буюмдардын, кубулуштардын негизин төрт нерсе – суу, жер, аба, от – түзөт. Бул төрт нерсенин тигил же бул түрдө биригүүсүнө жараша ар түрдүү заттар, кубулуштар пайда болот. Чарвак философиясынын төрт нерсе жөнүндөгү окуусу өзүнүн жөнөкөйлүгүнө, илимий жактан чабалдыгына карабастан, дүйнөнүн алгачкы негизин тышкы белгисиз күчтөрдөн эмес, дүйнөнүн өзүнөн издегендиги менен кызыктуу. Мындай аракет материя жөнүндөгү философиялык алгачкы түшүнүктү берүүнүн алгачкы кадамы эле. Философия илиминин кийинки өнүгүшү мындай жөнөкөй түшүнүктөрдүн улам такталышына жана материя жөнүндөгү илимий негиздеги так аныктаманын түзүлүшүнө алып келди. Мындай түшүнүк В.И. Ленин тарабынан «Материализм жана эмпириокритицизм» деген эмгегинде берилген: «Материя – адамга анын туюмдары аркылуу берилип турган, биздин туюмдарыбызга көз карандысыз эле бар болуп, ошол туюмдар аркылуу копияланган, фотографияланган, чагылып көрсөтүлгөн объективдүү реалдуулукту белгилөөчү философиялык категория»².

Ошентип, материяга берилген философиялык аныктамада анын негизги касиети – объективдүү реалдуулугу – белгиленет. Материяга берилген философиялык аныктаманын ошондой эле табигый-илимий маанисинен ажырата билүү зарыл. Табигый илимий көз караштар ошол эле материяны башка жагынан карашат. Тактап айтканда, анын кыймылдарынын формаларын, түрлөрүн жана өз ара байланыштарын чагылдырат. Ошол себептүү анын табигый-илимий маанисине өзгөртүүлөр, оңдоолор киргизилиши мүмкүн. Бирок анын философиялык мааниси өзгөрбөйт.

Жогоруда материя алгачкы, ал эми аң-сезим экинчи болордугу белгиленди. Эмесе аң-сезим дегенибиз эмне?

Марксисттик философиянын окуусу боюнча, «аң-сезим» деген түшүнүк, материя категориясы сыяктуу эле, кеңири философиялык түшүнүк. Ошондуктан аң-сезим жөнүндөгү аныктаманы «материя» деген түшүнүк аркылуу гана берүүгө болот. Мунун себеби биринчи кезекте

¹ *Энгельс Ф.* Людвиг Фейербах жана классикалык немец философиясынын акыры. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1959. 20-б.

² *Ленин В.И.* Чыгармалар. 14-т. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1957. 138-б.

аң-сезимдин физиологиялык негизи, мазмуну жана пайда болушу материяга түздөн-түз байланыштуулугунда.

Аң-сезим дегенибиз материянын касиети, бирок ал материалдуу нерсе эмес. Материалисттердин пикири боюнча, аң-сезим объективдүү түрдө жашап турган нерселердин, заттардын, буюмдардын чагылуусу болот. Мындай чагылуулардын боло тургандыгын адамдар эбактан бери эле байкаган. Адатта биз нерселердин, заттардын, кубулуштардын жана алардын касиеттеринин адамдын башына кандайдыр «көчүрүлүп» турарын байкайбыз. Албетте, мындай «көчүрүлүү» нерселердин же кубулуштардын тикеден-тике баш мээге көчүп барышы болбойт. Мисалы, адамдын баш мээсинде оттун же суунун элеси бар. Эгерде от же суу түздөн-түз адамдын башына которулуп барган болсо, от куйкалап же суу аны чайпап турган болор эле. Бирок биз мындай абалды эч бир сезбейбиз. Эгерде чыныгы жашап турган нерселер адамдардын баш мээсине көчүрүлгөн болсо, баш мээни алып, аны айрым бөлүкчөлөрүнө ажыратып ичиндеги отту же сууну таап алар элек.

Демек, адамдардын баш мээсине реалдуу нерселер же кубулуштар көчүрүлбөстөн, алардын элестери гана чагылат. Ал элестердин жыйындысынын негизинде адамдын ички дүйнөсү түзүлөт. Бул ички дүйнө, тактап айтканда, аң-сезим идеалдуу нерсе болот. Анткени адамдын ички дүйнөсүн көрүүгө, сезүүгө ал түгүл приборлордун жардамы менен «кармап алууга» да болбойт. Мисалы, адамдын баш мээсин алып майда бөлүкчөлөрүнө ажыратып ар түрдүү тажрыйбаларды жүргүзсөк да андагы катылган ойлорду таппайбыз. Асыресе баш мээнин структуралык түзүлүшүн белгилүү нервдик процесстери жөнүндөгү фактыларды ала алабыз.

Аң-сезимдин «көрүнбөс» касиетке ээ болгондугуна карабастан, ал адамдын жүрүш-турушун башкарган реалдуу күч. Анын бул күчүнүн негизи реалдуу жашаган нерселер, кубулуштар менен тыгыз байланышта болушунда. Аң-сезим реалдуу жашаган нерселердин идеалдуу формасы, копиясы, модели жана элеси. Ушуга байланыштуу көлөмү жагынан «алмадай» болгон адамдын башы кең дүйнөнү өз кучагына камтый алат.

Баш мээдеги чагылуунун негизинде пайда болгон образдар реалдуу нерселердин элестери болот. Алар чагылып жаткан нерселерге окшош болушат. Образдар чагылып жаткан нерселердин бизге көрүнүп турган тышкы белгилерин гана эмес алардын өз ара байланыштарын, ички мүнөздөрүн бере алышат. Ошондой эле образдар, элестер менен реалдуу нерселердин ортосунда карама-каршылык белгилер да бар. Анткени аң-сезимдин предметин объективдүү реалдуулук түзөт. Ал эми анын баш мээдеги элеси субъективдүү реалдуулукту түзөт. Башкача айтканда, таанып билүү теориясынын чегинде сезим менен материянын ортосунда карама-каршылык бар. Бирок бул карама-каршылыкты абсолютташтырып жиберүүгө болбойт. Себеби аң-сезимдин өзү материалдык дүйнөгө таандык, болгондо да анын эң жогорку формасы болгон баш мээнин касиети. Мына ошондуктан В.И. Ленин өзүнүн «Материализм жана эмпириокритицизмде» материя менен аң-сезимдин салыштырмалуу карама-каршылыгын белгилеп төмөнкүлөрдү айткан: «Мындай карама-каршы коюу «өтө эле кескин», аша чапма, метафизикалык түрдө болбоого тийиш, бул талашсыз (ал эми ушуну баса көрсөтүү – диалектикалык материалист Дицгендин чоң эмгеги болуп эсептелет).

Мына ушул салыштырмалуу карама-каршы коюунун абсолюттук зарылдыгынын жана абсолюттук акыйкаттуулугунун чектери – бул гносеологиялык изилдөөлөрдүн багытын белгилөөчү чектердин дал өзү болот. Материя менен духтун, физикалык неме менен психикалык неменин карама-каршылыгын, ушул чектерден тышкары алып, «абсолюттук карама-каршылык катарында кароо өтө зор жаңылыштыктардан болор эле»¹.

Ошентип материя менен аң-сезимди бири-бирине бириктирип алардын ортосундагы айырманы жокко чыгарууга же тикеден-тике карама-каршы коюуга болбойт. Философиянын

¹ Ленин В.И. Чыгармалар. 14-т. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1957. 280–281-б.

тарыхында материя менен аң-сезимдин ортосундагы өз ара мамилени түшүнүүдө ар түрдүү жаңылыш илимий жактан сын көтөргүс пикирлердин айтылып келгендиги белгилүү.

Ушул кезге чейин идеализмдин жаңы муундагы жактоочулары алгачкы айтылган илим сымак пикирден али алыстай элек. Философиядагы идеалисттик багыт субъективдик жана объективдик деп аталган негизги эки агымга бөлүнөт. Субъективдик идеализмдин өкүлдөрү биринчи деп жеке адамдын – субъектин аң-сезимин эсептейт. Алардын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири XVIII кылымдагы англиялык философ Берклинин окуусу буга айкын мисал боло алат. Анын пикири боюнча, дүйнөдөгү жашаган нерселердин, буюмдардын бардыгы туюмдардын жыйындысы – комплекси болуп саналат. Турмушта жеке адам – субъект жашайт, ага туюу таандык. Эгерде субъект өзүнүн туюумдарын белгилүү тартипте бириктирсе, конкреттүү нерселер пайда болот. Мисалы, анын ою боюнча, алма дегенибиз кызыл, тоголок, таттуу ж. б. у. с. туюулардын гана бирикмеси – комплекси. Мындай пикирден реалдуу түрдө адам гана жашайт, ага туюу таандык, ал эми адам өзүнүн туюусунда чындыктагы объективдүү нерселерди жаратат деген корутунду чыгат. Эгерде бул пикирди логикалык түрдө аягына чейин улантсак, тышкы чөйрөнүн реалдуулугуна, ошондой эле субъекттен башка адамдардын жашашына шек келтирген тыянакка келүүгө болот.

Ушундай эле тыянакка субъективдүү идеализмдин дагы бир өкүлү XVIII кылымдагы немец философу Фихте да келген. Анын окуусу боюнча, дүйнөдө жеке адам катарында «Мен» деген жашайт. «Мен» өзүнүн каршылыгы болгон «Мен эместин» (дүйнөнү) жашашын шарттуу түрдө талап кылат. Бул пикир деле дүйнөнү жекече адамдын аң-сезими жаратат деген Беркли белгилеген ойду кайталайт.

Субъективдик идеализм материяны таануу менен реалдуу түрдө адамзаттын аң-сезими гана жашайт деген жобого келет. Мисалы, Берклинин айтуусуна караганда, адамдын аң-сезиминде «идея» жана «жан» деген эки нерсе бар. Идеялар – биз туюучу субъективдик касиеттер. «Жан» (душа) – рухий аракеттердин материалдык эмес субъектилерин кабылдоонун негизинде пайда болот. Идеялар пассивдүү, ал эми «жан» активдүү деп эсептелинет. Эң акырында Беркли жеке адамдардын – субъекттердин аң-сезимине аталган идеяларды Кудай «салып коёт» деген тыянакка келет. Аң-сезим проблемасын чечүүдө Берклинин диндин төбөлдөрү айткан пикирлерден алыс кетпегендигин В.И. Ленин мындайча белгилеген: «Идеяларды» адамдын акылына Кудайдын кылган таасиринен туудуруп, Беркли ушул жол менен объективдик идеализмге жакындап келет: дүйнө менин элестөөм эмес, «жаратылыштын закондорун» да, «көбүрөөк реалдуу» идеялардын азыраак реалдуу идеялардан айырмаланыш закондорун да жана башкаларды да жаратып туруучу бир жогорку духовный себептин натыйжасы болуп калат»¹.

Ошентип субъективдик идеалисттер аң-сезим маселеси боюнча, табияттан тышкары, рухий күчтүн таасирин моюндарына алуу менен акыры объективдик идеалисттердин тарабына өтүп кетишет.

Объективдик идеализмдин өкүлдөрү эч кимге, ошонун ичинде жеке адамга таандык болбогон аң-сезимди («таза идеяны») алгачкы деп эсептешет жана аны дүйнөнүн негизи катарында баалашат. Мисалы, немец философу Гегельдин окуусу боюнча, адамдын аң-сезиминен жана табияттан тышкары болгон түбөлүктүү «таза аң-сезим» же абсолюттук идея болот. Бул идея «өзүнүн түпкүрүндө жана өзү аркылуу» өнүгүп отуруп өзүнүн башкача түрдө жашоосу болгон (инобытие) жаратылышты пайда кылат. Тагыраак айтканда, табияттан, адамдан мурда жашаган түбөлүктүү «таза акыл» болгон, кийин ал дүйнөнүн негизин түзгөн. Эгерде биз «таза акыл», «абсолюттук идея» деген сөздөрдүн ордуна «кудай» деген сөздү коюп көрсөк, бул пикирлердин диний ой жорулардан айырмасы жок экендигин ачык эле көрөбүз.

Ошентип идеализмдин ар кандай түрлөрү аң-сезим маселесин чечүүдө да, аны түшүнүүдө да илимий жактан негизсиз болгон көп сандаган болжолдоолорду айтса да алардын

¹ „Ленин В.И. Чыгармалар. 14-т. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1957.

бардыгынын түбү бир. Идеализмдин ар кандай түрлөрү жөнүндө сөз козгогондо, В.И. Лениндин белгилеп кеткен көрсөтмөлөрүн эсте тутуу зарыл. В.И. Ленин «Материализм жана эмпириокритицизмде» мындай деп жазган: «Философиялык идеализмдин түрлөрүнүн ортосунда миңдеген түркүндөрү болушу мүмкүн, жана да ар дайым миң биринчи түркүндү түзүп алууга болот, ал эми мына ушундай миң биринчи системанын (мисалы эмпириомонизмдин) авторуна ушул системачанын башка системачалардан болгон айырмасы маанилүү болуп көрүнүшү мүмкүн. Материализмдин көз карашынан алганда, бул айырмалардын эч бир олуттуу мааниси жок. Олуттуу маани негизги пунктта. Олуттуу маани мына мында: кыймыл материясыз эле болот деп ойлоо аракети – материядан ажыратылган ойго орун берет, ал эми бул болсо философиялык идеализмдин дал өзү»¹.

Азыркы мезгилде буржуазиялык окумуштуулар өздөрүн табият таануу илимдеринин достору катарында көрсөтүшүп, окууларынын илимге каршы маңызын жаап-жашырышып улам жаңы системачаларды түзүүдө. Өзгөчө кийинки мезгилдерде неопозитивизм, неореализм, эмпириомонизм ж. б. сыяктуу окуулар пайда болууда. Алардын негизги көздөгөн максаттары философиядагы болгон эки багыттын ортосундагы айырманы жокко чыгарып, идеализмдин реакциячыл мүнөзүн актоо болуп эсептелинет.

Философияда материализм менен идеализмден башка дагы бир үчүнчү багытты түзүүгө аракеттенген дуалисттер (латин тилинде “эки” деген маанини түшүндүрөт) деп аталуучу агым бар. Алардын окуусу боюнча, жарыш түрдө жашаган эки субстанция же башталгыч негиздер болот – материалдык жана идеалдык. Материалдык субстанциянын башкы касиеттерине, узундук, бийиктик, эндүүлүк сыяктуу үч өлчөм таандык. Ал эми идеалдык субстанциянын башкы касиети ойлоо болуп саналат. Бул эки субстанция адамдарда бирге болот. Башкача айтканда, дене жана аң-сезим түрүндө бирге жашайт. Дуалисттердин материя менен аң-сезимдин ортосундагы айырманы жокко чыгарып аларды бириктирүүгө жасаган аракеттери философиянын башкы маселесин бурмалайт.

Дуализмдин көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири француз философу Р. Декарт жаратылышты түшүнүүдө материалисттик пикирлерди айтуу менен бирге материяга көз карандысыз түрдө жашап туруучу рухий, идеалдык субстанция да жашайт деген пикирди айткан. Бул идеалдык субстанция өзүнүн жашоосун, ошондой эле дүйнөдөгү башка нерселердин жашоосун аныктайт. Атап айтканда, «ойлоочу субстанция» жөнүндөгү ойлору анын окуусундагы негизги жоболордун бири болгон. Декарттын кеңири тараган «Мен ойлоп жатам, демек, мен жашап да жатам» деген жобосу анын идеалисттик позицияда тургандыгына күбө боло алат. Анткени мында ойлоонун жашоосу гана абсолюттук акыйкат катарында эсептелинет. Чындыгында, Декарттын бул ойлору анын идеализмдин позициясына алып барат. Декарттын бул идеалисттик пикирлери анын түзгөн системаларында орун алган диний көз караштарды эске алсак, ого бетер тереңдейт. Чындыгында эле жогоруда аталган эки субстанциянын үстүнөн жогорку субстанция болуп Кудай эсептелинет деп айтышы анын идеалисттик позицияга өтүп кеткендигин ашкерелейт. Ошентип дуализм, идеализм сыяктуу, материализмге каршы көз караш болуп саналат.

Материя менен аң-сезимдин ортосундагы байланышты чечүүдө бирден-бир туура илимий түшүнүктү материалисттик окуу гана бере алды. Материалисттер идеалисттик ар кандай окууларга каршы болгон аң-сезим объективдүү түрдө жашаган материянын касиети жана анын маңызын чагылтуу түзөт деп далилдешет.

Аң-сезим адам баласына гана таандык болгон тил менен тыгыз байланыштагы материянын өнүгүшүнүн жогорку формасы баш мээсинин функциясы. Анын маңызын объективдүү дүйнөнү ырааттуулук менен жыйынтыктуу чагылдыруу түзөт. Ага ошондой эле адамдын кыймыл аракети жана анын натыйжасын алдын ала билүү, сезимдүүлүк менен контролдоо да кирет.

¹ Ленин В.И. Чыгармалар. 14-т. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1957. 308-б.

Албетте, аң-сезим жөнүндөгү идеалисттик көз караштар материалисттик окуу тарабынан жокко чыгарылат. Идеалисттик окууларды төгүндөөнү материалисттер илимий далилдерге таянуу менен жүргүзүшөт. Бирок аң-сезим жөнүндөгү маселеге туура ар тараптан изилденилген салмактуу жоопту марксизмге чейинки материалисттер бере алган эмес.

Марксизмге чейинки материалисттер аң-сезим материянын касиети деген пикирди айтып келишкен. Бирок алардын дүйнөнүн кубулуштарына түшүнүк берүүдөгү таянган илимий далилдеринин жупунулугу жана колдонгон методдорунун метафизикалык, механикалык мүнөздө болушу аң-сезимдин келип чыгышы, өнүгүшү жана маңызы жөнүндөгү маселеге олуттуу жоопторду берүүгө мүмкүндүк берген эмес. Ошондой болсо да марксизмге чейинки материалисттердин айткан пикирлери аң-сезим жөнүндөгү илимий негиздеги окуунун түзүлүшүнө негизги өбөлгө болгон.

Жогоруда биз байыркы индиялык материалисттердин материя жөнүндөгү аңкоо пикирлерине токтолдук. Алар жалаң гана материяга эмес, ошондой эле аң-сезимге туура түшүнүк берүүгө аракет жасашкан. Материянын негизиндеги төрт нерсени алар аң-сезимдин да негизи деп эсептешкен. Мисалы, Чарвак философиясында төрт нерсенин – жер, суу, аба жана оттун – өзгөчө бир кырдаалда биригишинин натыйжасында аң-сезим пайда болот деген ой айтылган. Бул пикирде, илимий жактан чабалсыздыгына карабастан, аң-сезим реалдуу нерсенин натыйжасы деген материалисттик көз караштын өзөгү бар экендигин танууга болбойт. Чындыгында эле бул азыркы материалисттик көз караштардын алгачкы формаларынын бири катарында каралат.

Кийинчерээк бул пикир XVIII кылымдагы француз философтору Дидро, Гельвеций, Гольбах тарабынан өөрчүтүлгөн жана такталган. Алардын айтууларына караганда, аң-сезим белгилүү шарттарда пайда болуучу жаратылыштын касиети болот.

Француз материалисттери аң-сезим менен материянын ортосундагы мамилени туура чечүү менен бирге, туюулардын келип чыгышына да белгилүү деңгээлде туура түшүнүк беришкен. Бирок алардын көз караштарына айрым кемчиликтер да мүнөздүү. Биология, медицина илимдери менен тыгыз байланышта болгондугуна карабастан, француз материализм өзүнүн теориялык мазмуну боюнча механистикалык материализм болгон. Алар чагылуу процессине диалектикалык түшүнүк берүүгө жетишкен эмес. Ошол себептүү алардын пикирлеринен метафизиканын калтырган изи да ачык көрүнүп турат.

Мына ушул кемчиликтердин болушуна байланыштуу идеализмдин өкүлдөрү материалисттик көз караштарды сындоого мүмкүндүк алышкан. Идеалисттер бизге ойлоого, күлүүгө, ыйлоого, жөндөмдүү атомду таап бергилечи деген obu жок суроолорду коюп, аң-сезим табияттан тышкары күч тарабынан берилген деп дөөрүшкөн.

Материя менен аң-сезимдин ортосундагы байланышты чечүүдөгү мындай абалдын тереңдешине вульгардык материалисттердин жактаган пикирлери кошумча болгондугун белгилей кетүү керек. Вульгардык материалисттер материя биринчи, аң-сезим экинчи деп эсептешет. Ушул себептен алар материалисттердин катарына кошулушат. Бирок бул материалисттик жобого түшүнүк берүүдө анын маанисин бурмалап салышат.

Биринчи кезекте вульгардык материалисттер Фогт, Бюхнер, Молешот аң-сезимди материянын кыймылынын формалары менен окшоштуруп экөөнүн ортосундагы маселени чаташтырышат. Алардын окуусу боюнча, аң-сезим менен мээнин ортосундагы мамиле өт менен боордун ортосундагы мамиле сыяктуу болот. Мындайча айтканда, боор өттү кандайча бөлүп чыгарса, мээ дагы аң-сезимди, акылды бөлүп чыгарат. Вульгардык материалисттер аң-сезимди организмдеги физиологиялык процесстерге окшоштуруп, анын идеалдык мүнөзүн унутуп коюшат. Ошентип, аң-сезим зат сыяктуу нерсе болуп чыга келет.

Вульгардык материалисттердин бул тыянактары аларды субъективдик идеалисттерге да жакындатып салат. Эгерде субъективдик идеалисттер материя деген туюулардын комплекси деп физикалык нерсе менен психикалык нерсенин, материя менен аң-сезимдин ортосундагы чекти жокко чыгарып, аларды идеалисттик негизде бириктирсе, вульгардык материалисттер

ушул эле бириктирүүнү материалисттик негизде жасашып, идеалисттик окуулардын тегирменинин ташына суу куюшат. Мына ушул себептен материя менен аң-сезимдин ортосундагы жикти, айырманы ажырата билүү өтө маанилүү. В.И. Ленин бул маселени чечүүдө ушул эки багытка тең чечкиндүү түрдө каршы чыккан жана айрым материалисттер, болгондо да көрүнүктүү материалисттер аталган проблема боюнча айрым кемчиликтерди жиберип коё тургандыгын баса белгилеген.

Мисалы, И. Дицген өзүнүн «Мээ кызматынын маңызы» деген эмгегинде «Ой – мээнин продуктысы болуп эсептелет... Менин жазып иштөөчү столум, менин оюмдун мазмуну катарында, ушул ой менен бир келет, андан айырмаланбайт. Бирок менин мээмден тышкары турган ушул жазып-иштөөчү стол мээмдин, анын өзүнөн таптакыр башкача болгон предмети болуп эсептелет» деген туура материалисттик тыянак чыгарган. Ошону менен бирге ал өзүнүн эмгегинде: «Ошондой болгону менен, сезимдик эмес элес да сезимдик, материалдык, башкача айтканда, чыныгы болуп саналат... Духтун столдон, жарыктан, добуштан болгон айырмасы ушул нерселердин бири-биринен болгон айырмасынан көбүрөөк эмес», – деген туура эмес, идеалисттик көз караштарды да айткан. И. Дицгендин мына ушул чаташ ойлорун талдоо менен В.И. Ленин анын кетирген чыныгы катасынын мүнөзүн ачып жана далилдеп мындай деп жазган: «Бул – көрүнөө эле туура эмес пикир. Ой да, материя да «чыныгы» экендиги, башкача айтканда, булардын бар экендиги туура. Ал эми ойду материалдык неме деп атоо – бул өзү материализмди идеализм менен чаташтырып жиберүүнү көздөй болгон жаңылыш кадам шилтөө болот»¹.

Идеалдык нерсени материалдык нерсеге окшоштуруу вульгардык түрдөгү жөнөкөйлөштүрүлгөн материализмге алып келет. Бул маселенин алда качан эле чечилгендигине карабастан, ушул кезде да вульгардык-материалисттик көз караштар айрым басма сөз органдарында орун алып келе жатат. Мисалы, «Техника молодежи» аттуу журналдын 1968-жылда чыккан бешинчи санында А. Мицкевичтин «Мээ жана ал өзү жөнүндө эмнени ойлойт» аттуу макаласында түздөн-түз эле вульгардык материалисттердин айткан пикирин марксисттик философияга жабыштыра койгон. Макалада Мицкевич мындай деп жазат: «Марксисттик-лениндик философия аныктагандай, аң-сезим материянын кыймылынын жогорку формасы». Бул барып турган вульгардык-материалисттик көз караштын бири экендигин далилдөөнүн кажети деле жок. Мындай пикирлердин, ой жорулардын диалектикалык материализмге эч бир тиешеси жок. Аң-сезим материянын бир гана касиети, бирок анын өзү материалдуу эмес.

Ошону менен бирге аң-сезим материя сыяктуу эле реалдуу болот. Материя – объективдүү реалдуулук. Аң-сезим адамдын ички дүйнөсүнүн реалдуулугу катарында жашайт. Анын маңызын, мазмунун тышкы чөйрөнүн ырааттуулук түрдөгү жыйынтыктуу чагылышы түзөт. Аң-сезим материянын бардык түрлөрүнө тийиштүү эмес, ал анын өнүгүшүнүн белгилүү баскычында гана пайда болгон. Ушул себептүү аң-сезим материянын продуктусу деп эсептелинет.

Аң-сезим ошондой эле материянын тарыхый узак өнүгүшүнүн натыйжасы болгон коомдук турмуштун да продуктусу.

2. Аң-сезимдин пайда болушунун өбөлгөлөрү жана өнүгүшү

Аң-сезимдин жогорку өнүккөн материянын баш мээнин касиети экендигин биз жогоруда белгиледик. Ал эми аң-сезим кандайча пайда болгон? Анын пайда болушу кереметтүү нерсе эмес экендигин азыркы илим ырааттуу түрдө далилдеп отурат. Бизди курчаган жандуу жана жансыз жаратылыштын көп түрдүүлүгү жана көп касиеттерге ээ боло тургандыгы бизге белгилүү. Мына ошол касиеттердин ичинде аң-сезимдин пайда болушуна негизги өбөлгө болгон бир касиет бар. Ал касиет – чагылуу касиети. В.И. Ленин чагылуу касиетинин материянын бардык түрлөрүнө таандыктыгын белгилеп: «...бүткүл материянын чынында туюмга

¹ Ленин В.И. Чыгармалар. 14-т. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1957. 278-б.

турпатташ касиети – чагылуу касиети бар деп ойлоо логикалуу болот¹», – деген пикирди айткан. Мындай ойду айтуу менен В.И. Ленин жансыз жана жандуу жаратылыштагы жашаган заттардын, нерселердин жана кубулуштардын ортосундагы бирдиктүүлүктү, жакындуулукту, жалпылуулукту белгилеп, ошондой эле аң-сезимдин негизин түзгөн туюмдардын жансыз жаратылыштагы чагылуу касиетине турпатташтыгын ачык көрсөткөн.

Албетте, мындан бүткүл материянын аң-сезими бар деген жыйынтык чыгарууга болбойт. Эгерде биз ушундай тыянакка келсек, анда философиянын тарыхында «гилозоизм» (зат жана тиричилик деген сөздөрдөн түзүлгөн) аттуу окуунун тарабындагыларга кошулган болор элек. Гилозоизмдин өкүлдөрүнүн пикири боюнча, туюучулук касиет, башкача айтканда, аң-сезим жаратылыштагы бардык нерселерге таандык болот. Мындай пикирлерди алгачкы грек материалисттери, кийинчерээк Жан Батист Рене Робине сыяктуу айрым француз материалисттери колдошкон. Гилозоизмдин көрүнүктүү өкүлдөрүнүн катарына Спиноза, Дидро да кошулат. Гилозоисттердин материянын бардык түрлөрүндө аң-сезимге турпатташтык касиеттин бар экендигин моюнга алышы аларды идеализмге каршы коюп, материалисттерге жакындатат. Ошондой болсо да биз аларды материалисттердин катарына кошо албайбыз, себеби гилозоисттер бардык нерселерде аң-сезим бар деген тыянакка келишип, материянын чагылуу касиетинин эң жогорку өнүккөн формасы болгон аң-сезим менен анын жөнөкөй формаларынын ортосундагы болгон айырманы жокко чыгарышат.

Диалектикалык материализм табият илимдеринин далилдерине таянып, чагылуу касиети материянын негизинде болот деп айтуу менен бирге аны аң-сезим деп түшүнбөйт. Тескерисинче, чагылуу касиети материя өнүккөн сайын улам жаңы баскычка көтөрүлөт. Ал эми материянын өнүгүшүнүн эң бийик чокуларынын бири катарында адамдын баш мээсинин пайда болушу эсептелинет. Аң-сезим болсо анын негизги касиети болот.

Эмесе чагылуу дегенибиз эмне жана ал материянын бардык түрлөрүнө таандыкпы?

Жалпысынан чагылуу деп материалдык нерселердин өз ара аракеттеринин негизинде пайда болуучу нерсенин, заттын, дененин ички абалынын өзгөчө түрүн айтабыз. Нерселердин, буюмдардын, заттардын, денелердин өз ара аракеттери болмоюнча чагылуу болбойт. Чагылуу болуш үчүн өз ара байланышта болуп бири бирине таасир берип турган бир нече нерселер болушу керек. Мындай абалдагы нерселердин бири таасир берет, экинчиси ошол таасирге жооп кайтарат. Жооптун өзү чагылууну түзөт. Жаратылышта чагылуунун бир нече түрлөрү бар. Алардын айрымдарына токтолуп көрөлү. Мисалы, органикалык эмес жаратылыштагы чагылууну алалы. Эгерде мом затын бармак менен бассак, анда биздин бармагыбыздын изи түшөт. Демек, мом тышкы чөйрөдөн жасалган аракетке өзүнүн түрүн өзгөртүп жооп берди. Бул жооптун өзүн биз чагылуунун жөнөкөй формасы катарында карай алабыз. Дагы бир мисал: металлга жылуулук менен таасир берсек, анда ал өзүнүн ички структуралык, физикалык касиеттерин өзгөртүү аркылуу жооп кайтарат. Мындан органикалык эмес жаратылыштагы чагылуу механикалык, физикалык же химиялык формада болордугун аныктайбыз.

Чагылуунун бул формасын адамдар өздөрүнүн турмушунда кеңири пайдаланышат. Алардын эң жөнөкөйү биз көп эле учуратып же колдонуп жүргөн термометр, фотография, телеграф сыяктуулар. Жансыз жаратылыштагы учуроочу чагылуулар негизинен пассивдүү болушат. Ал эми органикалык эмес жаратылыштан жандуу жаратылыштын пайда болушу менен чагылуу дагы жаңы жогорку татаал формаларга өтө баштайт. Демек, чагылуунун экинчи формасын жандуу жаратылыштагы чагылуу түзөт. Бул чагылуунун негизинен үч түрү бар: 1) жалпы эле тирүү организмдерге таандык болгон дүүлүгүү формасы; 2) белгилүү даражада өнүккөн жогорку жаныбарларга таандык болгон психикалык процесстер түрүндөгү чагылуу жана 3) чагылуунун эң жогорку формасы – аң-сезим. Органикалык дүйнөдөгү чагылуунун жөнөкөй

¹ „Ленин В.И. Чыгармалар. 14-т. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1957. 94-б.

түрүн дүүлүгүү түзөт. Дүүлүгүү деп тышкы чөйрөнүн жасаган таасирлерине бардык тирүү организмдердин берген жообун айтабыз».

Өсүмдүктөр менен жаныбарлардын дүүлүгүсүнүн ортосунда белгилүү айырмалар бар. Алардын өзгөчөлүктөрүнө токтолуп көрөлү. Өсүмдүктөрдөгү дүүлүгүү, жаныбарлардыкына караганда, жөнөкөйүрөөк болсо да бир топ татаал жана көп түрдүү болот. Мисалы, өсүмдүктөрдөгү дүүлүгүү касиетин аткаруучу касиеттер настия деп аталат. Настиялар деп өсүмдүктөрдүн ар кандай органдарынын – сабактарынын, жалбырактарынын, тамырларынын, гүлдөрүнүн тышкы чөйрөнүн белгилүү багыты жок (жылуулуктун, сууктун) таасирлеринин натыйжасына карата жасаган аракеттерин атайбыз. Мисалы, чырмооктун гүлүнүн ачылып же жабылып турушу.

Өсүмдүктөрдүн кыймыл-аракеттери белгилүү бир багыты бар таасирлердин негизинде болсо тропизмдер деп аталат. Жарыктын булагы болгон күндүн кыймылына болгон аракеттер гелиотропизм деп аталат. Мисалы, күн караманын башынын күндү ээрчип кыймылга келиши. Ал эми өсүмдүктөрдүн тамырларынын жердин тартылуу күчүнүн багытына карай өсүшү геотропизм болот.

Кийинчерээк организмдердеги болгон татаалдашуунун негизинде чөйрө менен түзүлүүчү байланышты аткара турган атайын органдар түзүлө баштайт. Демек, чагылуунун улам татаалданышы жана улам жогорку баскычка көтөрүлүшүнүн да белгилүү негизи бар. Организмдердин улам жогорку деңгээлде өнүгүшү менен чагылуу функциясын аткара турган татаал структура – нерв системасы – түзүлөт.

Нерв системасынын алгачкы формасын организмдери жөнөкөй түзүлүштөгү көңгөлдөрдөн көрүүгө болот. Аларда клеткалары белгилүү ырааттуулукка келтирилбеген диффузиялык нерв системасы бар. Мындан жогорку деңгээлде өнүккөн организмдерде түйүндөрү бар нерв системалары болот. Мисалы, курт-кумурскаларда. Нерв түйүндөрүнүн өнүгүшү хордалуу жана омурткалуу жаныбарларда баш мээси менен жүлүндүн пайда болушуна алып келген.

Жогорку жаныбарларда баш мээси менен жүлүндүн өнүгүшү нерв системасынын организмде аткарган функциясын жогорку деңгээлге көтөрдү. Нерв системасы жогорку жаныбарларда организмде болгон бардык кыймыл-аракеттерди башкарууну «өз колуна» алат.

Ф. Энгельс белгилеп кеткендей, омурткалуу жаныбарларда нерв системасы денени бүт бойдон өзүнүн контролдугуна алат да аны өзүнүн максаттарына ылайык уюштура баштайт.

Ошентип жогорку жаныбарларда нерв системасынын татаалданышы чагылуунун психикалык түрүнүн пайда болушуна негиз түзөт. Баш мээси өзүнүн өнүгүшүндө адамдарда гана эң жогорку баскычка көтөрүлөт жана чагылуунун жогорку түрүн аң-сезимдин пайда болушуна шарт түзөт. Ошентип баш мээси ойлоонун, аң-сезимдин материалдык негизин түзөт. Бирок ушул туура жобону тануучулар да бар. Мисалы, немец философу Рихард Авенариус адамдын туюлары материалдык негизге муктаж эмес деген ойду айтууга чейин барган. Мындай деп айтуу аң-сезим баш мээсиз эле болот дегендикке жатат. Мындай пикирлерди В.И. Ленин мээсиз философия деп атаган.

Баш мээси аң-сезимдин негизин түзөт деген диалектикалык материализмдин окуусунун тууралыгын физиология илиминин ийгиликтери далилдеп отурат. Бул маселени тактоодо өзгөчө орустун улуу окумуштуулары И.М. Сеченовдун, И.П. Павловдун салымдары чоң. Алардын далилдери боюнча, аң-сезимдин борборлору баш мээнин чоң жарым шарларына орношкон. Мисалы, тиги же бу жогорку жаныбарлардын мээсинин жарым шарларын алып таштаса, ал өлбөйт, бирок айрым функцияларды аткарууга жөндөмсүз болуп калат. Эгерде баканын жарым шарларын алып таштаса, ал кадимкисиндей эле жашай берет. Ал эми көгүчкөндүкүн алып таштаса, ал дайыма уктоо абалына өтүп, тамактанууга да жөндөмсүз болуп калып, акыры өлүп калат. Мындай далилдерден төмөнкү эки тыянакка келүүгө болот: 1) чоң жарым шарлар жогорку психикалык аракетти башкарат; 2) алардын ролу жаныбарлардын төмөнкү түрлөрүнөн жогорку түрлөрүнө өткөн сайын күчөйт. Чындыгында эле адамдын баш мээси жогорку жаныбарлардын мээсине айрым белгилери боюнча окшош болуп, салмагы менен айырмаланат.

Маймылдардын мээсинин орто салмагы 350 грамм болсо, адамдардыкы – 1400 грамм. Акылдуу, таланттуу адамдардын мээсинин салмагы бир аз жогору болордугу да байкалган. Мисалы, орустун көрүнүктүү жазуучусу Тургеневдин мээсинин салмагы 2012 грамм болгон. Бирок мээнин салмагы анын ойлоого карата болгон жөндөмдүүлүгүн толук аныктабайт, себеби айрым көрүнүктүү окумуштуулардын мээсинин салмагы орто салмакка да жетпей калгандыгы аныкталган. Мындан тышкары, адамдын мээси айбандардыкынан өзүнүн тарым-тарымдары менен айырмаланат. Бирок алар дагы мээнин ойлоо жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлин аныктабайт, себеби айрым келесоолордун мээсинин тарым-тарымдары өтө эле көп болот.

Ошентип адамдардын акылынын деңгээлин аныктоочу нерсени мээнин ички структуралык түзүлүшүнөн издөө керек деген пикирлер акыркы мезгилде кеңири тарап жана өзүнүн тууралыгын негиздөөдө. Жогорку далилдерге таянып мээнин өзү эле ойлой алат деп айтсак, анда биз бир жактуулукка дуушар болор элек, себеби мээнин өзү эле эмес, ошол мээге ээ болгон адам гана ойлой алат. Мээ аң-сезимдин булагы эмес, ал анын органы, анткени мээ өзү эле тышкы чөйрө менен түздөн-түз байланыш түзө албайт. Тышкы чөйрөнүн таасирлерин мээге сезүү органдары жеткирип турат. Ошонун негизинде гана аң-сезим пайда болуучу физиологиялык процесстер аракетке келишет. Мээнин иштөө аракетинин негизин рефлексдер түзөт. Алар шарттуу жана шартсыз рефлексдер болуп экиге бөлүнөт. Шарттуу рефлексдер көнүгүүлөрдүн негизинде пайда болот, ал эми шартсыз рефлексдер тубаса болушат. Алардын ортосуна кандайдыр бир чекти коюуга болбойт, алар бири бирине өтүп, бири-бирин толуктап турушат. Рефлексдердин аткарган негизги кызматы организм менен чөйрөнүн ортосундагы байланышты белгилүү деңгээлде кармап туруу жана ал байланышты түзүү.

Организм менен чөйрөнүн ортосундагы байланыш рефлексдердин ушул эки түрү менен гана чектелбейт. Азыркы кезде кыскартылган, ситуациялык, экстраполяциялык сыяктуу рефлексдин түрлөрү табылууда. Мындайча айтканда, адамдардагы чагылуунун негизин рефлексдер түзөт. И.П. Павлов шарттуу жана шартсыз рефлексдерди биринчи сигналдык система деп атаган. Алардын негизги кызматы курчаган дүйнөнүн заттарын, нерселерин туюу, кабылдоо түрүндө түздөн-түз чагылдырып адамдар менен чөйрөнүн ортосундагы байланышты түзүү болот. Биринчи сигналдык система адамдарга ошондой эле жаныбарларга тийиштүү экендиги да далилделген.

Мээнин иш аракетин талдап келип И.П. Павлов өзүнүн 1909-жылкы «Табият таануу жана мээ» деген эмгегинде эле адамдардын деңгээлиндеги чагылуунун дагы бир чоң өзгөчөлүккө ээ экендигин белгилеген. Адамдардагы шарттуу жана шартсыз рефлексдердин системасы, башкача айтканда, биринчи сигналдык система экинчи сигналдык система менен толукталат. Экинчи сигналдык система деп тилге байланыштуу нервдик процессти түшүнөбүз. Ал биринчи сигналдык системанын негизинде пайда болот. Биринчи сигналдык система тышкы чөйрөнүн заттарынын, нерселеринин, кубулуштарынын түздөн-түз жасаган аракеттеринин негизинде пайда болуп, организм менен чөйрөнүн ортосундагы байланышты түзөт. Экинчи сигналдык система тышкы чөйрөнүн кыйыр түрдөгү аракеттеринин натыйжасында пайда болот. Анткени адамдарда сигналдардын эң жогорку түрү болгон сөз, башкача айтканда, тил пайда болот.

Ошентип И.П. Павловдун рефлектордук теориясы адамдардын да, жаныбарлардын да психикалык өзгөчөлүктөрүнүн сырын ачып, аны материалисттик духта түшүндүрүүгө негиз болду.

Жандуу жаратылыштагы чагылуунун формаларынын тарыхын талдоо нерв системасынын чагылдыруу аракетинин механизмдин изилдөө диалектикалык материализмдин чагылуу жөнүндөгү окуусунун тууралыгын далилдейт.

Биз мында чагылуунун алга карай жөнөкөйдөн улам татаалдашып, аң-сезимге чейин жеткендигин, анын биологиялык негизи бар экендигин белгилөө менен бирге аң-сезимдин чагылуунун башка формаларынан өтө эле айырмаланып тургандыгын унутпашыбыз керек. В.И. Ленин белгилегендей: «Материализм табият таануу менен толук макулдукта болуп,

алгачкы нерсе деп материяны алат да, аң-сезимди, ойлоону, туюмду экинчи нерсе деп эсептейт, анткени ачык формада берилген туюм материянын жогорку формалары (органикалык материя) менен гана байланыштуу, ошондуктан «материя имаратынын өзүнүн фундаментинде» туюмга окшош жөндөмдүүлүк гана бар деп ойлоого болот»¹.

Жогоруда биз жандуу жаратылышта организмдердин улам татаал формаларынын пайда болушу менен катар чагылуунун да улам жаңы жогорку баскычка аң-сезимге чейин көтөрүлгөндүгүн байкадык. Бул кыскача баяндамадан аң-сезимдин пайда болушунда биологиялык өбөлгөлөрдүн бар экендиги жөнүндөгү тыянак жасоого болот. Бирок аң-сезим, ойлоо жана алардын ээси болгон адам баласы жалаң гана биологиялык өбөлгөлөрдүн жөнөкөй гана натыйжасы эмес, ошондой эле социалдык себептердин болгондо да чечүүчү себептердин натыйжасы.

Адамзаттын аң-сезиминин пайда болушундагы биологиялык өбөлгөлөрдү таануу менен азыркы буржуазиялык илимдин жана философиянын айрым өкүлдөрү чындыктан алыс натура ойлорду айтышат. Алардын пикирлери бардыгын Кудай жараткан деген диний көз караштардан маңызы боюнча анчалык айырмаланбайт. Диндик көз караштарга караганда, адам баласы жана аны курчаган дүйнө Кудай тарабынан жаратылат. Мисалы, христиан динин «ыйык» китеби «Библияда» адам баласын Кудай өзүнө окшош кылып топурактан жаратат. Динчилдердин көз караштарына караганда, адам баласы менен жаныбарлардын ортосунда эч кандай окшоштук жок жана алардын ортосуна эч бир өткөөлсүз чек коюлат. Мына ушул себептүү өткөн кылымдагы табият таануу илимдериндеги чоң ачылыштардын бири болгон Ч. Дарвиндин эволюциялык теориясын динчилер менен идеалисттер жокко чыгарууга жанталашышкан. Алгачкы мезгилдерде динчилдер бул теория далилсиз жана адамдын баркын төмөндөтүп, айбандарга окшош кылып шылдыңдайт деген негизсиз доолорду коюшкан. Бирок адамдын табигый жаратылышы жөнүндөгү кийинчерээк табылган жаңы далилдер динчилдердин бул тактикасынын өзгөрүшүнө алып келген.

Азыркы мезгилде эволюциондук теорияны төгүндөө максатында диний көз караштын тарапкерлери буржуазиялык окумуштуулар тарабынан чыгарылган реакциондук теорияларга таянышат. Мисалга, америкалык окумуштуу Генри Осборндун теориясын алалы. Анын пикири боюнча, азыркы кезде жашаган жогорку маймылдар пайда боло электе эле «зоантроп» («таңкы адам») жашаган имиш. Ага адамга мүнөздүү болгон чоң көлөмдөгү баш мээ сыяктуу белгилердин түйүлдүктөрү таандык болгон имиш. Ал эми англиялык окумуштуу Вуд Джонс эволюциялык теорияга түздөн-түз карама-каршы ойду айтып, мындай деген тыянакка келген: адам баласы түзүлүшү жагынан төмөнкү баскычта турган маймылдын бир түрү «узун согончоктуу маймылдан» («долгопяттан») пайда болот. Азыркы илимдин далилдерине таянган болуп, немец окумуштуусу М. Вестенгофер акылга сыйбас мындай пикирди айтат: адам пайда болгондо эле аң-сезим сыяктуу сапаттарга ээ болгон.

Бул теория сымак ой жорулардын «ички сырын» байкоо үчүн анчалык деле кыраакылыктын кереги жок. Кеп мында: эгерде адам өзүнө тийиштүү болгон сапаттарга акырындык менен (эволюциялык жол менен) жетишпесе, анда кандайдыр бир белгисиз чоң күчтүн таасири астында (Кудайдын) пайда болгон. Ал түгүл айрым учурларда буржуазиялык окумуштуулар Дарвиндин эволюциялык теориясын төгүндөө максатында айрым фактыларды бурмалоодон да баш тартышпайт.

Бирок диний көз караштардын тарапкерлери канчалык далбас урушса да маймылдын эмгек натыйжасында акырындык менен адамга айлангандыгы жөнүндөгү илимий далилдерди жокко чыгара алышпайт. Анткени адамдын дене түзүлүшүн, психикасын изилдөө боюнча жүргүзүлгөн көп сандаган эмгектердин далилдерине караганда, адам баласынын денелик

¹ Ленин В.И. Чыгармалар. 14-т. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1957. 39-б.

түзүлүшү менен маймылдардын дене түзүлүшүнүн ортосунда чоң окшоштуктардын жана байланыштардын бар экендиги аныкталды.

Адам баласынын дене түзүлүшү жагынан башка жаныбарларга окшоштугун, анын ичинде жогорку сүт эмүүчү жаныбарларга өтө эле окшош экендигин азыркы табият таануу илимдери талашсыз түрдө далилдеп отурат. Бул далилдер адам баласынын сүт эмүүчү жогорку айбандардан-маймылдардан келип чыккандыгын айгинелейт. Мисалга, алардын орчундууларына токтолуп көрөлү. Биология илиминдеги систематика боюнча адамдар өздөрүнүн айрым белгилерине карай сүт эмүүчүлөр классына кошулат. Ошондой эле палеонтология (жер астынан казылып алынуучу жаныбарлар менен өсүмдүктөр жөнүндөгү илим), илиминин далилдерине караганда, азыркы жогорку маймылдар менен адамдардын ортосунда адам сымал маймылдардын жана маймыл сымал адамдардын жашагандыгы аныкталган. Мындайча айтканда, адамдар менен маймылдардын ортосундагы окшоштуктардын бар экендиги конкреттүү фактылардын негизинде гана далилденбестен, ошондой эле алардын ортосундагы байланыштын мурда болгондугу аныкталган.

Акыркы кездерде адам баласы да маймылдар чалдыга турган оорулар менен ооруй тургандыгы далилденди. Салыштырмалык паразитологиянын далилдерине караганда, маймылдардын денесинде паразиттик жол менен жашаган жөнөкөй жаныбарлардын 25 түрүнүн 18 түрү адамдардын денесинде кезигишет. Адамдар менен маймылдардын дене түзүлүшү негизинен окшош экендигин салыштырмалык анатомия далилдеп отурат. Ошондой эле алардын физиологиялык жактан болгон окшоштуктары далилденди. Мисалы, зат жана энергия алмашуу, кан айлануу, дем алуу сыяктуу физиологиялык функциялардын окшоштугу буга күбө боло алат. Мындай окшоштуктарды изилдөө акыркы мезгилде айрым ооруларга каршы күрөшүүдө жаңы дарыларды даярдоо үчүн, оору адамдарды айыктыруунун жаңы жолдорун табуу боюнча жүргүзүлүп жаткан иштердин натыйжалуу болушуна өбөлгө болууда. Бул окшоштуктардын аныкталышы жогоруда белгиленген, адамдар жогорку сүт эмүүчүлөрдөн – маймылдардан – келип чыккан деген бирден-бир туура илимий көз карашты далилдейт.

Адамзаттын жана анын сезиминин пайда болушунун биологиялык өбөлгөлөрүн талдоо анын маңызын толук чечүү дегендикке жатпайт, себеби алардын пайда болушунун жана өнүгүшүнүн социалдык серептери бар.

Аң-сезимдин социалдык жана биологиялык өбөлгөлөрүн талдоодо марксизмге чейинки философтордун жасаган аракеттери жыйынтыктуу натыйжага жеткен эмес. Карл Маркс өзүнүн Фейербах жөнүндөгү белгилүү тезистеринде айтып кеткендей, мурдагы материалисттердин бардыгы, ага Фейербахты кошуп эсептегенде да коомдук турмуштун закон ченемдүүлүктөрүн түшүнбөгөндүктөн, ага идеалисттик позициядан туруп мүнөздөмө беришкен. Ушул себептүү алар аң-сезимдин өнүгүшү жөнүндөгү маселени караганда, биологиялык себептерди талдоо менен гана чектелишип, анын социалдык жактан дагы шартталгандыгын түшүнүшкөн эмес.

Аң-сезим проблемасын марксисттик философиянын өкүлдөрү гана чече алды. Марксисттик философия адамдын аң-сезиминин коомдук шарттарга түздөн-түз байланыштуулугун далилдеп, анын көп жылдаган коллективдик эмгектин натыйжасында пайда болордугун ачык көрсөттү. Марксисттик философия аң-сезимдин келип чыгышындагы эмгектин ролун баса белгилеп, адамдын жашоосу материалдык жана рухий байлыктарды түзмөйүнчө жүрбөй тургандыгын далилдеди. Чындыгында эле адам баласы жашоо үчүн сөзсүз түрдө өзүнө керектүү нерселерди жаратышы зарыл. Мунун өзү эмгек процессинин үзгүлтүксүз жүрүп турушун талап кылат. Демек, эмгек адамдын табыйгы жаратылышынан ажырабай турган нерсе болуп саналат. Эмгек деп биз жаратылыштын буюмдарын, нерселерин, заттарын, кубулуштарын адамдын керектөөлөрүнө ылайык өзгөртүү үчүн жасалган ырааттуу аракеттерди же аракеттердин бир катар системасын айтабыз.

Эмгек процессинде адамдар жалаң гана жаратылыштагы нерселер менен тыкыз байланышта болушпастан, ошону менен бирге өз ара байланыштарды түзүшөт. Ушул себептүү

алар өз аракеттеринин натыйжасын алдын ала билүүгө, так максаттарды коюуга мүмкүндүк алышат. Демек, адамдардын тышкы чөйрөнү өзгөртүүгө багытталган аракеттери практикалык жана теориялык билимдердин негизинде түзүлөт. Жаратылышты өзгөртүүнүн негизинде пайда болгон билимдер, ыктар, тажрыйбалар белгилүү иретке системага келтирилиши керек. Мындай иретке салуу, албетте, ойлоону талап кылардыгы шексиз. Анткени адам өзүнүн максатын толук жана так билбесе, жасаган аракеттери кандай натыйжага алып келерин алдын ала сезбесе, анын иштеген иштери куру убаракерчилик болуп калардыгын байкоо үчүн анчалык деле кыраакылыктын кереги жок.

Демек, адамдын ар кандай аракети ойлоону талап кылат. Мындан биз ойлоо дегенибиз практикалык тажрыйбанын негизинде гана пайда болот деген бирден-бир туура болгон илимий тыянакка келе алабыз. Ошондой эле адамдын ойлоосу тажрыйбанын натыйжасында пайда болуу менен бирге, өзүнө таандык болгон закон ченемдүүлүктөрдүн негизинде салыштырмалуу түрдө өнүгүүгө жөндөмдүү болот. Адамдын ойлоосу өзүнүн өнүгүшүндө мурунку далилденген тыянактарга таянып жаңы корутундуларды чыгарып, жаратылышты өзгөртүүгө дагы «акылдуураак» ыкмаларды бере алат. Ага таянып адам өзүн курчаган чөйрөнү улам тереңирээк өзгөртөт. Бирок ошол эле мезгилде өзү да өзгөрөт. Мисалы, адамдын колу эмгек процессин аткара турган гана орган эмес, ал ошондой эле таанып билүүнүн органы да боло алат. Адамдын колу эмгек процессинде ар түрдүү нерселердин таасири астында сезгичтик касиеттерге да ээ болот.

Эмгек процессинин адамдардын ортосундагы орун алган байланыш мамилелерин талап кылышы, алардын кыймыл-аракеттеринин белгилүү ырааттуулукка калыптанышына, көрүү, угуу сезимдеринин өөрчүшүнө эбегейсиз адистештирилишине жана байланыштын башкы куралы болгон тилдин өнүгүшүнө алып келген. Адамдар өз керектөөлөрүн канаттандыруу үчүн чөйрөнүн заттарын, нерселерин өздөрүнө багындырууда алардын арасындагы болгон айырмачылыктарга, байланыштарга түшүнө баштайт да алгачкы билимдерди жыйноого киришет. Мындай түшүнүктөрдүн улам көбөйүшү жаратылыш жөнүндөгү билимдердин алгачкы фундаментин түзө баштайт. Ал билимдер адамдын тажрыйбасында текшерилип, такталып турган. Мисалы, адамга бир нерсени кесүү үчүн бычак сымак курч нерсе керек болгондуктан, ал таштардын сыныктарын пайдаланган. Ал эми бардык эле таштардын сыныктары кесүү үчүн жарактуу болбойт. Демек, адам таштардын бир нече түрлөрүнүн касиетин билиши жана тажрыйбада текшерилиши керек. Ушул сыяктуу эле мергенчилик да жаныбарлардын мүнөздөрүн, дене түзүлүштөрүн, оттоочу, түнөөчү жайларын ж. б. билүүнү талап кылат.

Ал эми дыйканчылыктын пайда болушу өсүмдүктөр жөнүндөгү билимдердин өнүгүшүнө негиз болгон. Буга таш кылымында жашаган австралиялык уруулардын өсүмдүктөр жөнүндөгү түшүнүктөрүн мисалга келтирүүгө болот. Алар ар бир өсүмдүккө өзүнчө ат коюшкан жана алардын түрдүү касиеттерин пайдалана билишкен. Байыркы Перунун элдери безгек оорусун айыктыруу үчүн кина аттуу дарактын кабыгын пайдаланышкан. Безгек оорусуна каршы азыркы медицинада колдонулуучу белгилүү хинин дарысы да ошол эле дарактан алынат. Байыркы америкалык индеецтердин каучуктун касиеттерин ачып, аны колдоно билгендигин илим далилдеп отурат.

Дыйканчылык менен мал чарбачылыгынын өнүгүшү климаттык өзгөрүүлөр жөнүндөгү билимдерди талап кылган. Бул талаптардын негизинде алгачкы жаратылыш жөнүндөгү көз караштардын системасы түзүлгөн. Ал билимдер мазмуну жана көлөмү боюнча али жупуну, чар жайыттык мүнөздө болуп тукумдан-тукумга оозеки берилген.

Өндүрүштүн улам татаалданышынын натыйжасында курчаган дүйнөнүн заттары, нерселери, кубулуштары жана алардын касиеттери жөнүндөгү билимдер уламдан улам көбөйө баштаган.

Эмгектин ролун баса көрсөткөн кезде анын эң негизги касиетин – куралдарды жасоо жана пайдалануу жөнүндө унутпашыбыз керек. Мисалы, азыркы кезде жашоочу маймылдар

колу жетпеген мөмөнү таяктын жардамы менен түшүрүп алышат. Бирок маймылдын таякты колуна алышын эмгек деп атоого болбойт, анткени ал мөмө түшүрүүгө ыңгайлуу союлду жасай албайт. Ал жөн гана колуна урунган жыгачтын сыныгын же бутагын пайдалана алат жана өз максатына жеткен соң аны таштап салат. Ал эми адамдар өзүнө керектүү жыгачты ыңгайлуу болуш үчүн атайылап жасайт жана такай пайдаланат. Адамдардын айбандардан айырмасы өндүрүш куралдарын жасай жана колдоно билгендигинде.

Эмгектин дагы бир өзгөчөлүгү анын коомдук мүнөздө болушу. Ар кандай эмгек белгилүү даражадагы уюшкандыкты талап кылат. Ал эми мындай уюшуу коллективдин негизинде гана ишке ашат.

Эмгек процесси өзүнүн пайда болушунан бери улам татаалданууда жана адамдын жаратылышты өзгөртүш үчүн жасаган аракеттерин жеңилдетип анын өзүн жана жашоо шарттарын өзгөртүүдө. Окумуштуулардын болжолдуу эсептөөлөрүнө караганда, адамсымак маймылдардын аң-сезимдүү адамдарга айлана баштаганына 1 миллион чамасындагы жылдар өттү. Ушул жылдардын ичинде адамдын жашоосуна мүнөздүү болгон биологиялык белгилердин айрымдары терең өзгөрүүгө учурап, социалдык мүнөзгө тийиштүү белгилер менен байыды. Бул процесстин кандайча болуп турмушка ашкандыгын азыркы илим талашсыз далилдеп жатат.

Археологиянын далилдерине караганда, адам жаныбарлар дүйнөсүнөн бөлүнүп чыкканга 1 миллиондон ашык жылдар өттү. Адамдын эң түпкү тукумдарын адамсымак маймылдар – дриопитектер – түзгөн. Кийинчерээк алар таптакыр жок болуп кеткен. Алардан кийинки муундарга – питекантроп («маймылсымак адам») – кирет. Алар 900 миң жылдар илгери жашашкан. Питекантроптун сөөктөрү голландиялык окумуштуу Эжен Дюбуа тарабынан 1891–1892-жылдары Ява аралынан табылган. Питекантроптор, тышкы кебетесине караганда, адамсымак маймылдарга окшош болгон, бирок баш мээсинин өнүгүшү боюнча айырмаланган. Мисалы, адамсымак маймылдын баш мээсинин көлөмү $400\text{--}500\text{ см}^3$ болсо, питекантроптордуку – $800\text{--}1000\text{ см}^3$ жеткен. Алардын эң негизги өзгөчөлүгү – эмгектене башталгандыгында. Питекантроптордун конуштарынан таштардан жасалган жөнөкөй куралдар табылган. Алардын отту пайдаланууну билишпегени таң каларлык. Мындан кийинки муундарга синантроп («сина» – «кытай», «антропос» – «адам») кирет. «Кытай адамы» мындан 500 миң жыл илгери жашаган. Анын сөөктөрү 1927–1937-жылдары Пекинден алыс эмес жерден табылган. Анын баш мээсинин көлөмү 1200 см^3 жеткен. Алар 30–40 адамдан турган группа болуп жашашкан. Синантроптор жөнөкөй куралдарды жасоону билишкен. Алардын отту пайдалана баштагандыгы жөнүндө далилдер да табылган. Адамзаттын өнүгүшүндөгү кийинки баскычты неандерталдыктар түзөт.

1856-жылы окумуштуулар тарабынан Германиядагы Неандерталь өрөөнүнөн байыркы адамдын сөөгү табылган. Табылган адамды өрөөндүн аты менен атап коюшкан. Кийинки далилдерге караганда, неандерталдыктар кеңири тараган. Алардын конуштары Францияда, Англияда, СССРда ж. б. жерлерде табылган. Неандерталдыктар союлдарды, жаанын огун, бычактарды жасоону билишкен. Мергенчиликке алар абдан устат болушкан. Мисалы, Озбекстандагы Тешик-Таш үңкүрүнөн табылган неандерталдыктардын калдыктары буга күбө болот. Кийинки муундарга кроманьондуктар (кроманьонец) кирет. Кроманьондуктар 40–30 миң жылдар илгери жашашкан. Алардын мындай деп аталышынын себеби да алардын сөөктөрү, конуштары табылган жердин аталышына байланыштуу. Кроманьонецтердин сөөктөрү 1868-жылы Франциянын Кро-Маньон деген кыштагында табылган. Кроманьондуктар, неандерталдыктарга караганда, тышкы кейпи боюнча азыркы адамдардан анчалык айырмаланышпаган. Ошондой эле алар коомдук турмуш өткөрүшкөн. Айрым окумуштуулардын пикирлерине караганда, адамдын аң-сезими ушул кроманьондуктардын доорунда түзүлө баштайт. Бул пикирди далилдөө иретинде кроманьондук адамдардын эмгек аракеттери белгилүү бир максатка ылайыкталып жүргүзүлгөндүгүн мисалга келтиришет. Чындыгында эле жаныбарлар алардын ичинде жогоркулары да өздөрүнүн кыймыл-аракеттерин тубаса инстинктин жардамы менен

гана ишке ашырышат. Буга аарылардын уя салышы, жөргөмүштүн желени токушу күбө болот. Алар бул иштерди мурда белгиленген план боюнча жазашпайт. Ал эми кроманьондук адамдардан калган айрым эмгек куралдарынын үлгүлөрүнө караганда, алар бир нерсени жасоодон мурда өз алдыларына белгилүү бир так максаттарды койгондуктары ачык көрүнүп турат.

Эмгектин пайда болушу адамдын тышкы чөйрөнү чагылдыруу жөндөмдүүлүгүнүн прогрессивдүү түрдө тез өнүгүшүнө негиз түзөт. Ошондуктан К. Маркс, А. Вагнердин «Саясий экономиянын окуу куралы» аттуу китебине берген замчаниелеринде адам өзүн жаратылыштан теориялык негизде бөлүп, өзүн ага карама-каршы койбойт. Ал жөн гана практикалык аракеттердин негизинде куралдарды жасоо аркылуу гана бөлүнүп чыгат деп белгилеген! Эмгек аракеттери гана адамдардын ортосундагы жаңы байланыштардын түзүлүшүнө алып келди. Бул байланыштар материалдык керектөөлөрдү түзүү мезгилинде пайда болгон байланыштар эле. Анын негизинде ар бир адамдын эмгеги башка адамдардын жашашына шарт боло баштайт. Эмгек процессинин өнүгүшү менен бирге жаныбарларга таандык болгон өзгөчөлүктөр жаңы социалдык белгилер менен алмаштырылат. Натыйжада адамзат коому пайда болот.

Маймылдардын тобуна караганда, адамзат коомуна бир топ өзгөчөлүктөр таандык. Биринчиден, алардын эң негизгиси эмгектин пайда болушу эмгектин өзү болсо эмгек куралдарын жасоодон башталат. Экинчиден, эмгек куралдары өзүнүн алгач пайда болгон мезгилинен баштап эле коомдук мүнөздө болот. Үчүнчүдөн, алар белгилүү адамдардын социалдык тажрыйбасынын жыйынтыгы болуп саналат. Ошондуктан Ф. Энгельс мындай деп белгилеп кеткен: «Колдун, сүйлөө органдарынын жана мээнин биргелешип иштөөлөрү аркасында, ар кайсынысы айрым гана эмес, аны менен бирге коомдо да, кишилер улам көбүрөөк таатал операцияларды аткарып, өздөрүнүн алдына абдан жогорку максаттарды коюп жана аларга жетишүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болушкан. Эмгектин өзү да муундан-муунга абдан ар түрдүү, абдан өркүндөгөн, абдан көп жактуу боло баштады. Аңчылыкка жана мал асыроочулукка дыйканчылык кошулду, андан кийин аларга ийрүү жана токуу, металлдарды иштетүү, карапа ремеслосу, кемеде сүзүү да кошулган. Акырында соода жана ремесло менен катар, искусство жана илим да пайда болгон; уруулардан улут жана мамлекет өсүп чыкты»¹.

Ошентип, эмгек адамдардын алдына курчаган чөйрөнү изилдөө үчүн белгилүү максаттарды коёт жана аларды чечүү үчүн материалдык өбөлгөлөрдү түзөт. Адамдар жаныбарлар дүйнөсүнөн алыстаган сайын алардын аракеттери улам ырааттуу, пландуу мүнөзгө ээ болуп, аң-сезими чындыктын ички, негизги байланыштарын изилдөөгө жөндөмдүү боло баштайт. Эмгек процессине байланыштуу адамдардын жаратылышка карата болгон үстөмдүгүнүн күчөшү алардын көз караштарынын кеңейишине алып келет. Адамдар өздөрүн курчаган кубулуштардын, нерселердин улам жаңы касиеттерин ача баштайт. Адамдардын эмгек процессинин маңызын түшүнүшү, адамдын жогорку жаныбарлардан айырмаланган негизги белгисин түзөт. Маркс белгилегендей, эң начар архитектордун эң жакшы аарыдан айырмасы ал үйдү тургузуудан мурда, анын долбоорун түзгөндүгүндө. Мындай алдын ала долбоорлоого адамдар акылдын пайда болушу менен гана жетише алышкан.

Биз эмгек адамды жараткан деп белгилөө менен гана чектелсек, анда маселени толук баяндабаган болор элек. Себеби эмгек коомдун өнүгүшүндө кандай ролду ойнойт жана анын мазмуну эмнеде деген суроолор жоопсуз калат. Анткени эмгектин негизинде адамдын өзү пайда болот. Ф. Энгельс мындай деп белгилейт: «Эмгек – ар кандай байлыктын булагы деп саясий-экономдор тике айтышат... Бирок эмгек мындан да чексиз бир чоң нерсе. Ал адамзаттын бүткүл турмушунун биринчи негизги шарты, болгондо да ушундай бир даражадагы шарт болот, биз белгилүү мааниде: эмгек адамдын өзүн түздү деп айтууга тийишпи?»².

¹ Энгельс Ф. Маймылдын адамга айлануу процессинде эмгектин ролу. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1952. 14–15-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 3-б.

Марксизм-ленинизмдин окуусу адамзаттын аң-сезиминин өнүгүшүнүн эмгекке, практикалык аракеттерге байланыштуулугун далилдөө менен ар кандай илим сымак идеалисттик окууларга каршы күрөшүүгө теориялык негиз түзүп берди. Мисалы, аң-сезимдин пайда болушу жөнүндөгү идеалисттик окуулардын бири болгон, социал-дарвинисттердин пикирлери боюнча, адамдын ойлоо жөндөмдүүлүктөрү гана биологиялык себептер менен аныкталат. Мындай деп ой жоруу адамзаттын өнүгүшүндөгү, анын аң-сезиминин өнүгүшүндөгү негизи болгон социалдык себептерди тануу дегендикке жатат. Үстүртөн караганда, мындай пикирлер акылга сыярлыктай көрүнөт. Чындыгында, марксизм-ленинизм биологиялык өбөлгөлөрдүн маанисин биротоло жокко чыгарбайт, бирок аларга өтө эле обу жок чечүүчү ролду бергендикке каршы. Биологиялык себептер белгилүү деңгээлде аң-сезимдин пайда болушуна өбөлгө түзөт. Бирок адамзаттын аң-сезиминин өнүгүшүндө чечүүчү роль социалдык факторлорго таандык.

Эгерде социал-дарвинисттердин бул туура эмес пикирлеринин маңызын тереңирээк карап көрсөк, анда биз алардын көздөгөн башка максаттары бар экендигин байкайбыз. Мындай пикирлердин максаты биринчи кезекте – адамзаттын аң-сезиминин пайда болушу, өнүгүшү жөнүндөгү маселени туура чечүүгө тоскоолдук кылуу, экинчиден – түздөн-түз үстөмдүк кылуучу эксплуататордук таптардын кызыкчылыгын коргоо.

Бул теориялардын авторлорунун пикири боюнча, буржуазиялык коомдогу теңсиздиктин себеби адамдардын аң-сезимине, акыл жөндөмдүүлүгүнө карата болот имиш. Алардын божомолдоолоруна караганда, адамдар жаратылышы боюнча тең болушпайт. Мындай теңсиздиктин негизинде коомдук турмушта да белгилүү «тандалган», «жогорку» адамдар пайда болот. Бул «тандалган» адамдар элдин башка катмарларын башкаруу үчүн жаратылыштан эле укук алган имиш. Башкача айтканда, үстөмдүк кылуучу таптын өкүлдөрү эзилүүчү таптан өздөрүнүн табийгы түзүлүшү, жөндөмдүүлүктөрү боюнча жогору турат. Демек, бийлик алардын колдорунда болушу керек.

Мындай реакциячыл теориялардын катарына немец философу И. Канттын окуусунун айрым туура эмес жактарын улантуучулардын неокантчылардын концепцияларын кошууга болот. Алардын окуусу боюнча, ойлоонун критериялары тажрыйбадан мурда пайда болгон түшүнүктөргө байланыштуу. Тагыраак айтканда, тажрыйбадан мурда эле аң-сезимди аныктай турган түшүнүктөр болгон имиш. Бул принципке таянышып Канттын азыркы жактоочулары европалыктардын аң-сезими, ойлоосу менен артта калган элдердин аң-сезиминин, ойлоосунун ортосунда айырма бар деген илимге, акылга сыйбаган пикирлерди айтышат.

Мисалы, Ф. Дюркгейм, Л. Леви-Брюль сыяктуу философтордун пикири боюнча, европалыктар логикалык карама-каршылыктарга тыюу салуучу законго ылайык түшүнүктөрдүн негизинде ой жүргүзүшөт. Ал эми артта калган элдер болсо, «классификациялык талаптардын» негизинде ой жүгүртүшөт. Ошондуктан алар логикалык ойлоонун деңгээлине жетише алышпайт. Мындан бир гана тыянак чыгарууга болот: капитализм өкүм сүргөн европа өлкөлөрүнүн элдери аң-сезими боюнча жогору турушат. Демек, алар артта калган өлкөлөрдүн элдерине башчы болушу зарыл. Ачык айтканда, бул илим-сымал окуунун максаты колониализмге теориялык жактан негиз издөө болот.

Буржуазиянын идеологдору капитализмдин карама-каршылыктарын актоо иретинде «маданий жактан артта калуу» жөнүндөгү теорияны да ойлоп табышкан. Мисалы, буржуазиялык идеологдордун бири Огберн «адамзаттын жаратылышынын маданиятка жетишсиз түрдө жаралгандыгы жөнүндө» жазат.

Анын пикири боюнча, адамзаттын маданияты алгачкы пайда болушунан бери өтө жогору өнүгүп кетти, ал эми адамдын өзү болсо дээрлик өзгөрүүгө учураган жок. Демек, маданияттан артта калуулук дайыма болот жана боло бермек. Эгерде Огберндин айткандары туура болсо, анда адамдар эч убакта маданияттуу боло алышпайт. Демек, адамдардын аң-сезимин, маданиятын көтөрүүгө жасалган аракеттер эч натыйжа бербейт деген тыянакка келүүгө болот. Мындай аракеттер капиталисттик система элдин аң-сезимин, маданиятын көтөрүү проблемасын

чечүүгө алсыз экендигин жаап-жашырууга карата гана жасалган куру далалат экендиги бештен белгилүү болуп турат. Маданий жактан артта калууну жок кылуу үчүн капитализмдин өзүн жок кылуу керек. Маданияттын тез өнүгүшү үчүн, адамзатты жогорку маданиятка жеткирүү үчүн керек болгон шарттарды социализм гана бере алат. Социализмдин мезгилинде жогорку маданиятка ээ болгон элдер гана эмес, артта калган элдер да улуттук маданиятын түзүүгө, дүйнөлүк маданиятка үлүштөш болууга кеңири мүмкүндүктөрдү алышат. Бул пикирдин тууралыгына ишенүү үчүн Советтик Чыгыштын элдеринин маданий жактан өнүгүү тарыхын билүү гана жетиштүү болот.

Артта калган элдерди жогорку маданиятка үлүштөш кылуу маселесин караган мезгилде да буржуазиялык социологдор өз каадаларынан танышпайт. Мисалы, Освальд Шпенглердин пикири боюнча, «ар бир улуттук маданияттын өзүнө гана тиешелүү болгон кайталангыс өзгөчөлүктөрү, касиеттери болот, ошондуктан ар башка маданияттын өкүлдөрү бирин-бири түшүнүшпөйт»¹.

Шпенглердин мындай пикиринин туура эместигин буржуазиялык социологдордун өздөрү да моюндарына алууга мажбур болушат. Алардын айрымдарынын айтуусуна караганда, дүйнө элдеринин маданий өнүгүшүн изилдеген Шпенглер өзүнүн жогорку айткан ойлору туура болсо, анда маданият жөнүндөгү өзүнүн эмгегин жаза алмак эмес. Анткени ар түрдүү маданияттын өкүлдөрү бирин-бири түшүнө албайт да.

Чындыгында эле бардык өлкөлөрдүн элдери өздөрүнүн маданиятынын өнүгүш деңгээли боюнча айырмаланып турат жана улуттук белгилүү касиеттерге, сапаттарга ээ. Айрым элдердин маданияты, башка элдердикине караганда, белгилүү даражада төмөн же жетишсиз өнүккөн. Белгилүү өлчөмдө артта калган деп айтсак да болот. Бирок артта калуунун себеби биологиялык өбөлгөлөрдүн же кандайдыр башка белгисиз себептердин натыйжасы эмес.

Артта калуу социалдык-экономикалык себептерге гана байланыштуу. Анткени бардык өлкөлөрдө жашаган адамдар азыркы мезгилде өздөрүнүн дене түзүлүшүнүн өнүгүшү боюнча бирдей эле деңгээлде экендигин табият илимдери далилдеп отурат. Азыркы адамдар өздөрүнүн дене түзүлүшү боюнча алгачкы адамдардан болгон кроманьондуктардан анчалык деле айырмаланбайт. Белгилүү советтик окумуштуу А.П. Быстров өзүнүн «Адамдын өткөн, азыркы абалы, келечеги» деген китебинде мындай деп белгилейт: «Табигый тандоонун аракеттери токтогон мезгилден баштап, адамзаттын биологиялык өнүгүшү да токтомок. Бул мындан 50 000 жылга жакын илгери кроманьондуктар пайда болгон мезгилде болгондугуна шек жок. Азыркы мезгилде табылган ошол адамдардын сөөктөрүн изилдөө алардын азыркы адамдардан анчалык орчундуу айырмаланбай тургандыгын оңой эле далилдеп турат». Бул илимий далилдерге таянган пикирлердин алдында Шпенглер сыяктуу буржуазиялык социологдордун айткан жоромолдорунун негизсиз экендиги ачык көрүнүп турат.

Азыркы мезгилде жүргүзүлгөн айрым изилдөөлөргө караганда, эң артта калган элдер деп эсептелинген тасманиялык уруулардын өкүлдөрү алдыңкы деп эсептелинген элдердин өкүлдөрүнөн өздөрүнүн жөндөмдүүлүктөрү жагынан, аң-сезиминин өнүгүшү жагынан кем калышпайт. Мисалы, тасманиялык уруулардын өкүлдөрү европалыктар уюштурган колониялдык мектептерде европалык теңтуштарынан кем калышпай окушат. М.О. Косвен өзүнүн «Алгачкы маданияттын тарыхынын очерктери» деген эмгегинде мындай деп белгилейт: тасманиялыктар «колониялык мектептерге өтүп калса, бардык сабактар боюнча ошонун ичинде арифметика боюнча өздөрүнүн европалык жолдошторунан начар окушпайт». М.О. Косвен өзүнүн изилдөөлөрүнүн негизинде адамдын ойлоо жөндөмдүүлүгүнө чексиз мүмкүнчүлүктөр мүнөздүү болот деген тыянакка келет. Анын пикири боюнча, «адамдардын айрым группаларынын органикалык жактан артта калышы жана акыл жактан жөндөмсүздүгү алардын эчактан бери келе жаткан расалык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу болот деген пикирди реакциячыл

¹ Беккер Г., Босков А. Азыркы кездеги социологиялык теориянын жол-жолдоочулугу жана өзгөрүшү. М., 1961. 69-б.

жалган илим гана айта алат. Артта калуучулук жана прогресс «органикалык» жактан шартталбайт, ал конкреттүү тарыхый шарттардагы өндүргүч күчтөрүнүн өнүгүшүнө толук бойдон көз каранды болот», – деп белгилейт.

Улуу орус физиологу И.М. Сеченов адамдын аң-сезими жана ойлоосу жөнүндөгү маселени узак жылдар бою изилдөөнүн негизинде «биздин ата-бабаларыбыздын жана замандаштарыбыздын айткан ойлору» биз үчүн бирдей эле түшүнүктүү экендигин белгилеген. И.М. Сеченовдун пикири боюнча, мындай түшүнүктүүлүктүн себеби ойлоонун формасына байланыштуу болот. Биздин түпкү ата-бабаларыбызда азыркы замандаштарыбыз сыяктуу эле үч мүчөлүү сүйлөмдөр формасында ойлонушкан жана сүйлөшкөн. Алардын ойлору, мисалы, жөнөкөй же татаал сүйлөмдөр формасында болушу мүмкүн. Бирок негизин үч мүчөлүү сүйлөм түзгөн.

Башкача айтканда, биздин ата-бабалардын сүйлөмдөрүнүн ээси, баяндоочу, айкындоочу болгон. Мына ушул себептүү биз алардын ташка чегип жазган жазууларынын мазмунун түшүнө алабыз. Ал эми үч мүчөлүү сүйлөм аркылуу ойду берүү кийинчерээк татаалданган. Бул татаалдануу болсо улам жаңыдан изилденген, үйрөнүлгөн объектилердин санынын көбөйүшүнө көз каранды болот. Мисалы, айрым жаңы сөздөр адамдар тарабынан жаңы ачылган жаратылыштын кубулуштарынын закон ченемдүүлүктөрүнө байланыштуу келип чыгат. Адамзаттын космосту багындырууда жасаган аракеттери «спутник», «космостук корабль» сыяктуу сөздөрдүн пайда болушуна алып келсе, атомдун ички сырын ачуу «электрон», «позитрон», ал эми молекулярдык биологиянын өнүгүшү «ген», «генотип» сыяктуу сөздөрдүн пайда болушуна алып келди. Бирок бул жаңы терминдердин бардыгы эчактан бери келе жаткан адамдын ойлоосунун негизги формасы болгон үч мүчөлүү сүйлөмдү жокко чыгарган жок. Анын негизинде гана жаңы татаал формалардын пайда болушуна алып келет.

Мына ошондуктан маданияттуу элдер менен артта калган элдердин ортосундагы айырма биологиялык өбөлгөлөргө көз каранды эмес. Тескерисинче, ал айырмалар негизинен өндүргүч күчтөрүнүн, өндүрүш мамилелеринин өнүгүшүнүн деңгээлине байланыштуу болот. Бул пикирди айрым прогрессивдүү буржуазиялык окумуштуулар да туура деп эсептешет жана кубатташат. Француз социологу М. Лейри мындай деп белгилейт: эгерде африкалык баланы төрөлөрү менен эле ак адамдар асырап алышса жана аны өз баласындай багышса, ал балада түпкү тукумуна байланыштуу болгон кандайдыр бир белгилүү психологиялык өзгөчөлүктөрдүн болушу мүмкүн эмес. М. Лейри ар бир элдин маданий өнүгүшү тарыхый шарттарга көз каранды экендигин белгилейт, ошондой эле ал ар түрдүү маданияттардын ортосундагы мамилелерге токтолот. Анын пикири боюнча, өз ара мамиледе болгон маданияттардын деңгээлдери ар түрдүү болуп өтө эле чоң айырма болсо, алардын бирөө талкаланууга, жок болууга учурашы мүмкүн. Албетте, Лейринин бул пикирине толук кошулууга болбойт. Анткени мындай абал капиталисттик мамилелер өкүм сүргөн шарттарда гана ушундай терс натыйжаларды бериши мүмкүн. Мындай абалды, албетте, колонизатордук саясаттын натыйжасы катарында кароого болот.

Ал эми социализмдин шарттарында, бийлик элге таандык болгон мезгилде ар бир эл өз улуттук маданиятын өнүктүрүүгө кеңири мүмкүндүктөрдү алат. Кыргызстан революциядан мурда Россиянын артта калган чет жакаларынын бири болгон. Албетте, «артта калуу» деген түшүнүк социалдык жактан артта калуу деген гана мааниде колдонулуп жатат. Анткени ал кездерде да кыргыз калкы өзүнүн биологиялык жагынан алдыңкы деп эсептелинген элдерден эч кандай айырмаланган эмес. Бул жөнүндө айрым фактыларга кайрылып көрөлү. Мисалы, революциядан мурда кыргыз жерин, анын элинин турмушун изилдеген айрым окумуштуулардын далилдөөлөрүнө караганда, кыргыз эли маданий жактан башка элдерге салыштырганда бир топ артта калгандыгына карабастан, аң-сезиминин өнүгүшүнүн деңгээли жана ойлоо жөндөмдүүлүгү боюнча башка элдерден кем калышпаган.

«Россия. Биздин мекендин географиялык толук мүнөздөмөсү» аттуу көп томдук эмгектин 1903-жылы жарыяланган XIX томунда мындай деген маалымат бар: «Кыргыздар ойлоо

жөндөмдүүлүктөрү жагынан жакшы зээндүүлүккө ээ жана азыркы мезгилге чейин алардын көпчүлүк бөлүгү сабатсыз болгондугуна карабастан, алар окууну анчалык кыйналбастан эле өздөштүрө алышат». Автор кыргыз элинин акыл жөндөмдүүлүктөрүнө жогору баа берүү менен бирге төмөнкү ойлорду айтат: «Тышкы таасирлерди кабылдоого, өзгөчө окуяларды, адамдарды жана жаратылышты эсте тутуу жөндөмдүүлүгү кыргыздарда өтө жогору өнүккөн, – деп белгилейт да, өз пикирин төмөнкүчө аяктайт, – бирок абстракттуу түшүнүктөрдү өздөштүрүү аларга бир далай кыйынчылыкты талап кылат». Мында биз автордун жалпы эле абстракттык түшүнүктөр жөнүндө дүнү менен айтып жаткандыгын гана байкай алабыз. Бирок, кандай абстракттык түшүнүктөр жөнүндө сөз болуп жаткандыгы, бизге белгисиз. Автор, мүмкүн, абстракттык түшүнүктөр деп жогорку математикадагы мисалы дифференциалдык жана интегралдык санoo же идеалисттик философиядагы абсолюттук идея, дух жөнүндө айтып жаткан чыгар? Албетте, мындай түшүнүктөр белгилүү түрдөгү сабаттуулукту гана эмес билимдүүлүктү талап кылары шексиз. Ал эми революциядан мурдагы сабатсыз караңгы кыргыз адамына жогорку деңгээлдеги абстракттык идеяларды айтса, анын түшүнбөстүгү закон ченемдүүлүк нерсе.

Албетте, кыргыз эли тыгыз байланышта болгон коңшулаш канатташ элдерде (орустарда, өзбектерде, казактарда ж. б.) тараган алдыңкы прогрессивдүү идеялар, ойлор менен, илимдин айрым жетишилген ачылыштары менен белгилүү даражада тааныш болгон эмес деп кесе айтуу чындыктан алыстагандык болор эле. Кыргыз элинин коомдук өнүгүштүн төмөнкү тепкичтерде (патриархалдык-феодалдык түзүлүштө) болушу, кээ бир жогорку баскычтагы (капиталисттик формацияда өнүгүп жаткан) элдерде тараган идеялардын таралышына тоскоолдук кылгандыгын эстен чыгарууга болбойт. Ошондой эле бул маселени чечүүдө биз марксизм-ленинизм классиктеринин аң-сезимди изилдөөдө анын өнүгүү закон ченемдүүлүктөрү жөнүндөгү көрсөтмөлөрүн эсте тутуубуз керек.

Ф. Энгельс өзүнүн «Анти-Дюринг» аттуу белгилүү эмгегинде илимий ойлоо менен күндөлүк турмуштагы ойлоонун (обыденное мышление) ортосундагы өз ара катнаштыкты белгилөө менен бирге алардын ортосундагы болгон айырманы ачык көрсөткөн. Күндөлүк турмуштун, жашоонун шарттарынын таасири аркасында стихиялык түрдө пайда болуучу белгилүү бир деңгээлде жыйынтыкталбаган ойлордун тизмегин күндөлүк турмуштагы ойлоо деп атоого болот. Ал эми илимий көз караштардын, билимдердин жыйынтыкталган системасы, идеологиялык окуулардын тизмеги болсо илимий ойлоону түзөт. Күндөлүк ойлоодон, илимий ойлоонун айырмасы: анын курчаган дүйнөнү теориялык деңгээлге көтөрүлүү менен чагылдырып көрсөтүшүндө. Илимий ойлоо адам менен бирге жаралуучу тубаса нерсе эмес. Ал практикалык турмуштун таасири астында жана курчаган дүйнөнү илимий позициядан туруп изилдей баштаган мезгилде гана пайда боло баштайт. Ф. Энгельстин көрсөтүүсү боюнча: «Эгерде ал (табият таануу илимдери. – А.К.) өз тажрыйбасынын маалыматтары жалпыланып отурган натыйжалар дегенибиз түшүнүктөр экендигин жана түшүнүктөрдү колдоно билүү өнөрү кандайдыр бир тубаса неме эмес экендигин жана ал кадыресе, күндөлүк аң-сезим менен бирге пайда болбой тургандыгын, узакка созулган эмпирикалык тарыхы бар чыныгы ойлоону талап кыла тургандыгын, мына ушуларды унутпай турган болсо жеңилдетет. Табият таануу илими философиянын эки жарым миң жыл ичинде өнүгүшү менен жетишилген натыйжаларды өздөштүрүүгө үйрөнгөн кезде, ал табият таануу илими дал мына ошонун аркасында, бир жагынан, ар кандай өзгөчө, андан тышкары жана анын үстүндө тура турган натурфилософиядан, экинчи жагынан, дал өзүнүн, англиялык эмпиризмден мурас кылып алган, чектелген ойлоо методунан кол үзүп кутулат»¹. Илимий ойлоого жана илимий аң-сезимге философиянын жетишкен ийгиликтерин өздөштүрүп, ар кандай идеалисттик окуулардан бошонгондо жана да эмпирикалык ойлоонун методдорунан арылганда гана жетишүүгө мүмкүн. Мындай абалга жетүү биринчи кезекте тигил же бул элдердин маданий дүйнөсүндө табият таануу, коом таануу илимдеринин

¹ Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1964. 16-б.

белгилүү даражада өнүгүшүн талап кылат. Ал эми булардын өнүгүшү болсо жалпы эле социалдык түзүлүштүн прогрессивдүү өнүгүшүнө түздөн-түз байланыштуу болот.

Мына ушул себептен Россиянын мурда артта калган чет жакаларынын бири Кыргызстан аймагында илимий ойлоонун жогорку формаларынын өнүгүшүнө керектүү шарттар толук түзүлгөн эмес. Албетте, башка өнүккөн элдер сыяктуу татаал жана көп тармактуу илимдери болбосо да кыргыз эли жаратылыш жөнүндө, адам жана анын аң-сезими, адамзат коому жөнүндө белгилүү даражада системага салынган көз караштарды түзүүгө жетишкендигин танууга болбойт. Ал эми оозеки адабияты, музыкалык маданияты болсо кайталангыс чоң ийгиликтерге жеткендигин далилдөөнүн кажети жок.

Аң-сезим коомдук, социалдык шарттар менен аныктала тургандыгын жогоруда белгиледик. Ошондой болсо да айрым советтик авторлордун берген аныктамаларында аң-сезимдин ушул жагы баса белгиленбей келе жатат. Советтик окумуштуу В.Ф. Зыбковец мындай аныктама берет: «Аң-сезим дегенибиз адамдардын коомдук жана жеке практикасынын кыйыр түрдөгү, чагылдырылган, жыйынтыкталган формасы, башкача айтканда, түшүнүктөр формасы болот»¹. Бул аныктамада автор аң-сезимдин коомдук-социалдык себептер менен байланыштыгын белгилейт. Бирок аныктамада аң-сезимдин башка белгилери толук көрсөтүлбөй калган. Мисалы, анын биологиялык жактан шартталгандыгы. Бул аныктамага караганда, Тугариновдун берген аныктамасы аң-сезимдин жаратылышына толугураак мүнөздөмө берет. «Өзүнүн пайда болушу жана функциясынын негизи жагынан аң-сезим дегенибиз жаратылышка жана коомдук чөйрөгө ийкемделүүнүн жогорку түрү жана аны кайра куруунун куралы»². Бул аныктамада аң-сезимдин тышкы курчаган чөйрөнүн натыйжасы экендиги ачык белгиленип, анын ошол чөйрөнү өзгөртүүнүн куралы катарында кызмат өтөрү ачык көрсөтүлөт. Аныктамада аң-сезимдин жөнөкөй гана чөйрөнү чагылдырып тим болбостугу, анын активдүүлүгү баса белгиленет.

Адамдар эмгектин негизинде жаратылышка карата болгон өзүнүн үстөмдүгүн уламдан-улам күчөтүп, дүйнөдөгү нерселердин жаңы-жаңы касиеттерин ачууда. Нерселердеги жаңы касиеттерди ачуу менен бирге жаратылыш мурда түзбөгөн нерселерди жаратууда. Бирок жаратылыштын ички сырларын ачып алып, ага кийлигишүү кандай натыйжаларга алып келердиги жөнүндө да эстен чыгарбоо керек.

Адамдар өздөрүнүн миндеген жылдардан бери уланып келе жаткан өндүрүш аракетинин натыйжасында ар түрдүү заттарды пайдаланып которуштуруп келе жатат. Мисалы, азыркы мезгилде адам ар жылы жердин катмарынан 5 кубдук километрге жакын ар түрдүү породаларды казып чыгарып жатат. Эгерде бул аракеттердин натыйжасын дүйнө жүзүндөгү дарыялардын аракеттеринин натыйжасы менен салыштырып көрсөк, мындай абалга күбө болобуз: адамдардын аракетинин натыйжасынан дарыялардын аракетинин натыйжасы үч эсе гана көптүк кылат. Адамдар жерди айдоо менен көптөгөн топурак массаларын которуша тургандыгы белгилүү. Алардын которуштурган топурактарынын өлчөмү бардык вулкандар тышка чыгарган нерселерден үч эсе көптүк кылат. Акыркы беш жүз жылдын ичинде адамзат баласы 50 миллиард тоннага жакын көмүр, 2 миллиард тоннага жакын темир казып чыгарган.

Өнөр жай ишканалары өткөн кылымдын ичинде атмосферага 360 миллиард тоннага жакын көмүр кычкылтек газын «кошуп», бул газдын абадагы концентрациясын 13 процентке көбөйтүп жиберген. Ушул эле мезгилдин ичинде адамзат жердин катмарларын өздөштүрүүдө да эбегейсиз натыйжаларга жеткен. Эгерде өткөн кылымдын башында адамзат жер кыртышын өздөштүрүүдө үч жүз метр тереңдикке жеткен болсо, биздин кылымдын башында 6–7 километрге жеткирген. Өзгөчө адамдын жаратылышка карата жасаган аракеттеринин мүнөзүнүн өзгөрүшү жаңы суроолордун пайда болушуна алып келди.

Анткени жөнөкөй кетмен, балта, күрөк менен куралданган адамдардын жаратылышка карата жасаган аракеттеринин натыйжасын, азыркы: зор техника менен куралданган адамдардын

¹ .Зыбковец В.Ф. Динге чейинки эпоха. М., 1959. 119-б.

² Вопросы философии. 1958. № 1. 119-б.

аракеттери менен салыштырууга болбойт. Мындай аракеттер айрым учурларда зыяндуу натыйжаларга алып келип жатат. Мисалы, көпчүлүк капиталисттик өлкөлөрдө токойлорду кесүү жырткычтык түрдө жүргүзүлүүдө.

Ал эми токойлорду кайра калыбына келтирүү иштери жокко эсе. XIX кылымдын ичинде бүткүл дүйнөдө 500 миллионго жакын токой массивдери жок кылынган. Ал эми социалисттик мамлекеттерди кошпогондо, бардык мамлекеттер тарабынан калыбына келтирилген токойлордун жалпы аянты 2–3 миллион гектардан ашпайт. Кыртыштын эрозиясы (бузулушу) уламдан-улам жаңы жерлерди каптоодо.

Азыркы мезгилде чөлдөрдүн жалпы аянты эки эсеге көбөйүп калды. Мисалы, Америка Кошмо Штаттарынын айдоо аянттарынын 40 процентке жакыны эрозияга дуушар болгон. Мындай фактылардын болушу адамзаттын жаратылышты өзгөртүүгө карата жасаган аракеттеринин натыйжасын алдын ала билүүнү талап кылат. Бул абалдын болушу Ф. Энгельстин «Маймылдын адамга айлануу процессинде эмгектин ролу» деген эмгегиндеги айтып кеткен пикирлерин эске салууну талап кылат. Ф. Энгельс мындай деп белгилеген: «Бирок табигаттын үстүнөн болгон жеңиштерибизге көп анчалык азгырылып кетпейли. Мындай ар бир жеңиш үчүн ал бизден өч алат. Ырас, бул жеңиштердин ар бири биринчи кезекте биз үмүт кылып күткөн натыйжаларды берет, бирок экинчи жана үчүнчү кезекте таптакыр башкача, күтүлбөгөн, эң көп учурларда биринчи кезектегилердин маанисин жоготуучу натыйжаларды берет»¹.

Адамдар жаратылышты өзгөртүүдө өздөрүнүн аракеттеринин натыйжалары кандай болордугун туура аныкташы зарыл. Адамдар өз аракеттеринин кандай натыйжаларга алып келе тургандыгын билгенде гана жаратылышты ийгиликтүү түрдө өзгөртө алышат. Социалисттик коомдун тушунда гана мындай аракеттер толук ишке аша баштайт. Анткени социализмдин убагында гана жаратылыштын шарттары пландуу түрдө коомдун кызыкчылыгы үчүн пайдаланылат.

3. Аң-сезим жана тил

Ф. Энгельс “Жаратылыштын диалектикасында” мындай дейт: «Адегенде эмгек, андан кийин жана аны менен бирге муунактуу сөз, эң башкы эки стимул болду, алардын таасири астында маймылдын мээси бара-бара адамдын мээсине айланган...»². Эмгектин негизинде биологиялык негиздеги топтор алгачкы адамдардын топторуна айлана баштайт. Мындай топтор алгачкы жөнөкөй социалдык уюмдун бир түрү болгон. Адамдын аң-сезими ал мезгилде өтө жөнөкөй, конкреттүү – сезим формасында болгон. Сезим образдары коллективдүү эмгек процессинин бирдиктүү бөлүгүн түзгөн. Эмгек процесси коллективдүү мүнөздө болгондуктан, адамдардын арасындагы мамилелердин туруктуу байланышта болушун талап кылган. Мындай байланыш тил аркылуу түзүлгөн.

Марксисттик-лениндик окуу боюнча, тилдин негизги кызматы байланыштын куралы болушунда. Мына ушул себептүү В.И. Ленин мындай дейт: «Тил дегенибиз – адам баласынын байланышындагы эң зарыл курал». Тил биринчи кезекте коомдук көрүнүш. Анын негизги милдети коомдун социалдык керектөөлөрүнө тыгыз байланышта болот. Эгерде биз тилдин прикладдык маанисин эле карап көрсөк, жогоруда айтылган ойлордун негиздүү экендигин толук байкай алабыз. Мисалы, ар бир жеке адамдын, бүткүл адамзаттын турмушунда физика, химия сыяктуу илимдерди алып көрөлү. Бул илимдерди биз техникалык прогресстин башкы шарты, негизи катарында баалайбыз. Ал эми бул илимдердин өзү тилсиз пайда болбостугун далилдөөнүн кажаты да жок. Тил – коомдун жашашынын негизги шарттарынын бири. Тилсиз бир да коллектив болушу мүмкүн эмес. Анткени ар кандай коллектив өз ара байланышта болот. Бул байланыш тил аркылуу гана түзүлөт. Эгерде мындай байланыш жок болсо,

¹ Энгельс Ф. Маймылдын адамга айлануу процессинде эмгектин ролу. Фрунзе, 1952. 18-б.

² Энгельс Ф. Жаратылыш диалектикасы. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1964. 490-б.

анда адам баласынын алгачкы жана кийинки муундарынын арасындагы болгон бирин-бири түшүнүүчүлүк жана мураска берилген рухий байлыктарды улам алга улантуу жана өөрчүтүү да мүмкүн эмес эле. Демек, адамзат коому да улам алга жылмак эмес.

Тилдин ролу жалаң гана бир топтун, коллективдин же мамлекеттин ичиндеги байланыштарды аткаруу менен гана чектелбейт. Ал мамлекеттер арасында, ар түрдүү элдердин ортосундагы байланыштарды түзөт. Мындай байланыштардын түзүлүшү бир элдин маданият менен илим жактан жетишкен ийгиликтери башка элдердин маданиятынын, илиминин байышына алып келет. Дүйнө элдери өз ара тыгыз байланышта жана достукта жашашы керек... Мындай достуктун чыңалышында тилдин негизги роль ойной тургандыгы калетсиз нерсе. Элдердин ортосундагы достук байланыштардын түзүлүшү жана чыңдалышы ар бир элдин экономикалык жана маданий жактан өсүшүнүн негизги шарты болот.

Мисалы, кыргыз элин эле алып көрөлү. Коңшулаш казак, өзбек элдеринин тилдеринин кыргыз адамдарына түшүнүктүү болушу алардын маданий мурастарын түшүнүүгө жана өз мурастарын, маданий байлыктарын даңктоого мүмкүндүк түзгөндүгү тарыхтан бизге белгилүү. Казак окумуштуусу Чокан Валихановдун кыргыз эпосун башка элдерге жеткирүү үчүн жасаган аракеттерин айтсак эле жетиштүү болор. Мына ушул шартты эсибизге тутсак, анда биз дагы бир маселени туура түшүнүүбүз зарыл. Ал маселенин жайы мында: айрым элдердин тилдери белгилүү шарттарга ылайык кеңири тарап дүйнө элдеринин ортосундагы байланышты түзүүдө чоң роль ойногон. Мисалы, орус, англис, немец, француз тилдери азыркы мезгилде эл аралык тилдерге айланып, элдер арасындагы байланыштардын жогорку жана кеңири түрдө турмушка ашышына шарт түзүп отурат. Азыркы мезгилде биздин өлкөдө орус тили эл аралык майданга чыгуудагы негизги курал болуп кызмат өтөөдө. Мына ушул себептүү орус тилин үйрөнүү күндөлүк азыркы шарттын эң зарыл маселесине айланып отурат. Орус тили аркылуу кыргыз элинин маданий жана экономикалык жактан жетишкен ийгиликтери дүйнөнүн башка элдерине жетип олтурат. Мисалы, кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынын дүйнөлүк аренага чыгышы. Бул маселенин бир гана жагы. Экинчи жагы, биздин эл орус тили аркылуу дүйнөлүк маданияттын бийик чокуларына жетүүгө, ошонун ичинде дүйнөлүк философиянын жогорку баскычы болгон марксисттик-лениндик философияны үйрөнүүгө мүмкүндүк алып отурат.

Биз мында тилдин жалпы эле коомдо аткарган ролуна токтолдук. Бирок мындай деп гана чектелүү менен биз тилдин ролун толук ачпаган болор элек. Анткени тилдин негизги кызматы байланыштын куралы экендигин айтуу менен бирге жазма тилдин ролун баса белгилөө зарыл. Адам баласы өзүнүн асыл ойлорун кагазга түшүрүү менен өзүнүн замандаштарына жана кийинки муундарга өчпөс мурас катарында калтыра алат.

Бүткүл адамзаттын материалдык дүйнөнү өзгөртүүдө, жетишкен ийгиликтеринин натыйжалары, маданий байлыктары жазуу түрүндө сакталат жана кеңири тарай алат. Гректердин «Илиадасы», «Одиссеясы», финдердин «Калеваласы», орустардын «Игордун кошуну жөнүндөгү сөзү» дүйнө элдерине жазуу жүзүндө кеңири тарагандыгын белгилей кетүү зарыл. Мындай чыгармалар сыяктуу башка элдердин жетишкен маданий мурастары да жазуу түрүндө гана башка элдерге мурас боло алат. Бул тыянакты дагы бир жолу белгилөө менен бирге биз бир топ мезгилден бери кыргыз маданий ишмерлерин, жалпы эле кыргыз элинин бай мурастарын сүйүүчүлөрдүн тынчын алган маселени айта кетүүбүз керек. Ал кыргыз элинин маданий мурастарын кеңири пропагандалоо, дүйнөнүн башка элдерине тааныштыруу болот. Бул алиге толук чечилбеген маселе боюнча философиялык илимдердин кандидаты А. Табалдиевдин «Ала-Тоо» журналында (1969-ж. № 6) жарыяланган «Гомер жана гомерлер» аттуу макаласында «Манас» эпосунун толук түрдө басылып чыгарылышы жөнүндө айткан адилет пикирин кубаттоонун зарылдыгын белгилегибиз келет. А. Табалдиев «Илиада», «Калевала» бизге жазуу түрүндө келип, биздин элдин маданий мурасына таасир бергендигин белгилөө менен биздин эл эмне себептен аталган чыгармалардан ашса ашып, бирок кемибеген «Манасты» дүйнө элине жазуу түрүндө тартуу кыла албайт деген суроону коёт. Ошондой эле бул милдетти чечүүгө

толук мүмкүндүктөрдүн бардыгын далилдейт. Автор мындай дейт: «Биз «Манасты» аларга (дүйнөнүн башка элдерине. – А.К.) жеткиришибиз керек. Ал үчүн эпосту грек же фин тилине которууну сунуш кылайын деген жерим жок. Бар болгону түздөн-түз өзүбүзгө тиешелүү иштин гана жайын айтмакчымын. Адегенде «Манасты» толук өз тилибизде чыгарышыбыз керек».

Мындай ойду айтуу менен бирге А. Табалдиев дагы бир асыл пикирди айтат, ал мына бул: «Мурас, баарынан мурун, өзүн өзү үгүттөйт экен. Өзүнүн күчү менен окуучуга жетет экен. Өзүнө өзү эстелик болот экен». Чындыгында эле ар бир элдин жетишкен ири ийгиликтери, байлык-мурастары башка элдердин жүрөгүнөн түнөктү өзү табат. Бирок ал тил аркалуу болгондо да жазуу түрүндө табышы мүмкүн. Жазуу түрүндөгү тил элдердин өткөндөгү турмушун, азыркы абалын үйрөнүүдөгү негизги курал болуп саналат. Ошондой эле жазуу түрүндөгү тил, бүткүл адамзаттын жетишкен ийгиликтерин сактагыч кени, эси, акылы. Ансыз адамзаттын улам алга жылышы мүмкүн эмес.

Адам баласы оозеки же жазма түрүндө өзүнүн ойлоосун, пикирин башка адамдарга түшүндүрө алат жана түшүнө алат. Башкача айтканда, ар бир адамдын ою, пикири материалдык кабыкча аркылуу – тил аркылуу башка адамдарга жетет. Тил менен ойлоонун ортосундагы байланыш бекем ажырагыс болот. Анткени адам өзүнүн ойлоосун сөз формасында гана жүргүзө алат. Эгерде адам өзүнүн оюн сөз формасында башка бир адамга түшүндүрө албаса, анда анын ойлоосу да так жүргөн эмес. Ким так сүйлөй алса, ал так да ойлогон болот. Айрым адамдардын, мисалы, окуучулар, студенттер сыноо убагында же сабак убагында коюлган суроолорго жооп берүүдө чала түшүнгөн темаларды так айтып бере алышпайт. Бирок «түшүнүп эле турам, айта албай жатам» деген шылтоону айтышат. Бул окууга берилген сабактын бышыкталынбагандыгынан болот. Ал эми тил жетпейт деген нерсе чындыкка коошпойт, себеби ойлоо так болсо, аны сөз формасында түшүндүрүүгө болот. Ал эми сөз жетпейт деген нерсе ойдун жоктугун гана далилдейт. Ой жок болсо, сөз да жок болот. Албетте, ар бир эле ой ар түрдүү сөздөр аркылуу берилет. Айта турган ойду тагыраак, түшүнүктүүрөөк кылуу үчүн адамдар сөздөрдүн белгилүү тизмектерин түзөт. Тактап айтканда, сүйлөмдөрдү кураштырат. Ар кандай адамдын ойлоосу башка адамдарга сөз жана сүйлөм түрүндө жетет. Сүйлөмдөрдүн жөнөкөй, татаал ж. б. түрлөрү бар экендиги белгилүү.

Демек, сөз аркылуу, башкача айтканда тил аркылуу, адамдар бири-биринин оюн түшүнүү менен ар түрдүү аракеттерди жасашат. Мисалы, биз радиодон берилген ар түрдүү кабарларды жөн гана угуп тим болбойбуз. Айрым өзүбүзгө жаккан ойлорду күндөлүк турмушубузда колдоно баштайбыз. Атап айтсак, бизге ишке орношуу керек болсо, радиодон берилген кулактандыруу боюнча ишке кабыл алып жаткан мекемеге же ишканага барышыбыз мүмкүн. Мындай эле натыйжага биз басма сөздөрдөгү берилген маалыматтардын негизинде да жетише алабыз. Демек, тил бир адамдын оюн башка адамга түшүндүрүүдө активдүү ролду ойнойт.

Тилдин активдүү ролду ойношунун себеби анын ойлоо менен тыгыз, ажырагыс байланышта болгондугу менен түшүндүрүлөт. Ошондой эле тилдин ойлоону жеткирүү куралы болгондугун унутпообуз керек. Биз жөнөкөй сөздөргө эмес ошол сөздөрдүн ичинде катылган сырдуу ойлорду түшүнөбүз. Демек, сөздөр ички салмагы, маңызы менен бааланат.

Ал эми ой, акыл материалдуу нерсе эмес, аны көрүүгө, угууга же сезүүгө да болбойт. Акылды, ойду тил аркылуу гана сезүүгө болот. Ойлоо менен тилдин ортосунда болгон бул байланышты ажыратууга болбойт. Философиянын тарыхында бул байланышты танып ойлоо менен тилди бири-биринен бөлөк караган айрым адамдар да болгон. Мисалы, немец философу Е. Дюрингдин пикири боюнча: «Кимде-ким тил аркылуу гана ойлоого жөндөмдүү болсо, ал адам абстракттуу жана чыныгы ойлоо деген эмне экендигин али өз башынан өткөргөн эмес»¹. Мында биз тил менен ойлоонун ортосуна бөгөт коюп, аларды бири-биринен бөлүп караган метафизикалык көз карашты көрүп отурабыз. Ф. Энгельс бул көз караштын чындыкка туура

¹ Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1964. 98-б.

келбестигин далилдеп мындай деген: «Эгерде ошондой болсо, анда айбандар эң эле абстракттуу жана эң эле чыныгы ойчулдар болуп чыгат эмеспи, анткени алардын ой ойлошу тилдин тажатыч кийлигишүүсү менен эч качан бүдөмүктөндүрүлбөйт»¹.

Ойлоо менен тилдин ортосундагы болгон байланышты азыркы кездеги буржуазиялык философиянын тармактарынын бири болгон семантикалык идеализмдин өкүлдөрү да танышат. Семантикалык философиянын негизги өзгөчөлүгү тил менен ойлоону карама-каршы коюп, бири-биринен ажыратып карашында. Анын ири өкүлдөрүнүн бири, Карнаптын пикири боюнча, тил дегенибиз символ түрүндөгү белгилердин шарттуу системасы болот.

Демек, тилди телеграфтык шифрлар сыяктуу эле кароого болот. Мындай деп айтуу менен тилдин ойлоодон обочо, кийинчерээк пайда болгондугу жөнүндөгү негизсиз куру пикирди далилдегиси келет. Эгерде бул пикирди туура деп эсептесек, анда биз дагы бир илим сымак төмөнкү ойду кабыл алышыбыз зарыл. Эгерде тил ойдон кийин пайда болсо, ойдун продуктусу болсо, анда анын эң негизги касиети болуп семантикалык жагы, башкача айтканда, тилге адамдар тарабынан берилген мааниси чечүүчү ролду ойнойт. Демек, сөздүн мааниси курчаган объективдүү дүйнөгө эч байланышсыз болуп, адамдардын субъективдүү ойлору менен гана аныкталат. Мына ушул ойлорго таянып алышып С. Чейз сыяктуу социалдык реформаторлор азыркы кездеги тилдерди сынга алууга чакырат. С. Чейздин пикири боюнча, “жумушсуздук”, “капитализм”, “демократия”, “эркиндик” сыяктуу сөздөр жалпы түшүнүктөрдү гана берет. Бул түшүнүктөр биздин башыбызда тилдин жардамы менен пайда болгон жөнөкөй гана фикциялар имиш. Анын пикири боюнча, «капитализм» сыяктуу түшүнүктөрдү башка сөздөр менен алмаштырып койсо, бардыгы жайында болот. Көрсө, адамдар капитализм коомун «капитализм» деген сөзгө терс маани бергендиктен, адилетсиз коом деп жүрүшкөн экен.

С. Чейздин жана аны жактоочулардын ою боюнча, «капитализм» деген түшүнүктү «эркин коом» же «элдик капитализм» деген сөздөр менен алмаштырып койсо эле, капиталисттик коомдогу эксплуатация, жумушсуздук сыяктуу терс көрүнүштөр өзүнөн өзү эле жок болуп калат. Капитализмди «эркин коом» деп атап коюудан анын ички эксплуататордук маңызы эч өзгөрбөйт. Мындай далалаттардын көздөгөн максаты – капиталисттик коомдун жырткычтык мүнөзүн жаап-жашырууга, аны актоого гана жасалган аракет экендиги ачыктан-ачык эле көрүнүп турат.

Тил менен ойлоо адамдардын практикалык аракеттеринин негизинде пайда болот. Ойлоо менен тилдин ортосунда ажырагыс бирдиктүүлүк болот. Ал бирдиктүүлүктү эч бир ажыратууга болбойт. Тил дегенибиз ой же акылды куюп коюучу калып эмес. Ойлоо эч убакта тилден мурда пайда болбойт. Ойлоо тилдин негизинде гана болот. Ойлоонун жана тилдин пайда болушунун социалдык негизги өбөлгөсү болгон эмгек процессинен башка да биологиялык өбөлгөлөрү болгон. Жаныбарлардын өнүгүшү, алардын ичинде сүт эмүүчү жаныбарлардын өнүгүшү адамдын ойлоосунун жана тилинин өнүгүшүнө негиз болгон. Азыркы кезде жаныбарлар өз ара ар түрдүү сигналдар менен байланыш түзө тургандыгы далилденип отурат. Айрыкча үйүр болуп жүрүүчү сүт эмүүчү жаныбарлардын көпчүлүгү ар түрдүү тыбыштарды (үндөрдү) чыгарууга жөндөмдүү органдары бар экендиги белгилүү. Жаныбарлар дүйнөсүнөн адамдарга жакыныраак болгон маймылдарга кайрылалы. Мисалы, шимпанзе 32ге жакын ар түрдүү үндөрдү (тыбыштарды) «айта» алардыгы окумуштуулар тарабынан далилденген. Бул үндөр аркылуу шимпанзелер коркунуч, тамак ичүү сыяктуу сезимдерин билдире алышат. Азыркы мезгилде дельфиндердин да татаал сигнал системалары бар экендиги аныкталды.

Жаныбарлар пайдалануучу сигналдар жөнүндө сөз козгогонубузда алардын сигналдары менен адамдын тилинин ортосундагы айырманы эстен чыгарбоо зарыл. Алар сырттан караганда окшош көрүнгөндүгү менен бири-бирине дал келишпейт. Анткени тилдин негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири анын бизди курчаган дүйнөнүн буюмдарын, нерселерин белгилөөдө

¹ Энгельс Ф. Көрсөтүлгөн булак.

жана ошонун негизинде байланыш функциясын аткаргандыгында. Ал эми жаныбарлар пайдаланган үндөрдүн сигналдары буюмдарды, нерселерди же кубулуштарды белгилебейт. Алар негизинен белгилүү шарттардын таасири аркасында жаныбарларда пайда болуучу ички эмоциялык сезимдерди гана билдирет.

Ал эми адамдар пайдаланган сигналдар алардын ички эмоцияларын жөнөкөй гана чагылдырышпастан, ошол эле мезгилде конкреттүү нерселердин, реалдуу кубулуштардын белгилери катарында кызмат аткарат. Ошол себептүү адамдар өз ара байланыш түзүп эмгектенүүгө мүмкүндүк алат. Демек, сөз түрүндөгү сигналдар адамдар арасындагы байланышты аткаруу үчүн биринчи кезекте тышкы чөйрө менен тыгыз байланышта болушу зарыл. Ошондо гана алар байланыш функциясын аткара алышат. Тил жалаң гана тышкы чөйрө менен адамдардын ортосундагы байланышты гана аткарбастан, ошону менен бирге ойду, акылды да чагылдырат, мына ошондуктан К. Маркс тил дегенибиз – ойдун тупадан-туура аныктыгы деп белгилеген. Тилсиз ой да болбойт жана ойсуз тил да жок болот.

Тил менен акылдын, ойлоонун ортосундагы болгон байланышты белгилеген кезде айрымдарда мындай суроо да туулушу мумкун: айрым убакта адамдар тилсиз эле (сүйлөбөстөн эле) ойлой алышат. Бул кандайча болот?

Албетте, адам оозеки ой жүгүртсө, биз ойлоо менен тилдин ортосундагы байланышты даана көрүп, сезип турабыз. Эгерде адам өз ичинен ойлонсо, анда ойлоо менен тилдин ортосундагы байланыш көмүскөдө калып, адам тилсиз эле ойлой алат деген иллюзордук түшүнүк пайда болушу мүмкүн. Чындыгында, иштин жайы мындай эмес. Адам өз ичинен ойлонгон мезгилде да тилдин, сөздүн жардамы менен гана ой жүргүзө алат. Тил оозеки жазуу жүзүндө гана эмес ички тил да болот (внутренняя речь). Бул мезгилде адам купуя түрдө өз сырларын тышка чыгарбастан ойлонот. Албетте, мындай деп айтуу маселенин тышкы гана көрүнүшүн белгилегендик. Адам ичинен ойлонгон мезгилде да анын сүйлөө органдары кыймылда болот. Анткени ойлоп жаткан баш мээ нервдик импульстарды сүйлөө аппаратына (речевой аппарат) берип турат, ошондуктан алар көзгө болор-болбос кыймыл абалында болуп көрүнүп турат. Окумуштуулардын жүргүзгөн көп сандаган эксперименттери буга күбө боло алат. Бул пикирдин тууралыгын ар бир адам өзү текшерип көрсө да болот. Айрым учурларда ойдун түзүлүшү анын сөздүк формада калыптанышынан мурда болуп жаткандай көрүнүшү да ыктымал. Мындай учурда адам өзүнүн оюн сөз түрүндө бере албай жаткандай болуп байкалат. Бирок биз жогоруда белгилегендей, акыл, ой жана ойлоо сөз формасында гана жашай алат. Албетте, биз сөз формасындагы ойлоо дегенибизде тилдин оозеки, жазуу түрүн жана ички тилди унутпашыбыз керек.

Эгерде адам баласы айрым оорулардын кесепетинен сүйлөө органдарынан ажырап калса, иш башкача форманы кабыл алышы мүмкүн. Мисалы, тубаса дүлөй-дудуктарда оозеки тил болбостугу белгилүү. Бирок аларда тил жок деп айтуу туура эмес. Аларда жандоо тили бар. Жандоо бардык эле соо адамдарда бар. Жандоо дүлөй-дудуктардын негизги тили болсо, соо адамдарда кошумча, жардамчы кызматты аткарат. Өзгөчө алар адамдын айта турган оюн, эмоциялык сезимин, сүйлөп жаткан сөзүнүн мазмунун тереңдетиш үчүн же кандайдыр жаңы маани бериш үчүн, такташ үчүн колдонулат.

Мындан тышкары, жасалма тилдер да бар. Мисалы, Морзенин алиппеси, деңиз флотунда желектердин жардамы менен сигнал берүү, африкалыктарда добулбас кагуу менен кабар берүү ж. б. ушу сыяктуулар. Жасалма тилдер адам баласынын сүйлөө органдарынын күчүн чоңойтуу, күчөтүү, кеңейтүү үчүн колдонулат.

Жыйынтыктап айтканда, тил адам баласынын оюн, анын көп кылымдардан берки чогулуп келе жаткан тарыхый тажрыйбасынын жемиштерин сактайт. Ошону менен бирге коммуникативдик функцияны, башкача айтканда, байланыш функциясын аткарат.

4. Аң-сезим жана кибернетика

XX кылымдын экинчи жарымында илимдин дүркүрөп өсүшүнүн негизинде эбегейсиз зор маанилүү илимий ачылыштар пайда болду. Материянын кыймылынын ар түрдүү формаларын изилдөөчү илимдердин ортосунан маанилүү синтетикалык ачылыштар табылууда. Мындай ачылыштарга, мисалы, кибернетика илими изилдеген проблемалар кирет.

Ал эми кибернетика илими кандай илим жана анын изилдеген предметинин аң-сезим проблемасына кандайча байланышы бар? Бул суроолорго жооп берүү үчүн кибернетика илиминин предметине жана философиялык жактан бизге тиешелүү болгон кээ бир гана маселелерине кыскача болсо да түшүнүк берүү зарыл.

Кибернетика илими официалдуу түрдө 1948-жылдан бери жашап келе жатат. Кибернетиканы түзүүчү катарында америкалык окумуштуу математик Норберт Винер эсептелет.

“Кибернетика” деген термин байыркы гректин «кибернетес» деген сөзүнөн алынган. Кыргыз тилине которгондо, «башкаруучу», «рулду кармоочу», мисалы, кеменин рулун башкаруучу деген маанини берет. «Кибернетика» деген сөздү байыркы грек философу Платон да провинцияларды административдик жактан башкаруу жөнүндөгү илимдин аты катарында пайдаланган. 1840-жылы Ампер өзүнүн илимдер жөнүндөгү классификациясында кибернетиканы коомдук илимдердин катарына кошкон. Азыркы мезгилде кибернетика так илимдердин, башкача айтканда, тажрыйба жүргүзүүчү физика, химия, математика илимдеринин катарына кирет.

“Кибернетика” деген сөздүн маанисине караганда, бул илим коомдо жандуу жаратылышта кездешүүчү ар түрдүү системалардын, ошондой эле автоматтык системалардагы башкаруунун жана контролдоонун өзгөчө касиеттерин изилдөөчү илим. Ар түрдүү автоматтык механизмдердин, организмдердин системаларындагы башкарууну изилдөө менен кибернетика алардагы бири-бирине болгон белгилүү өлчөмдөгү окшоштуктардын бар экендигин негиздейт жана аны изилдейт. Албетте, мындай жалпылыктардын бар экендиги кибернетика илими пайда боло электе эле белгилүү болгон. Материалдык дүйнөнүн айрым бөлүктөрүнүн бардыгына таандык болгон мындай жалпылыктардын болушу жөнүндөгү Винердин идеялары стихиялык мүнөздө болгон. Анын идеяларынын мындай мүнөзү кибернетиканын айрым проблемаларын кароодо бир жактуулукка алып келгендигин белгилей кетүү зарыл. Мындай бир беткейлик кибернетика илиминин негиздөөчүлөрү методологиялык маселелерди чечүүдөн баш тартууга алып келген.

Кибернетиканын негизги идеяларын толук түрдө илимий негизде чечүү үчүн диалектикалык материализмдин позицияларында болуу зарыл. Мындай кырдаалдын тууралыгын ар түрдүү илимдердин, ошонун ичинде кибернетиканын өнүгүшү да далилдеп отурат. Анткени жаратылыштагы бардык нерселердин – мейли автоматик механизмдер болсун же организмдер болсун – аларга таандык жалпылыктар бар.

Мындай жалпылыктардын болушуна чыныгы илимий негиздерди бир гана диалектикалык материализм берген жана бере алат. Атап айтканда, дүйнөнүн материалдык бирдиктүүлүгү жөнүндөгү материалисттик окуу гана жооп берет. Ал эми кибернетика изилдеген башкаруу жана контрол жөнүндөгү закондор реалдуу дүйнөдө жашаган бардык системаларга тийиштүү болсо да, дүйнөнүн бардык закон ченемдүүлүктөрүн изилдөөгө негиз болууга кудурети жетпейт. Демек, кибернетика илиминин айрым ийгиликтерине таянып, «бул илим илимдердин илими» деген куру кыйкырыктар чындыкка жакындабайт. Кибернетика, мисалы, заттардын, энергиялардын жалпы касиеттерин изилдеген физика сыяктуу эле илим. Биз физикадан дүйнөдөгү белгилүү жана али белгисиз болгон бардык закон ченемдүүлүктөрдү чечүүнү талап кылбайбыз да. Андай талапты чечүүгө жана «илимдин илими» болууга анын кубаты да жетпейт. Анткени жаратылыштын кубулуштарынын улам өнүгүп татаалданышынын натыйжасында физиканын закон ченемдүүлүктөрүнө баш ийбеген жаңы касиеттер пайда болушу мүмкүн.

Алар болсо башка закон ченемдүүлүктөргө баш ийет. Бул пикирдин ачыгыраак болушу үчүн бир мисал келтирели. Органикалык эмес заттардын ортосундагы реакциялардын көп түрлөрү бар экендиги белгилүү. Ошол эле реакциялар организмдерде да болот, бирок бул реакциялар, биологиялык тактап айтканда, биохимиялык закондорго баш ийет.

Жогоруда келтирилген мисалдар сыяктуу эле реалдуу чындыкта кезигүүчү башкаруунун көп түрлөрү болот. Айрым учурларда башкаруу тышкы чөйрөдөн белгилүү бир нерсеге киргизилет. Маселен жөнөкөй эле орундуктун бөлүктөрү аны жасаган устанын каалашына жараша кыналып жасалган болот. Мында устанын бир мезгилде башкарып жасаган аракеттеринин селейип катып калган натыйжасын байкайбыз. Ал эми автомобилдин башкаруучусу айдоочу шофер болот. Айрым учурларда башкаруу нерсенин же бир жаныбардын өзүнө таандык болушу мүмкүн. Мында биз өзүн өзү башкаруучулукту байкайбыз. Буга мисал иретинде ар түрдүү автоматтарды, эсептөөчү машиналарды кароого болот. Ушундай эле башкаруучулук касиетке тирүү жаныбарлар ошонун ичинде адамдарда ээ болушат.

Жыйынтыктап айтканда, кибернетика татаал жана туруктуу динамикалык системалардагы башкарууну изилдейт. Динамикалык система деп өз ара тыгыз байланышта болгон жөнөкөй системалардын жана элементтердин өзгөрүп кыймылда болуп туруу абалын айтабыз. Ал эми айрым жөнөкөй системалардан татаал динамикалык системалар түзүлөт. Алардагы башкаруу – башкаруу системасы деп аталат. Демек, ар кандай системада башкаруучу система жана башкарылуучу система болот. Системада, мындан тышкары, башкаруунун максаты, алгоритми ж. б. болот. Мындан бизде башкаруу кандайча жүргүзүлөт деген закондуу суроо туулушу мүмкүн. Чындыгында эле башкаруу белгилүү информацияларды (кабарларды) кабыл алуу, аны сактоо же кайра иштеп чыгуу жана берүү аркылуу жүргүзүлөт. Ошентип, биз кибернетиканын дагы бир принциби болгон информациянын маңызына кыскача түшүнүк алдык. Информация бир гана багытта башкаруучудан башкарылуучуга берилбестен, ошондой эле башкарылуучудан башкаруучуга берилет. Мында биз кайтып (обратный) же кайта келүүчү байланыш пайда боло тургандыгын көрөбүз. Информацияда кайта келүүчү байланыштын болушу башкарылуучу системанын абалын толук баалоого жана жаңы буйруктарды берүүгө кеңири мүмкүндүк ачат.

Информация жөнүндөгү принциптер кибернетикада информация теориясын түзөт жана анын негизги теориялык фундаменти катарында кызмат аткарат. Ал эми информация болсо сигналдар аркалуу берилет. Сигнал деп берилген информацияга параметрлери белгилүү өлчөмдө дал келген физикалык процесстерди айтышат. Мындай дал келүү колго салуу (кодирование) деп аталат. Кибернетикада, мындан тышкары, «энтропия», «алгоритм» сыяктуу түшүнүктөр колдонулат. Ошондой эле өзүнүн алдындагы максаттарды чечүү үчүн кибернетика аналогия (окшоштук) жана моделдөө (үлгүрлөө) методдорун кеңири колдонот.

Кибернетиканын илим менен техникадагы мааниси анын ийгиликтеринин колдонулушу менен аныкталат. Кибернетиканын техникада колдонулушу азырынча эки багытта жүрүүдө. Биринчиден, өнөр жайларында машиналарды башкарууда, согуш иштеринде, транспортто ж. б. колдонулат. Экинчиден, өтө татаал эсептөөлөрдү аткаруу үчүн (мисалы, жердин жасалма спутниктерин, космикалык ракеталарды учурууда) колдонулат.

Акыркы мезгилде техникалык кибернетикадан бионика аттуу илимдин жаңы тармагы пайда болду. Анын максаты – жандуу организмдердин органдарынын иштөө принциптерин изилдеп, аны техникада пайдалануу ж. б.

Кибернетиканын эл чарбасындагы ролу, анын негизги идеялары, изилдеген предметтери жөнүндө төмөнкү адабияттарды пайдаланууга болот¹.

Кибернетиканын философиялык жактан кызыктуу бир топ маселелери бар. Алардын ичинде өзүн өзү уюштуруучу системалардын теориясы, автоматтар теориясы, алгоритмдер теориясы ж. б. Жалпысынан алганда, кибернетиканын философиялык маселелерин эки топко

¹ *Теплов Л.* Кибернетика жөнүндө очерктер. М., 1963; *Моисеев В.Д.* Кибернетиканын борбордук идеялары жана философиялык негиздери. М., 1965.

бөлүүгө болот. Биринчи топко кибернетика илиминин негизги түшүнүктөрүнүн (башкаруу, информация сыяктуу) маңызын талдоо, анын предметинин башка илимдер менен болгон катнаштары, келечеги жөнүндөгү маселелер кирет. Экинчи топту кибернетика илиминин ийгиликтеринин философиялык маңызын талдоо, ал ийгиликтердин коомдун өнүгүшүнө тийгизген таасиринин натыйжалары, адамзаттын тышкы чөйрөнү изилдөө тажрыйбасына кибернетиканын кошкон тыянактарынын методологиялык маселелери ж. б. түзөт. Бул маселелердин ичинде кийинки мезгилде бир топ талаш-тартыштарды пайда кылган кибернетиканын рамкасында өнүгүп келе жаткан моделдөө методу тирүү организмдердеги башкаруу системасын терең изилдөөгө, биринчи кезекте жаныбарлар менен адамдын нерв системасынын аракеттеринин закон ченемдүүлүктөрүн үйрөнүүгө кенен мүмкүндүктөрдү ачуу менен адамдын ойлоосунун механизминин купуя сырын, баш мээсинин иштөө принциптерин билүүдө бир топ жаңылыктарды алып келди.

Адамдын ойлоо процессинин айрым жактарын моделдөөнүн негизинде психикалык айрым аракеттерди тууроочу аппараттар түзүлдү. Мындай аппараттардын алгачкыларынан англиялык окумуштуу Уолтердин «Шарттуу рефлексстин аналогиясы» аттуу «ташбакасын» атоого болот. Бул аппараттын түзүлүшүнүн маанисине берилген баалар ар түрдүү болуп апыртмалуу мүнөздө болгон. Айрымдар ушул фактыга таянып «автоматтар бардык нерсени алмаштыра алат» деген тыянакка келишет да машина ойлой алат деп машинанын «ойлоосу» менен адамдын ойлоосунун ортосундагы айырмачылыктарды танышкан. Тескерисинче, кээ бир окумуштуулар машина менен адамдын ортосундагы айырмаларды өтө эле апыртып, алардын ортосунда эч кандай жалпылык болушу мүмкүн эмес деген жыйынтык чыгарышкан. Кибернетиканын акыркы жетишкен ийгиликтери да бул маселенин чечилишин ого бетер татаалданта баштады. Өзгөчө жакынкы мезгилдерде эле түзүлгөн математикалык, логикалык маселелерди чыгаруучу, шахмат ойноочу, келечекте болуучу окуяларды аныктоо боюнча прогнозторду берүүчү машиналардын түзүлүшү методологиялык жактан талдоону талап кылган жаңы суроолорду койду.

Кибернетиканын ийгиликтерине берилген жогорудагы аталган баалар жалаң гана илимий чөйрөдө эмес кеңири эл массаларына да тарай баштады. Тилекке каршы, айрымдар ушул мезгилде да «машина ойлой алабы?» деген теке маңдай коюлган суроону коюшат да кибернетиканын бүткүл философиялык проблемаларын ушул маселенин тегерегине топтошот. Биз жогоруда көрсөткөндөй, кибернетиканын философиялык маселелери көп түрдүү жана көп жактуу.

Ал эми «машина ойлой алабы?», «адамды машина менен алмаштырууга болобу?» деген сыяктуу суроолор кибернетиканын ийгиликтерине кызыгуучуларды абдан кызыктырса да үстүртөн коюлган суроо болот. Мындай суроого таптак эле болот же болбойт деген бир гана жоопту берүү али эрте. Себеби азыркы мезгилде түзүлгөн кибернетикалык машиналар адамдын аң-сезимин моделдөөдө негизги эки маселени чечүүдө. Биринчиден, азырынча машиналар адамдын психикалык аракеттеринин негизин түзгөн кабылдоонун, эстин, ойлоонун кээ бир жактарын тууроого жетишти. Экинчиден, аң-сезимдин физиологиялык механизм изилдөө боюнча жемиштүү аракеттер жасалууда. Алардын негизинде ар түрдүү логикалык операцияларды тууроочу электрондук-эсептегич машиналар түзүлдү. Бирок алар азыркы адамзаттын аң-сезими аткарган бардык процесстерди аткарууга али жетише элек.

Ошондой болсо да кибернетикалык машиналар адамдын ойлоосунун айрым операцияларын тек гана туурабастан, андан ылдамыраак жана тагыраак аткарууда.

Машина менен адамды, машинанын «ойлоосу» менен адамдын ойлоосундагы айрым жалпылыктарды жана айырмачылыктарды тактабай туруп «машина ойлой алабы?» деген сыяктуу суроолорго так жооп берүү кыйын. Мына ошондуктан бул татаал маселенин айрым гана жактарына токтолууга болот.

Машина менен адамды биз салыштырганда, алардын жасаган аракеттеринин ортосундагы жалпылыкты байкай алабыз. Эгерде биз адамды белгилүү бир максатты аткаруу үчүн

өзүнүн ички элементтерин белгилүү абалга келтирген система катарында карасак, анда ал машинага окшош болуп чыга келет. Анткени машина дегенибиз да белгилүү максатка жетүү үчүн аракет жасоого кудуреттүү система. Мында биз өзүн өзү башкарууга, уюштурууга жөндөмдүү машина жөнүндө айтып жатабыз.

Бирок мындай окшоштукту апыртууга жарабайт. Себеби машина менен адамдын ортосунда биз этибарга албаган бир айырма бар. Ал мына бул: адамдардын организминин элементтери (биз мында адамды система катарында карап жатабыз) биологиялык закондорго баш ийет жана дайыма өзгөрүү, өсүү абалында болуп турат, ал эми машинанын элементтеринин аракеттери физикалык-механикалык закондорго баш ийет жана өзгөрүү абалында болсо да ал өспөйт. Мисалы, адам баласы төрөлгөндөн кийин өсөт, өнүгөт, чыңалат ж. б. Ал эми машинанын тетиктери жасалып бүткөн күндөн баштап эле эскире баштайт. Демек, мында биз табигый нерсе менен жасалма нерсенин ортосундагы жикти ажырата билүүбүз зарыл. Бул маселенин бир жагы. Экинчи жагы болсо – адам баласы жалаң гана биологиялык өбөлгөлөрдүн негизинде эмес, ал ошондой эле социалдык, болгондо да чечүүчү өбөлгөлөрдүн таасири астында пайда болгон. Адам менен машинанын түзүлүш жактарындагы болгон жалпылыктар менен айырмалардын жагдайы мына ушунда.

Ал эми адамдын ойлоосу менен кибернетикалык машинанын «ойлоосунун» ортосунда кандай жалпылыктар жана айырмалар бар? Адамдын аң-сезими менен машинанын «ойлоосун» салыштырганда, биринчи кезекте алардын жалпы жактарын белгилөө керек. Ал жалпылык мына бул: адамдын аң-сезими тышкы чөйрөдөн болгон таасирлерди чагылдыруунун негизинде баш мээде пайда болот. Чагылуусуз адамдын башында ар түрдүү ойлор, пикирлер болбойт. Ушул эле сыяктуу «ойлоочу» машиналар тышкы чөйрөдөн сигнал түрүндөгү информацияларды кабыл алат, аны иштеп чыгат, эсине тутат жана белгилүү аракеттерди жасайт. Бирок мындай салыштыруу жасаган мезгилде чагылуу механизминин окшоштуктарын гана белгилеп жатабыз. Ал эми алардын материалдык негиздерин азырынча салыштырууга болбойт. Себеби адамдын ойлоосунун негизин (субстратын) органикалык дүйнөнүн өнүгүшүнүн жогорку жана татаал түрү болгон баш мээси түзөт. Азыркы кезде жогорку деп саналган электрондук эсептөөчү машиналардын «ойлоочу» тетиктери баш мээ сыяктуу заттан түзүлгөн эмес. Мына ошондуктан баш мээ менен машинаны салыштырганда, алардагы болгон чагылуунун механизмдериндеги, аракеттериндеги окшоштуктарды издөө чындыкка жакыныраак болот жана бул багыттан жемиштүү ийгиликтерди күтүүгө болот.¹

Машина менен адамдын баш мээсинин ортосундагы айырмачылыктар жөнүндө сөз козгогонубузда төмөнкүлөрдү белгилөө зарыл. Биринчиден, адамдын баш мээси тышкы чөйрөдөгү ар кандай таасирлерден, окуялардан жыйынтык чыгара алат. Машина болсо, мурдатан берилген же окшош таасирлерден же окуялардан жыйынтык чыгарууга гана жөндөмдүү. Эгерде белгисиз окуяларга туш келсе, машина өзүнүн бардык мүмкүнчүлүктөрүн текшерип бүтмөйүнчө жыйынтык чыгара албайт, машинада мурдагы тажрыйбалар толук бойдон колдонулбайт. Анткени машина белгилүү гана программа боюнча иштейт. Экинчиден, машинага ар кандай окуяларды жыйынтыктоо керек болсо, анда ага көп программа берүү зарыл. Адам да болсо машинанын көп программасына окшобогон программалардын синтези сыяктуу процесс жүрөт.

Үчүнчүдөн, сырткы таасирлерди кабылдоочу машиналар ошол таасир берип турган нерсенин өзүн эмес, анын тышкы контурларын гана кабылдайт. Тактап айтканда, мурда машинага кабылдоо үчүн берилген белгилерди гана «көрө» алат. Ошондуктан машина кабылдап жаткан нерсенин мурда көрсөтүлбөгөн белгилерин «этибарына» албайт.

Төртүнчүдөн, машина берилген кабарларды, билимдерди көп көлөмдө жана ылдам «эсинде» тутуп калууга жөндөмдүү. Бирок машинага белгилүү бир маалыматты өзүнүн «эсине тутуу» керек болсо, тышкы чөйрөдөн берилген таасирлердин «изин кубалап» сөзмө-сөз

¹ Бул маселе боюнча: *Новик И.* Кибернетика философиялык жана социологиялык проблемалар. М., 1963 аттуу китебин караңыз.

жаттай алат. Ал эми адам болсо, берилген кабарларды сөзмө-сөз катары менен жаттабайт, тек гана анын маанисин эсине тутат. Мисалы, машинадан белгилүү бир ырдын мазмунун айтууну талап кылсак, ал анда сөзмө-сөз сапма-сап гана «айта» алат. Адам болсо, ырдын мазмунун бере алат. Керек болсо, жатка айта алат.

Албетте, мындай айырмачылыктардын дагы бир топторун белгилөөгө болот. Мындан тышкары, адам менен машинанын ойлоосундагы айырманын бир топ экендигин белгилөө үчүн социалдык аспекттеги маселелерди айтсак жетиштүү болот.

Машина менен адамды салыштырууда алардын ортосундагы жалпылыктарды өтө эле жогору баалап, алардын айырмаларын эстен чыгарууга жарабайт.

Кибернетикалык машиналар адамдын ойлоосунун мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтип жатат. Аларга адам баласынан өтө көп убакытты талап кылуучу бир беткей ойлоо операциялар гана тапшырылууда. Бул жагынан караганда, алар адамдын ойлоо иштерин жеңилдетүүдө. Ал эми машинага берилүүчү тапшырмалардын, машиналар чыгарган математикалык, логикалык эсептердин жыйынтыктары ал гана турсун ошол машиналардын тагдыры адамдын колунда.

Келечекте адам сыяктуу ойлоого жөндөмдүү машиналар болушу мүмкүнбү деген суроону койсок, анда алиге чечиле элек бир топ татаал маселелерди эске алышыбыз керек. Алардын эң негизгилеринен болуп төмөнкүлөр эсептелинет. Азыркы кездеги кибернетикалык машиналар ойлоонун логикалык так жактарын гана тууроодо. Ал эми адамдын ойлоосу жалаң гана жылаңач логикалык операциялардан түзүлбөйт, аны эмоционалдык сезимдер да коштоп жүрөт.

Демек, адам сымак ойлой ала турган машинаны түзүү үчүн ага эмоционалдык сезимдерди берүү зарыл болуп жүрбөсүн? Ошондой эле адамдын ойлоосу социалдык чөйрөнүн таасири астында болуп, өзүнө социалдык тажрыйбаны сактап турат, ошондуктан машина толук адамга окшошу үчүн аталган касиетке да ээ болушу зарыл. Мына ушул себептерге байланыштуу машина ойлоо жагынан адамды алмаштыра алат, ал түгүл андан озуп кетип, адамдардын үстүнөн үстөмдүк жүргүзөт деген пикирлер чындыкка караганда фантастикага жакыныраак. Мындай деп айтуу менен бирге кибернетика илиминин адамзат коомунун өнүгүшүнө тийгизген оң таасирлерин унутпоо керек.

Кибернетика илиминин пайда болушу жана өнүгүшү адамзаттын тышкы чөйрөнү таанып билүүдө, изилдөөдө жетишкен ийгиликтеринин бири. Кибернетика илиминин адамдын ойлоосун изилдөө боюнча жетишкен ийгиликтери Лениндик чагылуу теориясынын тууралыгынын дагы бир далили.

УЛУТТУК ОРДО ОЮНУ – БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНИН ҮЛГҮСҮ

Улуттук ордо оюну, анын бүгүнкү күндөгү абалы, ойноо эрежелери жөнүндөгү маалыматтарды «Физкультура жана спорт» аттуу энциклопедиядан алууга болот. Анын жооптуу редактору профессор А. Мамытов. Аталган эмгектеги маалыматка караганда, ордо оюну 1952-жылы, Кыргыз ССРинин физкультура жана спорт комитетинин токтомуна ылайык, спорттун улуттук түрлөрүнө кошулган. 1976-жылы ордо оюнунун жалпы эрежелери К. Садыков, С. Бекназаров, Ю. Мусин тарабынан иштелип чыккан. 1991-жылы өткөн республикалык семинарда ордо ойноонун жалпыга бирдей эрежелери кабыл алынган. 1992-жылы ордо оюну боюнча республикалык федерация түзүлгөн. Кабыл алынган чечимдер боюнча ордо оюнчуларына 1,2,3-ряддар жана «Кыргыз Республикасынын мастери» деген наам берилет. Ордо оюнун өнүктүрүү ишине республиканын эл артисти А. Жумабаев, республиканын эл жазуучусу Б. Жакиев, коммуникация тармагында иштеген А. Таргилов сыяктуу көптөгөн патриот адамдар өз салымдарын кошкон. Биз мындай асыл иштерди эч убакта эсибизден чыгарбашыбыз керек. Адилет сөздү айтканда, Кыргыз Республикасынын жаңы өкмөтүнүн чечими менен улуттук оюндарды өркүндөтүүгө арналган дал ушул илимий конференциянын өтүп жатышы өзгөчө кубанычтуу окуя экендигин баса белгилегим келет. Менимче, бул илимий конференциянын кабыл ала турган сунуштары, рекомендациялары улуттук оюндардын, анын ичинде ордо оюнунун дүркүрөп өсүшүнүн негизги багыттарын аныктоого олуттуу салым боло тургандыгына эч бир күмөн санабайм.

Улуттук оюндардын өнүгүшүнө арналган илимий конференциянын урматтуу катышуучулары, сиздердин назарыңыздарга сунуш этилип жаткан ушул баяндамада биздин көптөн бери көз жаздымыбызда калып, анчалык изилденбей келе жаткан маселелердин бири – ордо оюнунун пайда болушунун тарыхый шарттары, себептери жана турмуштагы колдонмо, прикладдык мааниси, биринчи кезекте ордонун аты эле айтып тургандай, мамлекеттин үлгүсү, модели экендигин белгилөө менен бирге, анын аскердик, патриоттук тарбиядагы, тактап айтканда, мамлекетибизди, элибизди, жерибизди коргоо багытындагы иштерибиздин натыйжалуу, үзүрлүү болушун камсыз кылуунун айрым олуттуу маселелери каралат.

Көздөгөн максатты жүзөгө ашырыш үчүн биз “оюн” деген түшүнүктүн маанисин тактап алышыбыз зарыл.

Россиялык окумуштуу М.Г. Гаазе-Рапопорттун пикири боюнча: «Оюн түшүнүгүнүн аныктамасына кадимки эле шахмат, преферанс, доминодон тышкары, белгилүү деңгээлде формалдаштырылгандан кийин мелдештердин таймашуу, согуш, саясий күрөш, экономикалык мамилелер, ооруну айыктыруу процесси сыяктуу түрлөрүн кошууга да болот».

М.Г. Гаазе-Рапопорттун пикири боюнча, оюндарды кокустук мүнөздөгү, тактикалык жана оюндун бардык катышуучуларынын аракетине байланыштуу болгон стратегиялык оюндарга бөлүүгө болот.

Менимче, ордо оюнун стратегиялык оюндардын катарына кошууга толук негиздер бар. Белгилүү окумуштуу-тарыхчылар профессорлор С.М. Абрамзон, Д. Айтмамбетов, академик В.М. Плоскихтин эмгектеринде кыргыздын элдик оюндары жалаң эле дене-тарбиянын негизги куралы катарында кызмат өтөбөстөн, ошондой эле аскердик – прикладдык, колдонмо – мүнөздө пайдаланылган. Анткени өз жерин коргоонун татаал шарттары ар бир эркектин аскер болушун талап кылган. Ар бир жортуул, салгылашуулар аскерлердин чыдамкай, күчтүү, эптүү, шамдагай, кайраттуу, зийрек, баамдагыч, көзгө атар мергенчи болушун талап кылган. Аталган касиеттерге ар бир жаш адам, жигиттер ээ болушу зарыл болгон. Кыздар болсо биринчи кезекте

өздөрүнүн улуу миссиясына – эне болууга – даярданышкан. Кыздар үчүн эң негизги оюнчук – куурчак – жасалган. Үйдүн куту болгон эне өз балдарын, өз очогун коргоого даяр болушун татаал турмуш талап эткен. Ошондуктан кыздар, келиндер, энелер боз үйдү тигүүгө, ат менен жүрүүгө маш болушкан. Керек болсо, Жаңыл-Мырза сыяктуу өз элин курал менен сактоого даяр болгон кыздарыбыз тарбияланган. Турмуштун татаал шарттарына даяр болуу үчүн, өз жерин сактоо, коргоо үчүн оюндар аркылуу, анын ичинде аскердик оюндар аркылуу даярданышкан. Эң байыркы аскердик оюндарга эр сайыш, жамбы атыш оюндарын кошуп жүрүшөт. Мен алардын катарына улуу оюнду – ордону – кошор элем.

Белгилүү тарыхчы Белек Солтоноев 1895-жылдан баштап жаза баштаган «Кыргыз тарыхы» китебинин кол жазмасында элибиздин ар кандай өрнөктүү иштерин ырчылар, комузчулар, кыякчылар сөз менен, күү менен, оюн менен илгертен улам кийинкилерге ала келген. Алардын бири – башка элдерде болбогон ордо оюну. «Ордо» деген түшүнүк хандын өргөөсү, сөөлөт үйү, бийликтин белгиси, ак сарайы.

Ордо оюну аскерий мүнөздө болот. Анын негизги максаты – элди, жерди, мамлекетти, анын башында турган адамды, ханды, анын ак өргөөсүн коргоого жаштарды үйрөтүү болуп саналат.

Белек Солтоноевдун пикиринде, тегерете чийилген чийин – чеп, коргон. Мындайча айтканда, чек аранын белгиси. Дал ортосу – борбор, туу орното турган саал оюңку болот. Ал жерге Туунун символу, белгиси болгон кичине казыкча житип, кенедей болуп кагылат. Туунун түбүнө хандын символу – чүкөнүн сыныгы – коюлган. Кийин тыйынды коюшкан, мисалы бир тыйын. Ханды тегерете үч жандоочусу, мисалы, вазирлери жана көп чүкөлөр – аскерлер – коюлган. Ордо ойноочулар эки тарапка бөлүнгөн. Ким биринчи ата баштай тургандыгын аныкташ үчүн чүкө калчашкан. Кимдин чүкөсү консо, ал биринчи кезекте ата баштаган. Бул жоого чабуул жасаганын көрсөткөн. Ар бир ордо атуучунун беш чүкөсү болушу керек. Ал үч атымга жараган. Оюнчу ордонун дал ортосундагы чүкөлөрдү чийинден өтпөстөн – чептен, коргон – сепилден өтпөстөн туруп атышкан. Аткан чүкөсү чийинден чыкпай калса, оюнчу жыдыйт, анткени аткан өлөт. Эгерде аткан чүкөлөр чийинден чыгып турса, оюн улана берет. Мисалы, беттешкен жоосун жеңе берген сымал. Чийинге жакын келген чүкөнү кадайт (кадамак). Атылган чүкө чийинден чыгып, томпою (абалагы) чийиндин ичинде чүкөгө жакын жатып калса, оюнчу бир бутун тизелеп, бир бутун тамандап отуруп чүкөнү черткен. Үч чүкө черткен соң, ханды чертүүгө уруксат болгон. Четке, чийинге жакын келген чүкөнү тооруп атып алышкан. Бул «тоорумак» деп аталган. Хан бар жакта бир чүкө болсо, ал жеңилбейт.

Белек Солтоноевдин аталган эмгегинде ордо оюнунун 22 эрежеси берилген. Андагы башкы тыянактын бири – мамлекетти коргоо болуп саналат.

Ордо оюну улуу эпосубуз «Манаста» да кеңири орун алган. Белгилүү изилдөөчүлөр С. Мусаев, Р. Кыдырбаева, А. Жайнакова «Манас» эпосунун С. Орозбаковдун, С. Каралаевдин варианттары боюнча чыгарылган томдоруна жазылган кириш сөздөрүндө, комментарийлеринде ордо оюну жөнүндөгү негизги маалыматтарды дурус беришкен. Алардын пикири боюнча, ордо оюнун «Ай талаага кырк таман. Кадимки ордо чийдирип» Манас чыгарган. Ал гана түгүл «Оюндун маңызы кан ордону талашууну эске салат», – деп жазышып, бийлик жана ордо оюнунун байланышын ачык көрсөтүшкөн. Изилдөөчүлөрдүн ойлорунун тактыгын айныксыз далилдеп турган төмөнкү саптарды «Манастын» өзүнөн келтирели:

«Атып жатат Ордону
Аксакал Кыргыл карыңар,
Ажыбай болду башчысы.
Ал жерде калган жакшысы.
Манас күткөн кырк баатыр
Баары өнөрпоз келишкен.

Жыйырмадан бөлүнүп,
Кумар кызыл көрүнүп,
Кыргыз чал байлап төрт байтал
Канча томпой жетиптир,
Катуу тийип томпою
Кан алыска кетиптир».

Биз келтирген саптарда терең ойлонто турган көп маселелер бар. Алардын эң башкыларына төмөнкүлөр кирет:

Биринчиден, Манастын кырк чоросу жыйырмадан болуп эки командага (тарапка) бөлүнөт. Алардын ар биринин бештен чүкөсү, упайы болуш керек. Демек, ордодо 200 чүкө болот. Мындан тышкары, сөзсүз байге болушу керек.

Экинчиден, оюндун негизги принциптери, эрежелери так аткарылышы зарыл. Оюндун эрежеси бузулса, анда эле чатак башталат. Мисалы, хан ордону таштап, алыска кетип калса, анда хан таламай башталат. Ошондуктан ордону – бийликтин белгисин – көздүн карегиндей сактоо керек. Мына ушул улуу маселени ордо оюну эске салат.

Дүнүйө, адамзат коому дайыма тынымсыз өзгөрүү абалында турат. Кыргыз коому дагы бул улуу мыйзамга баш ийет. Турмуштагы бардык өзгөрүүлөр жаңы оюндардын пайда болушунун себепкери болуу менен бирге эски, байыркы оюндардын, алардын ичинде ордонун маанисинин уламдан-улам күчөшүнө алып келери шексиз.

Спорт оюндары, анын ичинде улуттук оюндар адамды күчтүү, эптүү, шамдагай, эрктүү, чечкиндүү жана көзгө атар мерген болушуна көнүктүрөт. Ошондуктан жаштарыбыз спорттун ар бир түрүнүн, албетте, анын ичинде ордонун дене тарбиялык гана эмес, тарыхый-теориялык, интеллектуалдык касиеттерин жакшы билишин каалайт элем.

Тиркеме

Б. Солтоноев ордо оюнунун эрежелери

Ордо, тогуз коргоол, оромпой, дүмпүлдөк, ак чөлмөк, аң-килдек, уюм тууду, селкинчек, упай жана башка оюндары көп болгон. Түндө короону кыз-келин кайтарып, жыйыш кылып, темир комуз кагып, «саксакай, бекбекей» – деп короо кайтарган. Көп убактарда селкинчек тебишкен. Айылды жакалап чоор тартышып, жылкычылар жылкы кайтарган. Эгерде жоокерчилик заман болсо, айылдын сыртын «жесекчи» жесеген. Анын сыртынан «кайгуулчу» дегендери жол кайгыган. Кооптуу жерлерге кароол койгон. Көк бөрү тартуу, орус оторчусуна карагандан соң, түндүк кыргызына жайылган. Оюндун ичинде кыргыздын эң биринчи жакшы көргөнү жана көп ойногону болгондуктан, «ордо атыш» согуш дарты болгон себептен, аны толук көрсөтүп жаздым.

Ордо

Эски кыргыз балдарына тажрыйбалуу, өрнөктүү иштерди оюн менен көрсөтүп кеткен, ырчы, комузчу, кыякчы, темир комузчу, чоорчу, сыбызгы, сурнайчылары «күү» аркалы көп тажрыйбалуу сөздөрдү илгертен улам кийинкиге ала келген, ушулардын бири ордо оюну болуп, бул башка элде болбостон, жалгыз кыргызда болуп, эски замандагы согуш жөнүн көрсөткөн, маселен:

1. Тегерете чийин – камал, чеп, коргон, шаар сыяктуу.
2. Дал ортосу – борбор жаки жыйырма кадейт (туу түбү).
3. Калың чүкөнү тигип, ортосуна абыдан бир чоң чүкөнү жаки ордодон оңой менен атып чыгара албай турган кылып чүкөнүн сыныгын коюп, аны «хан» деген; бул аныгында «хан» жаки туу түбү.
4. Ханды тегерете коюлган көп чүкө – хандын аскери.

5. Ордо атуучулар эки бет болуп чүкө калчашып, кимисинин чүкөсү консо, ошол жак биринчи кезекте атат. Бул күчтүү жоо, мисалы, күчтүү жоо калаага чабуул кылганы.

6. Ар бир ордо атуучу кишиге беш чүкө тийиш болуп, үч аткан оюнга ээ болот, мисалы, беш аскердин үчөө согушка киргени.

7. Чийинден өтпөстөн атат – коргон-сепилден өтпөстөн атышканы.

8. Эгерде аткан чүкөсү чийинден чыкпай калса, ал аткан оюну өлөт, согушка киргендин өлгөнү.

9. Эгерде аткан чүкөсү чийинден чыгып турса, оюну өлбөстөн ата берет. Мисалы, беттешкен жоосун өлтүрө берген сыяктуу.

10. Чийинге жакын келген чүкөнү кадайт (кадамак) – жекече чыккан же кароолго чыгып келген жоону өлтүргөнү.

11. Атылган чүкө чийинден чыгып, чийиндин ичине эки кадам томпою чүкөгө жакын жатып калса, бир бутун тизелеп, бир бутун тамандап чүкөнү олтуруп чертет – мисалы, аты өлүп жоо менен жөө согушуу, жаа менен эмес, колмо-кол согушуу.

12. Черткен кишинин сыртында – деңгээлинде чүкө калган болсо, оюну өлөт, мисалы, жоо сыртынан курчап кеткени.

13. Бир жаки үч чүкө черткенден соң, ханды чертиш уруксат, хандын кароолун өлтүрүп, ханга кол салганы.

14. Четке чийинге жакын келген чүкөнү кайта тооруп атып алат. Муну «тоорумак» дейт, четке келген жоону кайта байлап кеткени, четтеп, жалгыздап жүргөндү өлтүргөнү.

15. Беш чүкө үч атканга жарайт, беш аскердин үчөө согушта, экөө кошто болгону.

16. Үч чүкө эки атканга жарайт, үч аскердин экөө согушта, бири кошто болгону.

17. Бир чүкө бир атканга жарайт, жоодон кырылып, бир киши калса да согушуу.

18. Бир жактын теңинен көбүнө оюн жетпей калса, калганы чокондосо, жеңилгенге эсеп, – көбү кырылып, аттан ажырап, жөө калганда – жеңилгени.

19. Ханы бар жакта бир чүкө – бир оюну болсо да – жеңилбестен атышат. Хан өлмөйүн жаки колго түшпөйүн жеңилбегенге эсеп.

20. Томпой чүкөгө тие жатып, томпойду алаарда чүкө кыймылдап калса, жоо өлбөстөн аман калып, атуучуну өлтүргөнү.

21. Хан ордодо турганда, ханга бет алдыра атат, качан болсо ханга тууга бет ала согушуу керек.

22. Чекеге келген чүкөнү «кыйгай» атып алат – бу да болсо чекеге жалгыздап келген жоону өлтүргөнү мисалында.

АКЫН-АГАРТУУЧУЛАРДЫН ФИЛОСОФИЯСЫ

Окуу-усулдук куралда XIX–XX кылымдагы кыргыз философиясынын тарыхындагы топ жылдыздай болгон көрүнүктүү өкүлдөрү – акын-агартуучулардын чыгармачылыгына баяндама берилет. Өткөн мезгилдерде алардын чыгармачылыгы бир жактуу бааланып келгендиктен, китепте акыйкат чындыкты калыбына келтирүүгө аракет жасалат. Окуу-усулдук курал жогорку окуу жайлардын студенттери, магистранттары, аспиранттары үчүн, ошондой эле кыргыз философиясынын тарыхына кызыккан окурмандардын кеңири чөйрөсүнө арналат

Алгы сөз

Агартуучулардын философиялык ойлорун талдоо боюнча окурманга сунушталып жаткан окуу-усулдук куралда төмөнкү төрт талаптарды эске алуу менен жазылды. Биздин пикирибизче, төмөндө аталган талаптарды эске алуу ар бир агартуучунун чыгармачылык жүзүн, кыргыз философиясындагы ордун мүмкүн болушунча так аныктоого шарт түзөт.

Биринчи талап: агартуучулардын жашап өткөн доорлорунун социалдык-маданий өзгөчөлүктөрү: атап айтканда, монизм менен плюрализмдин талаптарын эске алуу, анткени, белгилүү болгондой, кечээ эле Совет мезгилинде бир гана марксисттик-лениндик философия, башкача айтканда, диалектикалык жана тарыхый материализм бар, калган окуулар философиянын тарыхына кирет – деген монистик көз караш өкүм сүргөн. Бирок көз ачып-жумганча бул көз караш түп тамырынан өзгөрүлүп, плюрализм көз караштардын, анын ичинде философиянын көп түрдүүлүгү жөнүндөгү ой-пикирлер үстөмдүк жүргүзө баштады. Ошентип теориялык философия, социалдык философия, этика, эстетика биринчи орунга чыкты. Мындай көз караштарды туткан философтордун ичинде Россия Федерациясынын философиясынын тарыхы боюнча көрүнүктүү изилдөөчүсү М.Н. Грецкий да бар¹. Ал француз тилинен которулган Мишель Гуринын “Философия” аттуу окуу куралына жазган кириш сөзүндө ушул ойлорду айткан. Ал гана турсун Мишель Гурина өзүнүн эмгегинде биздин кыргыз философиясынын тарыхын изилдөөгө үзүрлүү колдонула турган маселени көтөргөн: философия, анын ою боюнча, көркөм түрдөгү мифтерден, поэмалардан, диалогдордон, ошондой эле илим менен динден көз караш катарында өзүнчө бөлүнүп чыккан. Биздин оюбузча, бул пикир Б. Аманалиев тарабынан изилдене баштаган².

Экинчи талап: агартуучулардын жеке өмүрүндөгү жана чыгармачылыгындагы урунттуу өзгөчөлүктөр.

Үчүнчү талап: кыргыз адабият таануучуларынан жана кыргыз философторунан ким биринчи болуп тигил же бул агартуучунун мурасын изилдеген жана кандай баа берген.

Төртүнчү талап: агартуучулардын чыгармаларын талдоо жана баа берүү кыргыз элинин салты боюнча улулата жазылды:

1. Молдо Нияз (1823–1896).
2. Нур Молдо (1838–1920).
3. Жеңижок (1860–1918).
4. Ныязалы Молдо Эсенгул уулу (1866–1916).
4. Алдаш Молдо (1874–1930).
5. Ысак Шайбеков (1880–1957).

¹ Гурина М. Философия: учеб. пособие; пер. с франц. М.: Республика, 1998. 5–7, 13, 43, 70–66.

² Аманалиев Б. Из истории философской мысли киргизского народа. Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1963. 19, 20, 21–66.

Молдо Нияз (1823–1896)

Академик Б.М. Юнусалиев өзүнүн “Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза”¹ аттуу эмгегинде биринчи жолу Молдо Нияздын чыгармаларынын сапаттарына өзгөчө жогору баа берген. Тактап айтканда, Молдо Нияздын кол жазмалары үч кол китептен турат. Чындыгында, кол китептер кыргыз элинин кулуну, өкүлү жазган, азырынча табылган жападан-жалгыз кол жазмалар.

Б.М. Юнусалиевдин пикири боюнча, кол китептердин баалуулугу, XIX кылымдын орто чениндеги Молдо Нияздын доорундагы адабиятчылар менен тарыхчылардын көңүлүн бура турган саясий жана тарыхый окуялардын бурмаланбай берилиши. Ал гана түгүл лингвистика илиминин көз карашынан алганда, аталган кол жазмалардын мааниси баа жеткис. Неге десениз, кол жазмалар XIX кылымдын орто чениндеги кыргыз элинин жазма эстеликтери жөнүндөгү талаш-тартыш маселер боюнча чыгарылган тыянактарды тастыктоодо ишке жарай турган жападан-жалгыз документтер².

Молдо Нияздын чыгармачылыгы жөнүндө сөз козгогондо Кыргыз улуттук университеттин ардактуу профессору, белгилүү изилдөөчү Омор Соороновдун эки оюн өзгөчө баса белгилөө зарыл. Биринчиден, О. Сооронов өзүнүн “Молдо Нияз – кыргыз жазма мурасынын көч башы” аттуу макаласында “Молдо Нияздын түштүк, түндүк кыргыздарынын Кытай жана Орто Азиялык түрк элдеринин ичиндеги адабият, маданият жана саясат жагында орду жана өз заманындагы кадыр-баркы туурасындагы” зор маселени изилдөөнүн зарылдыгын күн тартибине сунуштайт³.

Экинчиден, Кыргыз ССР Илимдер академиясынын философия жана укук институту чыгарган “Мурас” жыйнагы, түзгөн М.К. Абдылдаев, философия илимдеринин кандидаты. Фрунзе, “Кыргызстан” 1990-жылы чыккан китепке О. Сооронов өзүнүн туура сын пикирин жазган. Бул адилет сын үчүн О. Соороновго өзүбүздүн терең ыраазычылыгыбызды билдиребиз! Неге десениз биздин илимий ишибиздин оңолушуна жакшы өбөлгө болот.

О. Сооронов өзүнүн макаласындагы сын пикири менен бирге орун алып келе жаткан кемчиликтердин негизи себебин – “окумуштуулардын арап ариптерин үйрөнүүгө моюндары жар бербей” жаткандыгынан көрөт. Аталган кемчиликти жоюунун жөнөкөй эле жолу бар. Биздин оюбузча, Улуттук академиянын Коомдук илимдер бөлүмү магистр, аспиранттарга жок дегенде араб арибин үйрөнүү (окуу, жазуу) боюнча атайын курстарды, сабактарды уюштурууга кубаты жетет.

Эми Молдо Нияздын ини-замандашы Нурмолдого сөз тизгинин берсек. Нурмолдо өзүнүн улуу-кичүү замандаштарына арнаган саптарында улуу манасчы Балыкооздон баштап, Калыгулга, Арстанбекке, Молдо Кылычка, Сагынбайга, Жеңижокко, Молдо Ниязга ж. б. чейин мүнөздөмө калтырып кеткен.

Нур Молдо улуу Молдо Ниязды мындайча сүрөттөгөн:

“Мол жазганың – канатың,
Молдо Нияз санатың.
Мааниди мага дигариң
Мактадым муну жигарым”⁴.

¹ Тюркологические исследования: сб. статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина. Фрунзе: Илим, 1970. С. 48.

² Көрсөтүлгөн эмгек. 50-б.

³ Сооронов О. Кол жазмалар жөнүндө сөз. Макалалар: 2 т., т. 1. Бишкек: Турар, 2009, 90-б.

⁴ Нурмолдо. Чыгармалар. Китептин материалдарын жыйнаган, түшүндүрмөлөрүн жазган жана түзгөн Калмурат Рыскултегин. Академик А.Ч. Какеевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек, 2003, 65-бет.

Келтирилген ыр саптарды улап, Нур Молдо улуу ага акындын – Молдо Нияздын жашаган доору, заманы жөнүндө так маалымат берип жатпайбы. Бул саптарга дагы бир көз салсаңыз, анда Кыргызстандын Падышалык Орусиянын курамындагы мезгилдин өзгөчөлүктөрү ачык эле көрүнүп турбайбы. Буга далил Молдо Нияздын өзүнүн айтканы: “Катка түштү үйүбүз, каттык болду күнүбүз”. Ошондон улам Нурмолдо акын агасына түз эле кеңеш берип:

“Омолекин оруска,
Асылбагын болушка.
Айдалып кокус Сибирге
Айлыңын көөнүн оорутпа” – деп. Ал гана түгүл:
“Үшүйар узак жашагай

Убак келер тоорушка”, – деп, узак жашап күткүн – деп, анан асыл оюн улап, “накыл айтып, табыш лаазим бир айла” деген жыйынтыкка келип, наалыгандан пайда болбостугун ачык айтып, заман маселесине өтүп жатпайбы:

“Наалыганың бейпайда,
Накыл айтсак – бу пайда.
“Заман жаман” дегенге
Зарлап кайгы жегенге
Табыш лаазим бир айла”¹.

Дал ушул жерде методологиялык талап жөнүндөгү дагы бир ойду айта кетүүнү мойну-буздагы парз деп эсептейбиз, анткени XX кылымдын 60-жылдарында (авторлош А.К.) аспирант кезде, таланттуу адабият таануучу Кеңешбек Асаналиевдин мындай деп айтканы эстен кетпейт экен: “Силер, философтор, тигил же бул акындардын чыгармаларына кайрылганда, биринчи кезекте аларды изилдөөдө алгачкы чыйыр салган тилчилердин, адабиятчылардын эмгектеринен баштасаңар жакшы болор эле” – деген өтө эле сылык каалоосун айткан. Чындыгында, акындардын чыгармалары көркөм сөздүн үлгүлөрү эмеспи. Ошондуктан “Бөдөнөнү сойсо дагы касапчы сойсун” – дегендей көркөм чыгармаларды изилдөө ишин адистер баштаса туура болмок. Ушул пикир менен академик А.А. Акматалиев менен ой бөлүшсөк, ал киши мындай деди: “Чындыгында, көркөм сөз биринчи кезекте адабиятчылар менен тилчилердин энчиси да, алар жиликтеп, төшү тарыхчыларга, жамбашы философторго дегендей ишаарат жасагандан кийин гана, алар адистер катарында изилдөөгө киришсе, туура болмок, анткени Омор Сооронов белгилеген кемчиликтерден оолак болмокпуз”.

Профессор К. Асаналиевдин жогоруда келтирген философторго арналган каалосунда бир топ негиз бар. Себеби Совет доорунда партиялык, таптык идеологиянын өңүтүнөн чыга калып, кыргыз элинин эле эмес, башка элдердин да көркөм сөз байлыгынын кайталангыс чыгармаларынын үлгүлөрүн “элдик эмес”, “диний мүнөздөгү чыгарма” – деп баалого чейин жеткенбиз. Ал гана түгүл “кара темир үкөккө, сандыкка” бекитип, окууга тыюу салынганы айныксыз чындык экенин биз, мурунку муундагылар, өз көзүбүз менен көрүп калганбыз.

Эгерде биз Молдо Нияздын санаттарын окууну, үйрөнүүнү көздөсөк, анда усулдук талаптарды эстен чыгарбашыбыз зарыл. Албетте, биринчи кезекте О. Соороновдун жазгандарын. “Санат дигарасттар” жыйнагын түзүүдө, – деп жазат О. Сооронов, – бир тамгасын да өзгөртпөө, кыскартпоо принцибин колдонуп, кол китептердин фондуга алынуу мезгилдерине жараша “Биринчи кол китеп”, “Экинчи кол китеп”, “Үчүнчү кол китеп” деген ыраатта бөлүп-бөлүп жайгаштырдык. Бир кол китептегинин экинчисинде кайталанып кеткен учурларын да алып таштаган жокпуз”².

¹ Нурмолдо. Көрсөтүлгөн булак. 65-б.

² Молдо Нияз. Санат дигарасттар. Бишкек, 1993. 24-бет.

Эми Молдо Нияздын өмүрүнүн, чыгармачылыгынын урунттуу өзгөчөлүктөрүнө токтололу.

Биринчиден: атап айтканда, туулган жылы жөнүндө академик Б. Юнусалиевдин божомолунда акынды 1825–1826-жылдардын аралыгында төрөлгөн деген пикир бар эле. Кийинчерээк профессор О. Соороновдун аракети менен такталган жылы – 1823-жыл болду¹.

Экинчиден: Молдо Нияздын балалык чагы, өспүрүм кези жөнүндө кол китептердеги сакталып калган айрым саптардан кабар алууга болот. Анда эмесе Молдо Нияздын өзүнө кайрылалы:

“Жаңы өспүрүм жаштыкта
Балачылык – мастыкта
Баары журтту аралап,
Йакшыларды көп көрдүм.
Башы: Токмок, Чүй, Талас,
Кетмен-Төбө, Суусамыр,
Кочкор, Жумгал, Ат-Башы,
Алай менен Анжиян,
Азизи көп Наманган,
Пайтахтуу Маргалан.
Йакшыларды көп көрдүм,
Ак арфа ташын тербедим,
Ат багып күндө бербедим,
Алай журттун султаны
Азимдай мартти көрбөдүм.
Миң башылар ичинде
Биринчи султан молло Азим
Мындай мартти көрбөдүм”².

Үчүнчүдөн: Молдокем “жаңы өспүрүм жаштык” кезинен баштап бир боор элин сүйгөн, ардактаган улуу инсан болгон. Ал гана түгүл элдин атактуу жакшыларын сыймыктануу менен даңазалаган. Апыртпай айтканда, О. Сооронов жазгандай: “Кыргыз идеологиясынын өзөгү – кыргыз биримдигинде” экендигин Молдо Нияз эчак эле жазып кеткен.

Төртүнчүдөн: башкалардан айырмаланып, Молдо Нияз жерибиздин бир бүтүндүгүн, кол тийбестигин, көздүн карегиндей сактоону даңазалаган улуу көсөм акын болгон. Бул ойдун чындыкка жакын экендигин айныксыз далилдеш үчүн ынаныш үчүн, дагы бир ирет жогоруда келтирилген: “Башы: Токмок, Чүй, Талас... Алай менен Анжиян. Азизи көп Наманган” – деген саптарга кайра бир кайрылып, окуп көрүңүз! Ал аз болсо, анда бул саптарды караңыз:

а) “Арка журттун ичинде
Абадандарды көргөмүн.
Жантай баатыр баласы
Шабдандарды көргөнмүн.
Ат-Башынын чет-түбү
Арпасыны көргөнмүн.
Айбаты улук Кытайдын
Шарфасыны көргөнмүн.
Кашкардын үстү гүлбакта

¹ Сооронов О. Кол жазмалар жөнүндө сөз. Макалалар: 2 т., т. 1. Бишкек: Турар, 2009. 118-б.

² Молдо Нияз. Санат дигарасттар. Бишкек, 1993. 82-б.

Ордосуну көргөнмүн.
Кытайдын койгон ордого
Доргосуну көргөнмүн.
Ашуву кыйын тоолордун
Күлфатини көргөнмүн.
Нарын суу өткөн Курткада
Алымбек менен Койчунун
Үлфатини көргөнмүн”¹.

б) “Суу жорго минип жүргөнмүн
Суусамыр деген жерлерде.
Сарала жылкы айдаган
Сарбагыш менен саякта
Көрүп келдим бир чакта,
Энди бармак каякта”².

“Байыркы өткөн Манастай.
Хан олтурган пайтахтай.
Кыргыз, казак сураса
Бошкой, Канай баласы,
Бөлөкбай, солто төрөсү,
Дыйканбайды сурасаң,
Боларман чыккан Байтиктай,
Шер жоросу Куландай
Пишкек, Токмок жерлеген
Сарбагыш, тынай уруусу
Жантай баатыр баласы
Атамтай чыккан Шабдандай”³.

в) Курманжан даткага арналган саптар:
“Ата-эне деген пир болот.
Энеси ыраазы болгондун
Жайы болот жаннатта.
Жан жолдошу үр болот.
Камчыбекке кабыр кыл,
Мурзапайыз, Мамытбек,
Баатырбекке сабыр кыл!
Алымбектей дарман кыл!
Абдылдабекти арман кыл!
Асанбекке шүгүр кыл!
Акыретти фикир кыл!
Эч арманың калбады
Эгемни дайым зикир кыл!”⁴.

¹ Молдо Нияз. Көрсөтүлгөн булак. 95-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 93-б.

³ Көрсөтүлгөн булак. 107-б.

⁴ Көрсөтүлгөн булак. 106-б.

Молдо Нияздын көңүлүнүн борборунда дайыма болуп келген маселелердин дагы бири – адам менен жаратылыштын ортосундагы мамиле. Акындын пикири боюнча, аларды – жаратылыш менен адамды – бири-биринен ажыратып кароого болбойт. Жаратылыштын жашоосунун өзүнө гана таандык болгон ички мыйзам ченемдүүлүктөрү бар:

“Токсон чыкса тоң кетет,
Тоңуп жаткан муз кетет.
Асманда жүргөн паранда
Ыстык-Көл жайлап жаз болсо
Индустан карап куш кетет”¹.

Жаратылыш – адамдын жашоосунун бешиги жана булагы. Бирок адамдын жашоосу үчүн зарыл болгон нерселерди жаратылыш жөн эле “ал” – деп берип койбойт. Аларды алыш үчүн эмгек керек.

Акын VI санат дигарастта (дагы бир санат) айткандай:

“Ак буудайды аз чачып,
Арбытып гала аласың
Жерден жакшы бар бекен?”².

Ал эми III санат дигарастта мындай дейт:

“Пешене терин шыпырып,
Пештүү кетмен көтөрүп,
Баш-этегин кайырып,
Азамат чөлдө иштеген”³.

Өзгөчө таң калтыра турган ойлордун дагы бири Кыргызстанда жашоонун негизги булактарына, кендерине кайрылышы:

“Илимнин кани Бухарда,
Койдун кани Гиссарда.
Кандек өрүк Хушарда,
Күрүчтүн кани Анжиян,
Майиздин кани Наманган.
Парчанин кани Маргалаң,
Арчанын кани тоолордо,
Ылаачын ойнойт зоолордо.
Кара чай кани Кашкарда,
Койдун кани Кочкордо.
Жылкынын жайы Жумгалда.
Түлкүнүн кани Тар-Көлдө,
Котоздун кани Сарколдо.
Хандардын тахты Кокондо,
Гөш, кымыз кани Алайда”⁴.

¹ Молдо Нияз. Көрсөтүлгөн булак. 86-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 48-б.

³ Көрсөтүлгөн булак. 36–37-б.

⁴ Көрсөтүлгөн булак. 39-б.

Молдо Нияздын “Илимнин кани Бухарда” деген сөзүндө эч калет жок, анткени Бухара ислам дининин белгилүү борборлорунун бири болгон. Илим жөнүндө кеп болгондо, дагы бир жагдайды унутпашыбыз абзел. Чындыгында, Молдо Нияз илим деп ислам диний окуунун негизин айтып жатат. Анын айтуусунда, адам баласынын тагдыры Кудай тарабынан аныкталат.

Молдо Нияз адамдын өмүрү менен жашоосунун маселелерин салттуу көз караштардын нугунда караган. Ошону менен бирге адамдын өмүрү дайыма чектелүү, эртедир-кечтир өлүм менен бүтөт. Бул жалган дүйнөдөн Муса (Моисей), Иса (Иисус), Мухаммед пайгамбарлар, Улукман акедей кээ бир уламыштарда (Авиценна) адамдар өткөн. Жалпысынан алганда, Молдо Нияз Кудай деген адам болгон. Санат дигарасттар Бисмилларахманалрахим – деген ыйык жана улуу сөздөр менен башталат. Эгерде биз Молдо Нияздын гуманизмдин маселелерин кандай чечкен деген суроого кайрылсак, анда Молдокем салттуу исламдын башкы идеяларынын нугунда карагандыгына күбө болобуз.

Мисалы, 1-санаттарда тиги дүйнө жөнүндө мындай саптар бар:

“Байыркы сөздөн айтмак жок,
Базарга мал сатмак жок.
Мындагыдай мүлкүң жок,
Рахат, уйку, күлкүң жок.
Атка минип желмек жок,
Үйүңө кайтып келмек жок...¹.
Шариат жарый болсун деп
Аалымдарды жаратты...
“Эгем билет эсебин
Эки дүнүйа баарыны...”.

Ошону менен бирге Молдо Нияз өз заманындагы коомдо орун алган кемчиликтерге сын пикирин айтат.

Биринчи мисал:

“Сарайдагы байларга
Сандыкка кагаз толтуруп,
Пулду берип коюптур”².

Экинчи мисал:

“Бир жыл болду шайлоого
Биригип журттун баарысы
Миң башы наамга миндирип,
Бу кылганы түзүкбү?
Бир адамды сындырып
Эси жок жаман алайчы
Кеткизээр көөнүн тындырып”³.

Үчүнчү мисал:

“Билгин ырдын маанисин
Бир жерде жоктур чаласы,
Бетпактын тиет балааси.
Казанның жугат карасы.

¹ Молдо Нияз Көрсөтүлгөн булак. 25, 27, 29-66.

² Көрсөтүлгөн булак. 29-б.

³ Көрсөтүлгөн булак. 31–32-б.

Кардыда кызыл чок болот,
Казынын жеген парасы.
Кара ниет көп болот,
Жакын келбей жаныга
Жаманның тиет жалаасы”¹.

Ошону менен бирге Молдо Нияз төртүнчү мисалды айтат:

“Доору келген банданин
Давлати кетпейт башыдан.
Мейманкана шыпыртып
Мейманы күндө үзүлбөй
Береке бар ашыда.

Ажал жетсе баш кетет.
Азиз таннан жан кетет.
Насибаси үзүлсө
Тактан тайып хан кетет”².

Бешинчи мисал: Молдо Нияз акын катарында, элдик салтты улап, жакшы адам, жакшы аял сыяктуу маселеге да кайрылат. Анын пикиринде:

“Иши бүтүн адамдар
Эсеп менен пул кылат...
Ариеттүү иш кылат.
Уул, кызын урматтап,
Кийгенин кымкап, киш кылат...
Катындын жакшы чебери
Базардай үйүн гүл кылат...
Жаман катын жолукса,
Жакшы эрин кул кылат...
Көйнөктөрү самтырап,
Көрсөң көөнүң кир кылат...”³.

Ошону менен бирге Молдо Нияз кайталангыс керемет саптарды жазып кеткен:

“Адамгерчилик “Сиз” деген.
Жаман сөздү айтпаңар
Адамнын көөнү гүл деген”⁴.

Молдо Нияз салт боюнча VII санат дигар деген бөлүмдө дүнүйө жөнүндө кеп салып мындай дейт:

“Амал кылар бу дүнүйө
Жамал көрөр, о дүнүйө,

¹ Молдо Нияз. Көрсөтүлгөн булак. 34-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 34-б.

³ Көрсөтүлгөн булак. 42–43-б.

⁴ Көрсөтүлгөн булак. 118-б.

Бирөөгө бирөө зорсунуп
Капырдын жайы бу дүнүйө.
Акыретти бербесе
Азаптын жайы, о дүнүйө...”¹.

Санаттарын улуу Молдо Нияз ак батадай каалоо менен аяктайт:

“Чакырса добуш жетпеген
Афандим кеткен ыракка ай.
Адамзат барса гөрүгө,
Паришта кирет суракка ай.
Эсиз азиз Афандим,
Эми бирөөдөн пайда жок...
Кыямат күнү болгондо
Кыл көпүрөк кыйын дейт
Минип өткүн буракка ай!”².

Урматтуу окурман, жогоруда Молдо Нияздын агартуучу акын экендигин далилдөө иретинде бир топ мисалдарды келтирип, анын чыгармачылыгына өзгөчө бийик баа берген академик Б.М. Юнусалиевдин эскиргис пикирине таянып, мүмкүн болушунча анын коомдук, саясий жана философиялык ойлоруна сереп салдык. Сунушталган ойлор келечек илимпоздордун муундары тарабынан улантылат деген ишеничтебиз.

Академик А. Эркебаев адилет белгилегендей: “Молдо Нияз өзүнүн доорундагы руханий жан дүйнөсүнүн бүткүл ички кайрыктарын чыгармаларында чагылдырган биздин бүгүнкү күнгө чейин жеткен кыргыздын биринчи сабаттуу акыны болгон”³.

Нурмолдо (1838–1920)

Академик А. Эркебаев өзүнүн “Нурмолдо – улуттун улуу акыны” аттуу макаласында 2003-жылы Бишкекте чыгарылган “Нурмолдо. Чыгармалар”⁴ китеби жөнүндө өз оюн так, даана билдирген. “Бул менин жеке туюм-баамымда, кыргыз тарыхы менен руханий маданиятында өзгөчө окуя, сейрек көрүнүш. Мен муну элибиздин тарыхынан жана адабий көркөм мурасынан аздыр-көптүр кабардар катары жоопкерчилик менен айтмакчымын. Минтип айтууга эң оболу Нурмолдонун талантынын көп кырдуулугу, билиминин ар тараптуулугу мүмкүндүк берет,” – деп, акыйкат баа берүү менен бирге, дагы эки өзгөчөлүгүн көрсөткөн. Тактап айтканда: “Нурмолдо сырткы, эл аралык таасирлерден тышкары, ириде, жергиликтүү, улуттук кыртыштан өнүп чыккан жана ага таянган. Буга анын “Манасты” мыкты билгени жана өзү да аны айтканы, кыргыз оозеки сөз өнөрүнө бекем каныкканы, түндүк-түштүктө жашаган баардык замандаш ырчы, акындар менен жеке алакада болгону ачык далил. Айрыкча белгилеп кетчү нерсе – ал оозеки да айтып, ырдай билген, арабча окуп жаза алган. Ошол эле мезгилде түркий тилдерди жакшы түшүнгөн өзбек, казак акындары (Толдо Тойчу, Жамбыл) менен жакын мамиле күткөн.

¹ *Молдо Нияз*. Көрсөтүлгөн булак. 111-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 136-б.

³ *Эркебаев А.* Малоизученные страницы истории киргизской литературы. Бишкек: ЖЭКА ЛТД, 1999. С. 124.

⁴ *Нурмолдо*. Чыгармалар. Китептин материалдарын жыйнаган, түшүндүрмөлөрүн жазган жана түзгөн Калмурат Рыскултегин. Академик А.Ч. Какеевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек, 2003. 598-б.

“Үчүнчү өзгөчөлүк – Нурмолдо элдик ырым-жырым, дарым (магия) менен бизге чыгыштын, асыресе Инд йогдорунун өнөрүн жана буддизм илиминин айрым элементтерин өздөштүргөнү көңүлгө арзыйт. Бул анын Кашмирде жүрүп келгенинин таасири болсо керек”¹.

Жогоруда көрсөтүлгөн адилет баалар менен бирге академик А. Эркебаев “Нурмолдо. Чыгармалар” китебине коюлган дооматтарга түзүүчүлөр, редакторлор “айкын”, далилдүү жооп берип коюшса эп болмок” деген каалосун билдирген.

Академик А. Эркебаевди өкүндүргөн нерсе А. Кадыровдун, А. Эралиевдин, С. Мырзабаевдин макалаларындагы “Нурмолдо деген эки башка акын болгон (бири Ала-Букалык, экинчиси Аксылык) деген талаш жүрүп жатыптыр, ал эми 2003-жылы чыккан бир томдук (түзүүчүсү К. Рыскулов, жалпы редакциясы академик А. Какеевдики) “жалган жашыктан” куралган, терең изилденбеген, ошол себептүү элге жетпей, чыгарган КМУнун кампасында “Сары майдай сакталып” турат экен, Жеңижокту Нурмолдо шакиртим деп төмөн коюптур” деген сыяктуу дооматтардын коюлгандыгы болгон. Ошондуктан академик А. Эркебаев эң туура “Эмне кылуу керек?” – деген суроону коюп: “Эң биринчи иретте коюлган дооматтарга жыйнактардын түзүүчүсү К. Рыскулов, жалпы редактору академик А. Какеев, түздөн-түз даярдаган редактор О. Сооронов ачык айткан, далилдүү жооп берип коюшса эп болмок” – деп бирден-бир адилет тыянакты сунуштаган.

О. Сооронов академик А. Эркебаевдин сунушун туура кабыл алып, 2008-жылы эле “Кыргыз Туусу” гезитине “Нурмолдонун кылым карыткан арбагынын алдында арууланганыбыз жөн” деген макаласын жарыялаган². Мен, А. Какеев, Кыргыз улуттук университетинин ардактуу профессору О. Соороновдун макаласындагы айтылган ойлорду толук колдойм. Ошону менен бирге “КМУнун кампасында “Сары майдай сакталып” турат деген пикирге эч бир кошулбайм. Себеби КМУда негизинен кол жазманы талкуулоолор болгон. Ал эми басмадан чыгаруу, таратуу Билим берүү жана илим министрлигинде болгон. “Нурмолдо чыгармалар” 2 миң нускада чыгарылып мектептерге таратылган. Бейиши болгар Калмурат аке Рыскуловдун жаткан жери жайлуу болуп, топурагы торко болсун³!

Философияга адабият, тарых, маданият сыяктуу эле улуттук өзгөчөлүк мүнөздүү. Ошондуктан философия улуттук типтерге, түрлөргө бөлүнөт. Бирок өткөн мезгилдерде бир гана илимий философия бар деген ураандын астында, анын улуттук түрлөрүнө ойдогудай көңүл бөлүнгөн эмес. Улуттук философиялык ойлорду изилдөө негизинен бири-бирине карама-каршы коюлган эки багытка бөлүү жолу менен жүргүзүлгөн. Алардын биринчисин идеалисттик, реакциячыл, динчил жана экинчисин – материалисттик, демократиялык, атеисттик агымдар түзгөн. Ошол себептен атактуу ойчулдарыбыздын айрымдары диний, бай-манаптык идеологиянын жактоочусу катарында бааланып, мурастары окурмандарыбыздын кеңири катмарына жетпей келген. Мындай залкар акылмандарыбыздын бири – Нурмолдо.

Ойчул, акын жана агартуучу Нурмолдо 1838-жылы азыркы Жалал-Абат облусундагы Ала-Бука районунун Кош-Терек айылында туулган.

1920-жылы дүйнөдөн кайткан. Колдо бар маалыматтарга караганда, Нурмолдо Кашмирде окуган, кийин Намангандагы Молдо Кыргыз медресесинде мугалим болуп иштеген.

Нурмолдонун философиялык көз караштарына мүнөздөмө берүүдө, биз ойчулдун чыгармаларын көздүн карегиндей сактап, кастарлап, жыйноочу Калмурат Рыскулов чыгарган «Замана» (Жалал-Абат, 1995-ж.), «Молдо Кыргыз медреседеги ырлар» (Ала-Бука, 1997-ж.) аттуу китептерге таянабыз.

¹ Эркебаев А. Өзүндү эмес, өлкөнү ойло. Соңку он жылдагы макалалар. Бишкек, 2016. 126–127-бб.

² Омор Сооронов (О. Соорон Сопу). Кол жазмалар жөнүндө сөз. Макалалар 2. Бишкек: Турар, 2009. 213–218-бб.

³ Нурмолдо. Чыгармалар. Китептин материалдарын жыйнаган, түшүндүрлөрүн жазган жана түзгөн Калмурат Рыскултегин. Академик А.Ч. Какеевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек, 2003. 493–505-бб.

Нурмолдонун философиялык көз караштарына түздөн-түз кайрылуудан мурда, атайын белгилей кетүүчү үч жагдай бар. Биздин оюбузча, алар Нурмолдонун чыгармачылыгын гана эмес, жалпы эле кыргыз философиясынын тарыхын изилдөө ишине оң таасирин тийгизери шексиз.

Биринчи жагдай, философиялык өнүгүш мыйзамченемдүүлүктөрү жөнүндөгү соңку мезгилде кайрадан жандана баштаган пикирлерге байланыштуу. Атап айтканда, Орусия Федерациясынын көрүнүктүү окумуштуу-философтору П.В. Алексеев, А.В. Панин, В. Кузнецовдор белгилегендей, философия биринчи кезекте интерпретациялоочу, чечмелөөчү, түшүндүрмө берүүчү илим (караңыз: П.В. Алексеев, А.В. Панин. Философия. МГУ. М., 1996, 59-бет). Ошондуктан Совет заманынан кийинки мезгилдеги философия илиминин башкы максаттарынын бири – мурунку ой-пикирлерге сын көз караш менен кайрылып, жаңыча түшүндүрмөлөрдү, интерпретацияларды берүү.

Демек, дал ушул максаттардын нугунда ойчулдарыбыздын мурастарына жаңыча түшүндүрмө, интерпретация берүү учурдун кечиктирилгис талабы.

Экинчи жагдай, аталган максаттарды жүзөгө ашыруу үчүн зарыл болгон, сөз, ой эркиндигин камсыз кылган шарттардын эгемендүү Кыргыз мамлекетинде орношуна байланыштуу. Чындыгында, Кыргызстан дүйнөлүк билим, илим, маданият майданына өзүнүн жүзүн чагылдырган тили, адабияты, маданияты, тарыхы, философиялык ойлору менен гана кошула алат. Демек, Нурмолдонун, ошондой эле бардык башка атактуу ойчулдарыбыздын мурастары аталган маселелерди жүзөгө ашыруунун негизги булагын түзөт.

Үчүнчү жагдай, Совет мезгилинде жазылган илимий эмгектердеги тигил же бул ойчулга карата айтылган пикирлерге, тыянактарга, саясий бааларга байланыштуу. Мисалы, Б. Аманалиев өзүнүн докторлук диссертациясында Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч жана башка акындардын мурастарына кайрылып, өз мезгилиндеги талаптардын алкагынан чыга албаса да, Коммунисттик партиянын документтериндеги бир жактуу кескин айтылган бүтүмдөрдөн четтөөгө умтулуу менен реакциячыл деген түшүнүктүн ордуна консервативдик багыттагы акындар деп жумшартып жазууга аракеттенгендиги белгилүү.

Бүгүнкү күндө Б. Аманалиевдин эмгектеринде жазылган тыянактарды Нурмолдонун ырларындагы Калыгулга, Арстанбекке, Молдо Ниязга, Молдо Кылычка жана башкаларга берилген мүнөздөмөлөр менен салыштырып, жаңыча бүтүмдөрдү чыгаруу актуалдуу мүнөзгө ээ болууда. Бул милдетти ишке ашыруу үчүн Нурмолдонун философиялык көз караштарынын өзгөчөлүктөрүнө түздөн-түз кайрылуу зарыл.

Нурмолдонун философиялык көз караштарына биринчи кезекте агартуучулук мүнөздүү. Бул кескин айтылган бүтүмдү, анын өмүрүнүн урунтуктуу учурларын түзгөн Наманган Молдо Кыргыз медресесинде мугалим болуп иштеген жылдары айкын далилдеп турат. Чындыгында, медресе десе эле айрымдар жалаң гана диний борбор катарында түшүнүшөт. Ал эми тарыхый акыйкатка келсек, медреседе, диний окуулардан тышкары, тил, тарых, география, табият таануу сабактары да окутулган. Эгерде иштин жагдайы мындай болбосо, анда атактуу Улугбектин бүгүнкү күндөргө чейин өз маанисин жоготпой келе жаткан астрономиялык жадыбалынын түзүлүшүн, обсерваториясынын курулушун кандайча түшүндүрүүгө болот.

Нурмолдонун Намангандагы Молдо кыргыз медресесинде сабак беришинин өзү эле агартуу багытындагы өзгөчө бир тарыхый окуя.

Нурмолдонун өз мезгилинде кадыр-барктуу мугалим болгондугун айкын ырастоочу далилдерди ага арнап чыгарылган ырлардан да табууга болот. Акынга арналган чыгармалардын ичинен, аны нагыз агартуучу катарында жогору баалаган төрт сапты, эч бир кошумчасыз эле мисалга келтирүүнү чечтик. Ал саптар Жеңижок менен Уста Жолдош уулуна таандык. Айтылуу Жеңижок: «Илимий жолго жетелеп, тайтайлаткан Нурмолдо» десе, анда Уста Жолдош уулу: «Нурланып нур чачырап көздөрүнөн, акылы агып турган сөздөрүнөн» деп уланткан.

Жогоруда айтылган ойлорго таянып, Нурмолдо кыргыз агартуучуларынын катарындагы мыйзамдуу өз ордун алышы керек деген пикирибизди сунуш этебиз.

Нурмолдонун философиялык көз караштарына мүнөздөмө бериш үчүн, биз биринчи кезекте анын айрым акындарга берген сын баалары жөнүндө, андан кийин өзү жашаган замандын өзгөчөлүктөрүн ачкан ойлоруна токтолууну туура таптык. Анткени мындай ыкма кыйыр түрдө болсо да, акындын философиялык көз караштарынын негиздерин белгилүү деңгээлде ачууга алып баруучу жол деп ойлойбуз.

Нурмолдонун замандаш акындарына берген баалары, анын кара кылды как жарган калыс болгондугун айгинелеп турат. Ошондой эле анын дагы бир жакшы сапаты өз замандаштарын эч бир жикке бөлбөй карагандыгында. Ал эч качан айрым акындарга окшоп, замандаштарын уругу, уруусу, жери боюнча бөлгөн эмес. Ойчул тигил же бул акынды сындаганда, биринчи кезекте анын чыгармаларынын кыргыз рухунун өнүгүшүнө кошкон салымынын баасын эске алган.

Дагы бир белгилей кетүүчү нерсе, Нурмолдо Ала-Букада туулуп, Наманганда иштеп жүрсө да, кыргыз рух элитасынын улуу инсандарын, алар кай жерден, кай уруудан болбосун өзгөчө кастарлап, айрымдарын устатым деп эсептеген. Далил иретинде айрым мисалдарды келтирели.

Ал Чүйдү жердеген белгилүү манасчы Балыкооздун талантын өзгөчө жогору баалап, мындай деп жазган:

«Молдо кыргыз медресе,
Мол ышкыга ыраса.
Айланып жүрү Манасым
Балыкооз ырдаса.
Устатымдын айтканын
Улантам ким сураса» (7-бет).

Акыркы сапка караганда, Нурмолдо «Манасты» да жакшы билген болуу керек. Антпесе, «улантам ким сураса», деп кесе айтпас эле. Айтор бул багытта да изденүүлөрдү жүргүзүү ылайык болчудай.

Ал эми кыргыздын Нострадамусу Ысык-Көлдү жердеген Калыгул олуяга берген баасын окуп көрөлү:

«Олуя төкмө Калыгул
Өз элинин анык уул.
Келечекти сүйлөсө,
Келе турган санаттыр» (7-бет).

Нурмолдо өзү жазгыч акын болгондуктан, китептери басмадан чыккан замандаштарынын ийгиликтерине өзгөчө кубанган. Буга Нурмолдонун биздин күндөргө чейин жеткен ажайып саптары күбө. Кептин ток этер жерин айтканда, Совет мегилинде И. Арабаевдин, Молдо Кылычтын, О. Сыдыктын басмадан чыккан китептери көптөгөн жылдар бою темир сандыкта жаткан. Аларды таратууга тыюу салынган. Анткени ал китептер, кол жазмалар жөнүндө кеңири сөз болсо, анда Совет мезгилинде адабият, маданият тармагында жетишилген ийгиликтердин маанисине доо кетет имиш деген саясий жобо өкүм сүргөн. Бул маселенин бир гана жагы. Экинчи жагы болсо мындан да терең маселеге барып такалат. Анткени маданий мурасты таратууга тыюу салуу эртедир-кечтир түпкү маданий мурастан ажыратууга алып келет. Демек, мындай аракеттер манкуртташтыруунун негизги жолдорунун бири. Мына ошондуктан адабий, маданий жактан жетишилген ар бир ийгилик жөнүндөгү маалыматтар эч убакта эстен чыгарылбашы керек.

Ал эми Нурмолдо болсо, 1917-жылга чейин эле биздин элдин өкүлдөрү тарабынан китептер жазылган деген ойду сыймыктанып жазып келген. Далил иретинде акындын ыр саптарынан күбө тартып көрөлү.

Нурмолдо таланттуу жазгыч акындарыбыздын бири Молдо Кылычтын «Алгы сөзүн», Ишеналы Арабаев жазган «Кыссаи–зилзаласынын» басмадан чыгышына сүйүнүп, кубанычы койнуна батпай, мындай дейт:

«Мангулуктун эзели,
Молдо Кылыч казалы,
Китеби чыгып Казандан
Калктын түштү назары.
Түркияда кеп болуп
Кызып туру базары».

Ал эми Молдо Нияз жөнүндө болсо акын мындай дейт:

«Мол жазганың канатың,
Молдо Нияз санатың.
Мааниди мага дигариң
Мактадым муну жигарым».

Нурмолдо көңүлүнө төп келген чыгарманын автору жөнүндөгү аруу ойлорун ачык айткан акын болгон. Буга анын Арстанбекти «акындын арстаны» деп, айтканы далил болот. Акын өзгөчө бир сыймык менен мындай деген:

«Буйлаш уулу Арстанбек
Бул акындын арстаны деп,
Молдо кыргыз медресе
Мударистери айткан кеп» (8-бет).

Нурмолдонун Жеңижок жөнүндөгү саптарынан өзгөчө бир агалык сезимдин мээрими даана байкалат:

«Ысмыңды койдум «Жеңижок»
Айта берсе сөз жеткис.
Ай-ааламдын чеги жок» (11-бет).

Атаганат, сөз эмес бекен! Көрсө, молдокем илгери эле Жеңижоктун даанышман-акын экендигин так баамдап, Ж. Жаныбековдун мыкты диссертациясынын башкы идеясын мураска калтырып кеткен экен го, жарыктык.

Нурмолдо акындарга гана эмес залкар комузчуларга да талантына тете баа берген акыйкат сынчы да болгон. Мисалы, Ныязаалыга мындай баа берет:

«Ныязаалы комузчу
Ниет кылып добушту,
Ыйлатар күүлөр черткени
Ылаажы тапкан чоюшту» (10-бет).

Биз жогоруда белгилегендей, Нурмолдонун философиялык көз караштарынын мүнөздөмөлөрү менен бирге, алар жашаган доорго, заманга берген аныктамалары өзгөчө мааниге ээ.

Акыйкат сөздү айтканда, заман маселеси Совет мезгилинде кыргыз философиясындагы устаранын мизиндей курч маселе болгон. Анткени Коммунисттик партиянын документтеринде замана агымы реакциячыл багыт катарында аныкталган. Партиялык бул жобону ар бир идеолог, ошондой эле коомдук илимдердин өкүлдөрү кыйшаюусуз жүзөгө ашырууга милдеттендирилген эле.

Замана агымынын негиздөөчүлөрү Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч өздөрү жашаган доорго «акыр заман», «тар заман», «зар заман» деп мүнөздөмө беришкен. Алардын өз заманына берген мүнөздөмөлөрүнөн мүнкүрөөчүлүктүн, Асан-кайгычылыктын таасирлерин байкоо анчалык деле кыйын эмес.

Заман маселесине келгенде, Нурмолдо, мурунку жана кийинки акындарга салыштырганда, өзүнө гана мүнөздүү болгон көз карашты туткан. Анын пикири боюнча, адам баласы өзү жашап турган заманды, ал болумушта кандай болсо, дал ошондой кабылдашы керек. Ошондуктан акын мындай деп жазган:

«Тоголото чапкыдай
Тобуң эмес замана.
Кааласаң союп жегидей,
Коон эмес замана».

Ошону менен бирге Нурмолдо замандын татаалдыгын, тардыгын, зардыгын эч убакта танган эмес. Бирок ал заман жаман деп кайгы жегенге каршы болгон. Ошол себептен акын мындай деген:

«Заман жаман дегенге,
Зарлап кайгы жегенге,
Табыш лаазим бир айла» (11-бем).

Нурмолдонун заман жөнүндөгү саптарынан жашоо үчүн күрөшүүдөн башка арганын, азыркыча айтканда альтернативанын, жоктугун даана байкоого болот. Нурмолдонун пикири боюнча, жашоонун негизги жолу – замандын тилин, ыргагын, ачкычын табууда болот:

«Ыргагын таап черте алсаң,
Күүң болгой замана.
Обонун таап ырдасаң,
Үнүң болгой замана».

Заман маселесине кайрылганда, Нурмолдо элдердин ортосундагы өз ара кызматташтыкты, тынчтыкты орнотуу негизги маселе экендигин өзгөчө белгилейт. Ал өз мезгилиндеги эл аралык мамилелердин абалын кылдаттык менен салмактап, казак, өзбек, орус элдери менен кыргыздардын ортосундагы карым-катнаштардын жүрүшүнүн багытын туура баамдаган жана «тарыхтан сабак» алууга үндөп, үч тыянакка келген.

Биринчиден, кандай гана эл болбосун, өзүнүн тарыхый жолунда жакынкы жана алыскы кошуналары менен достук, тынчтык же тирешүү, араздашуу сыяктуу мамилелерди башынан өткөрөрү мыйзамдуу көрүнүш. Ошондуктан элдердин ортосундагы ынтымактуулукту орнотуш үчүн «эски картты тырмап жулунуудан» сак болуш керек, себеби мындай аракеттер «калкты өлүмгө тукурууга» барабар болот.

Экинчиден, элдердин ортосундагы араздашуулар, согуштар өлүм-житимге, оор жоготууларга гана эмес, айрым мисалы сан жагынан чакан калктардын жер жүзүнөн биротоло жок болуп кетишине да алып келиши ыктымал. Ошондуктан акын мындай деп жазган:

«Ойлончу бир аз токтолуп,
Каяшаң тиер ок болуп.
Алакандай аз элиң,
Каласың дароо жок болуп.
Көп элдин чети оюлбайт,
Көңүлү турар ток болуп,
Саначы өзүң бактыңы!»...

Ошону менен бирге Нурмолдо өз элин, жерин сүйгөн улуу патриот болгон. Ал эч бир кысыңкырабай: «Жерин коргоп алалбай, жигитпи үйдө жашынган?!» деп ачык эле жазган. Ал гана түгүл кыргыздардын өздөрүнүн ичинде ыркы келишпестиктин болордугун таамай белгилеп, «жакынын көрүп жатындай», «душманга сатылган» чыккынчылардын болордугун эстен чыгарбоого үндөгөн.

Үчүнчүдөн, элдердин ортосундагы тынчтыкты, кызматташтыкты, достукту даңазалаган көз карашты медресе тугуу өзгөчө зарыл деп эсептеген. Антпесе акын айткандай:

«Бузулса көз карашың
Көңүлгө так саласың.
Бир туугандар – адамзат,
Бүтпөй жер-суу талашың.
Бириң эрте – бириң кеч
Көрүстөнгө барасың.
Жүз карашып ошондо
Жаамы тынчып каласың!» (81-бет).

Нурмолдонун пикири боюнча, бүткүл адамзаттын түбү бир. Ал Адам ата менен Обо энеден башталат. Нурмолдонун чыгармасында Адам ата менен Обо эненин бейиштен жерге айдалышынын башкы себеби, христиан дининдегилер айткандай, алманы жеште эмес, буудайдын данын татканда. Нурмолдо шайтандын азгырыгын мындайча баяндайт:

«Жесең ушул жемиштен,
Болгойсуң дейт чыңырык.
Татып ушул буудайды
Эске алгын-дейт Кудайды (30-бет).

Ал эми Адам ата, Обо эне шайтандын тилине кирип, буудайдын данынан жеп күнөкөр болушат. Акын бул окуяны мындайча сүрөттөйт:

«Адам ата, Обо эне
Шилекейи чубуруп,
Тилип туруп бир кесим,
Бөлүп жешти сугунуп.
Калган экен ошондон
Буудайдын тырык тилиги» (30-бет).

Нурмолдо көтөргөн бул маселеге кийин Молдо Осмоналы Сыдык да кайрылган. Ал мындай деген: «... он беш жылдан бери аңтарып, текшерип, эки жүз миң кыргыздын ата-бабаларын таратып, тээтиги Адам алейсаламга жеткирдим. Биз дагы асыл заттан экенибизди билсин үчүн, он беш жылдык мээнетимди бир саатча көрбөй, калем тыбырата баштадым» (Ала-Тоо. 1989. № 3. ИЗ-114-бет). Андан ары Осмоналы Сыдык оюн улап, минтип жазат: «Оболку атабыз Адам болуп, азирети Хаво оболку энебиз болуп жер жүзүндөгү адамдар ушул эки заттан таралган».

Нурмолдонун кыргыз элин дүйнөнүн башка элдеринен бөлбөстөн, тетирисинче аны бирдиктүү адамзат баласынын ажырагыс бир бутагы катарында карашы, анын өз мезгилиндеги гана эмес, бүгүнкү күндөгү гуманисттик ойлоонун зор бийиктигине көтөрүлгөндүгүнүн айкын күбөсү.

Нурмолдонун ой-чабытынын бийиктигин, анын дүйнө картинасын сүрөт-элесин берүүгө чейин көтөрүлө алгандыгы айкындап турат. Тарыхта белгилүү болгондой, дүйнөнүн картинасы жөнүндө философиялык, диний жана илимий үч окуу бар. Ойчулдун сунуш эткен картинасын диний көз караштагы окуунун түрүнө кошууга болот. Анын айтымында, күн ааламды устунсуз жараткан бир Алла. Ошондой эле «томсортпостон тоолорду, топукта жашап жүрсүн деп кыргызды берген бир Алла».

Биз жогоруда Нурмолдонун айрым гана ойлоруна токтолдук. Ал терметкен ойлор кыргыз рухунун, анын ичинде кыргыз философиясынын соолубас булагы, асыл мурасы. Аларды кеңири жана терең изилдөө алдыдагы улуу иштердин бири. Акылмандын чыгармачылыгы жөнүндөгү олуттуу пикирлер келечекте айтылар деген чоң үмүттөбүз.

Жеңижок (1860–1918)

Академик Ч.Т. Айтматов өзүнүн “Ак таңдай акындын мурасы” аттуу макаласында мындай деген адилет сөздү жазып кеткен:

“Жеңижоктун башка көп ырчылардан айырмаланып:

1. Аалам, Жер, Суу.
2. Адам баласынын бул турмуштагы орду, милдети.
3. Жаратылыш менен катышы жөнүндө терең ой жүгүртүү менен ырдаганы.
4. Анын өз алдынча билимдүү, ойчул акын болгонун айгинелеп турат...
5. ... Мен Жеңижоктун ырларынын мазмунун тереңдетип, көркөмдүк күчүн арттырып, окуганды, укканды өзүнө тартып турган нерсе – анын философиялык ой жүгүртүүлөрү экенин атайы баса көрсөтүп өткүм келет.

6. Мындай адам – сөздү эч качан майда-барат нерселерге кор кылбайт, өз өнөрүн күнүмдүк тамагынын кулуна айландырып жибербейт.

7. Ал мейли аккан сууну ырдайбы, мейли Жалгыз талдын арманын айтабы, мейли санаттап, терме курабы, мейли кызыл тилин сабап бирөө менен айтышабы – кай учурда болбосун өзү жетип алган ой бийигинен паска түшүп кетпейт, тескерисинче пенделик, утурумдук мажирөө түшүнүктөрдү тумандай алыс айдап, адам рухуна канат байлап, көтөрмөлөп, өйдө обого көтөрүп алып чыгат.

8. Ырчынын өз айлана-чөйрөсүнө тараткан гуманисттик, агартуучулук прогрессивдүү идеяларынын маңызы мына ушунда жатат го деп ойлойм.

9. Жеңижоктун ырлары – мына ошондой акыл-ой чабытынан, терең баамчыл көз караштан, ак менен каранын түбөлүктүү күрөшүн түшүндүрүүдөн, Адам ата, Обо энеден тартып, канат-бутагы тонолуп жалгыз турган талга чейинки дүйнө, тиричилик кеңдигинен жаралган жандуу, тирүү, канаттуу ырлар”¹ (санариптерди коюп, абзацтарга бөлгөн биз. – А.К., Д.О.).

¹ Жусупбеков А. Жеңижок. Толукталып үчүнчү жолу кайрадан басылышы. Баш сөзүн жазган Ч.Т. Айтматов, демөөрчү А.С. Мавлянов, филол. илимд. д-ру, проф. А. Акматалиевдин жалпы редакциясында даярдалган, рецензент: филол. илим. канд. К. Калчакеев. Бишкек: Мурас, 2014.

Бали Чыке! Сөз эмес бекен! Гений гана ушундай ойлорду айта алат! Улуу акын Жеңижокко берген кайталангыс бийик бааңыз менен биз – Сиздин мураскерлер кубанып, мактанып, даңазалайбыз!

Чыңгыз Айтматовдун тартуулап кеткен “Жеңижоктун философиялык жеке концепциясы” башка агартуучулардын философиялык көз караштарын изилдөө ишинде алтын казык жылдызындай болуп жол көрсөтүп турарына шек саноого болбойт.

Дал ушул жерде көрүнүктүү адабиятчы маркум Кеңешбек Асаналиевдин: “Силер, философтор, тигил же бул акындардын чыгармаларына кайрылганда, биринчи кезекте аларды изилдөөгө алгачкы чыйыр салган тилчилердин, адабиятчылардын эмгектеринен баштасаңар жакшы болор эле”, деген өтө эле сылык каалоосун дагы бир ирет эске салууну туура таптык. Чындыгында, акындардын чыгармалары көркөм сөздүн кайталангыс, баа жеткис үлгүлөрү.

Эми үзүлгөн ойго кайра келсек, анда акыйкат сөздү айтканда, Чыңгыз Айтматов Жеңижоктун акындыгынын жана анын коомдук-саясий, философиялык жеке концепциясынын өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн тогуз багытын аныктап кеткен.

Ч. Айтматов ал гана түгүл М. Капустин менен болгон маегинде козголгон улуттук жана интернационалдыктын диалектикасы жөнүндөгү суроого, “бул менден алысыраак философиялык маселе, мен бул жерде философиялык далилдерге кайрылбастан, жеке өзүмдүн сүрөткерлик сезимиме гана токтолом”, – деп жазган экен¹. Демек, Чыңгыз Айтматов улуу акын Жеңижоктун философиялык, гуманисттик, агартуучулук прогрессивдүү идеяларын далилдүү изилдөөгө чакырат.

Алп акындын адабий мурасынын чыныгы күйөрманы, Кыргыз улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү А.С. Мавлянов белгилегендей, Ч. Айтматовдун терең мазмундагы баш сөзү менен коштолуп, “Жеңижок” китеби алгач жарык көргөн болчу. Китеп чыгаары менен эле “боёгу кургай электе” элге тез тарап, адабиятчы, тилчи, тарыхчы, философтордун, жазуучу-акындардын көңүлүн өзүнө буруп, ондогон илимий иликтөө, даректүү изилдөөлөр жазылып, диссертациялар корголуп, мектеп, атайын жана жогорку окуу жайларынын программасына киргизилип, окутулуп келет”².

Жеңижоктун чыгармачылыгы жөнүндө биринчилерден болуп анын ага замандашы Нурмолдо жазган. Ал мындай деген:

“Ысмыңды койдум “Жеңижок”.

Айта берсе сөз жеткис

Ай-ааламдын чеги жок.

Чонду бабаң сыйакты

Чоң сөз айтар сырчы бол.

Чоң атаң Күсөй өңдөнүп

Чокморлоп төгөр ырчы бол.

Өз атакең Көкөдөй

Өзгөдөн өтөр сынчы бол³.

Жеңижоктун чыгармачылыгы XX кылымдын 80-жылдарына чейин негизинен элдик чыгармачылыкты изилдеген окумуштуулардын тар чөйрөсүндө белгилүү болгон. Анын чыгармалары кийинчерээк С. Каиповдун (1981), андан кийин А. Жусупбековдун (1982) аракеттери менен жарыкка чыга баштаган.

¹ *Айтматов Ч.* В соавторстве с землею и водою... Очерки, статьи, беседы, интервью. Фрунзе: Кыргызстан, 1978. 290-б.

² *Жусупбеков А.* Жеңижок: толукталып үчүнчү жолу басылышы. Бишкек, 2004, 4-б.

³ *Нурмолдо.* Чыгармалар / жооптуу ред. А.Ч. Какеев. Бишкек, 2003, 64-б.

Жеңижоктун дүйнөгө көз карашын изилдөө, анын социалдык-философиялык ойлорун ачууга арналган олуттуу эмгектердин бири философия илимдеринин доктору, профессор Жээнбек Жаныбековдун калемине таандык. Акыйкат сөздү айтканда, профессор Ж. Жаныбеков, академик А. Алтмышбаев, профессор Б. Аманалиевден кийинки өз изилдөөчүлүк өмүрүн XIX–XX кылымдардагы кыргыз ойчул-акындарынын чыгармачылыгындагы көз караштык жана социалдык-саясий маселелерин талдоо ишине өзгөчө зор салым кошкон окумуштуу.

Жеңижокко арналган “Даанышман ойчул” аттуу эмгегинде Кыргызстандагы философиянын тарыхын изилдөөчүлөрдүн ичинен бүгүнкү күндө өзгөчө мааниге ээ боло баштаган, бери болгондо үч чоң маселени Ж. Жаныбеков көтөрүп чыккан. Атап айтканда:

1. Салт маселеси боюнча мындай деген ойду козгогон: “Тарыхый бир шарттарда прогрессивдүү мүнөзгө ээ болгон салт, башка бир убакта өзүнүн мурдагы маанисин жоготот же ал тургай тескери мүнөзгө айланат. Өткөндөгүдөн азыркы замандын идеяларынын баскычын жана өбөлгөсүн табуу, мурдагыны жана азыркыны бириктирип, ошондой эле аларды ажыратып турган түйүндүү учурларды айкындоо тарыхый-философиялык изилдөөдөгү илимий методологиянын биринчи даражадагы талабы”¹.

2. “Заман” агымынын айланасындагы талаш-тартыштарга кайрылып, Ж. Жаныбеков мындай деген адилет ойду айткан: “Жалпысынан ал кездеги адабият таануу негизинен акындардын тар чөйрөсүнүн чыгармачылыгын талдап, башка акындардын чыгармаларын териштирүүнү гезит-журналдагы сындарга өткөрүп беришкен, анын авторлору көп учурларда талдоонун илимийлигине жана жалпы бир тыянак чыгарууга аракеттенишкен эмес”².

3. Академик А. Алтмышбаев менен профессор Б. Аманалиевдин илимий эмгектерине берилген баалар өзгөчө маанилүү. Академик А. Алтмышбаев жөнүндө мындай дейт: “Жалпысынан А. Алтмышбаевдин тарыхый-философиялык эмгектерине оң баа берип; ошону менен катар анын бир катар кетирген кемчиликтерин көрсөтө кетүүгө болот. Атап айтканда, XIX кылымдын акырындагы XX кылымдын башындагы айрым акындардын чыгармачылыгындагы көз караштары бир жактуу жана жалпы жонунан жөнөкөйлөштүрүлүп берилген. Ушул убакка чейин кээ бир кыргыз ойчулдарынын философиялык идеялары жетиштүү изилденбегендиктин кесепетинен залкар мурастан кол жууп жатабыз”³.

Профессор Б. Аманалиев жөнүндө мындай деп жазат: “Б. Аманалиев өзүнүн эмгектеринде терминологиянын өзгөрбөстүгүнө жана дефиницияларды өркүндөтүүгө зор көңүл бургандыгы баалуу. Албетте, “Заман” агымына тиешелүү айрым жыйынтыктар жана формулировкалар мезгилдин сыноосуна туруштук бере албады: алар кандайдыр белгилүү жылдардын жалпы ой толгоосун колдоого багытталып, кээ бир учурларда окумуштуулардын улуу муундарынын кадыр-баркынын таасиринин натыйжасы болгон. Бирок Б. Аманалиевдин жазгандарындагы айрым терс көрүнүштөрдү кыргыз акынын жалпы элге тааныткандыгы бардыгын актайт”⁴.

Профессор Ж. Жаныбековдун ойчул акын Жеңижоктун философиялык көз караштарына арналган монографиясы кыргыз философиясынын тарыхындагы өз ордун таба турган эмгек экендиги калетсиз.

Биздин оюбузча, Ж. Жаныбековдун “Даанышман ойчул” аттуу китеби Чыңгыз Айтматовдун Жеңижок жөнүндөгү асыл ойлору “жөнөкөй эле эссеге айланып” калбас үчүн, керек болсо, атайын жазылган тарыхый-философиялык изилдөө.

Чынында эле Ж. Жаныбеков Жеңижоктун ойчул акын экендигин далилдөө үчүн анын өлбөс-өчпөс чыгармаларындагы *Аалам*, *Адам*, *Дүйнө*, *Аккан Суу* сыяктуу түшүнүктөрдү, болумушту этикалык интерпретациялоонун, ошондой эле анын дүйнөгө болгон көз карашынын социалдык-саясий аспектилерин ойдогудай туура баяндаган. Ошону менен бирге

¹ Жаныбеков Жээнбек. Даанышман ойчул. Бишкек: Кыргызстан, 1991, 4-б.

² Көрсөтүлгөн эмгек. 4-б.

³ Көрсөтүлгөн эмгек. 6-б.

⁴ Көрсөтүлгөн эмгек. 6–7-бб.

Ж. Жаныбековдун эмгегинде кетирген кемчиликтери да бар. Атап айтканда, бир топ маселелер марксизм-ленинизмдин философиясынын салтында каралган. Мисалы, Жеңижоктун чыгармаларындагы динге каршы мотивдер.

Жалпысынан алганда, Ж. Жаныбековдун аталган эмгеги Чыңгыз Айтматов айткандай: “Жеңижоктун философиялык концепциясынын жаңы аспектилерин ачып, анын ой-чабытына сүңгүп кирип, ак пейил менен даназалап, “өткөндөгүдөн азыркы замандын идеяларынын баскычын жана өбөлгөсүн табуу, мурдагыны жана азыркыны бириктирүү” маселесин чечүүгө зор аракет жасаган. Ушунун өзү эле колдоого жана ракмат айтууга татыктуу!

Эмесе Чыңгыз Айтматов бизге улуу керээз катарында калтырып кеткен “Жеңижоктун философиялык жеке концепциясына” кайрылалы. Чындыгында, аталган концепция болжол менен 10 тезисти түзөт, аларды изилдөө үчүн атайын коллективдүү монография жазылыш керек. Ал эми биздин алдыбызга жетекчилик оор тапшырма коюп жатат. Неге десеңиз 10 тезисти он беттен турган макалага батыруу эң кыйын. Ошондуктан 10 тезисти, шарттуу түрдө экиге бөлүп, мүмкүн болушунча кыска, нуска түрдө жазууну туура көрдүк. Биздин сунуш:

I. Алла, Аалам, Жер, Суу же жалпысынан жаратылыш менен Адамдын катышы жөнүндө.

II. Жеңижоктун насыят, үлгү, терме ырларындагы гуманисттик, агартуучулук идеялары жана ойлору.

I. Алла, Аалам, Адам, Жер, Суу. 1917-жылдагы Улуу Октябрь социалисттик төңкөрүш, революция Орусиядагы Ак Падышалык бийликти кулатып, жаңы түзүлүштү – Социалисттик мамлекетти кура баштаган. Социалисттик революция Орусиядагы коомдук түзүлүштү түп тамырынан үч тараптан: 1) материалдык жактан жеке менчикти талкалап, коллективдик менчикти орноткон; 2) мамлекеттик башкаруу бийлигин өзгөрткөн; 3) руханий, коомдук аң-сезимдин формаларында, мисалы: саясий, диний түрлөрүндө кескин өзгөрүүлөр болгон. Атап айтканда, динге карата болгон мамиле атеисттик көз караштын орношуна алып келген. Ошондуктан Совет мезгилинде динге каршы ойлор, пикирлер колдоого алынган. Мындай абал акындардын чыгармачылыгына берилген баалар, революцияга чейинки көз караштардан түп тамырынан айырмаланып, бир жактуу берилген. Мисалы, дээрлик бардык акындардын чыгармачылыгындагы динге каршы пикирлер колдоого алынган. Ал эми чындыгында Октябрь революциясына чейинки доорлордо коомдук аң-сезимде диний көз караштар үстөмдүк кылгандыгы белгилүү. Бул маселе далилдөөнү талап кылбайт. Акындардын дээрлик бардыгы, алардын ичинде агартуучулар да кудай деген инсандар болгон. Алардын ичинде Жеңижок кудай деген инсан болгон. Дал ушул ойду далилдөө үчүн Жеңижоктун чыгармаларына кайрылалы. Сөздү “Бир Алла” аттуу ырдан баштайлы. Жеңижок бул ырында эч бир тайсалдабай мындай үч ойду айткан:

1. “Жети кабат асманга,
Күн жараттың, бир Алла.
Жылдызы чеге Ай менен,
Түн жараттың, бир Алла.
Түрдүү-түрдүү Ааламга
Түр жараттың, бир Алла.

2. Адам – Ата, Обо – Эне,
Жуп жараттың, бир Алла.
Булбул, кие, чымчыкты,
Бакта кылдың, бир Алла.

3. Эки беттин кызарган
Нурун алдың, бир Алла.

Атасынан баласын,
Мурун алдың, бир Алла”¹.

Аалам жөнүндөгү акындын ойлору “Дүнүйө” (Биринчи түрү) аттуу ырында мындай деп айтылат:

“... Жер титиреп бүткөндө,
Куралгансың, дүнүйө.
Он сегиз миң Ааламды –
Бир жараттың, дүнүйө!”
Адамдан артык туулган,
Ааламга салган чуулган,
Атабыз Манас шер да өткөн!”².

Ал эми “Дүнүйө” (Экинчи түрү) ырында Жеңижок мындай дейт:

“– Чыгыштан Күндү Батышка
Жүргүзгөнүн карачы.
Ааламдын шам чырагын
Күйгүзгөнүн карачы”³.

Аалам жөнүндөгү ой “Дүйнө сен” (Биринчи түрү) аттуу ырында:

“Он сегиз миң Ааламды
Орноштурдуң, дүйнө сен” – дейт⁴.

Жогоруда келтирилген Жеңижоктун улуу саптарынан Аалам, Адам, Жер, Асман, Ай, Күн, Жылдыз сыяктуу нерсенин бардыгы Алланын амири менен жаралган жана өз ара бири-бири менен байланышта жашап турушат.

Ошону менен бирге Жеңижок Нурмолдо менен болгон айтышында, анын аталган суроолорго берген жообуна толук ыраазы болбогондой мындай деп айтып кеткен экен:

“Кыйын болсоң жооп бер:
– Ай, Күн, Жылдыз, Асман, Жер,
Айтчы, кайдан жаралды?
Ай, Ааламдын жүзүнө
Адам кантип таралды?
Айдан жылдыз чексиз көп,
Түн эмине караңгы?
Ажыратып айтып бер
Адал менен арамды?”⁵.

¹ Жусупбеков А. Жеңижок: толукталып үчүнчү жолу кайрадан басылышы / акад. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек, 2004. 153-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 228-б.

³ Көрсөтүлгөн булак. 232-б.

⁴ Көрсөтүлгөн булак. 233-б.

⁵ Көрсөтүлгөн булак. 258-б.

Жеңижок өзүнүн Нурмолдого берген суроолоруна “Аккан суу” деген ырында мындай дейт:

“Жети кабат Жер астын
Жарып чыккан аккан суу,
Жер, Ааламдын баарысын
Багып чыккан аккан суу...
... Адам – Ата, Обону
Багып чыккан аккан суу...¹.
... Жан – жаныбар шимирип
Ичип жаткан аккан суу...
Айтып жана кеткендей:
Чөп жаратат аккан суу...
Төрт түлүктү семиртип
Эт жараткан аккан суу...² (астын сызган биз. – А.К., Д.О.).

Жеңижоктун “Аккан суу” аттуу ыры курчаган чөйрөнү өзгөчө реалдуу көрсөткөн чыгармалардын бири. Адамзат баласын курчаган жаратылыштагы өсүмдүк, жаныбар болобу, бардыгын жараткан жана баккан суу – деген улуу тыянак жасалат. Ал гана түгүл Жеңижок адамзат коомуна суунун тийгизген таасирин өзгөчө таамай айтып кеткен. Мына ошол ажайып саптар:

“Желип өткөн жерине
Жемиш өсүп, бак болгон.
Келип кеткен жерине
Шаар орноп эл толгон”³.

Ал гана түгүл “Аккан суу” бир туугандардын ортосундагы чатактын себеби боло тургандыгын улуу акын эбак эле жазып кеткен. Мына ошол ыйык саптар:

“Ирик менен чирикти
Таза кылган аккан суу.
Эл жайлоого конгондо,
Эртерээк ичсем дедиртип,
Эки агайын кишини
Ача кылган аккан суу.
Жүргөн жерин гүлдөтүп,
Жумуш кылган аккан суу.
Нөөбөтү мага келбейт деп,
Коңшу отурган адамды
Уруштурган аккан суу”⁴.

Жеңижоктун “Аккан суусу” кудум эле философиялык концепциядай болуп зор тыянак менен аяктайт:

¹ Жусупбеков А. Көрсөтүлгөн булак. 94-б.

² Көрсөтүлгөн булак.

³ Көрсөтүлгөн булак. 111-б.

⁴ Көрсөтүлгөн булак. 112-б.

“А жаны бар, аккан суу,
Күнү-түнү аксаң да,
Кызмат этип жатсаң да,
Кадырынды билбейбиз.
Көңүлүңдү кир кылып,
Кайра өзүңдү тилдейбиз.
Жок дегенде бир жылда,
Ай туяктан бээ атап
Зыярат кылып жүрбөйбүз.
Суу сыйлаган зор болор,
Суу кордогон кор болор.
Өзүнө өзү жоо болор”, – деп келип акын өзүнүн оюн жыйынтыктап, мындай тыянак жасайт:
Акыл менен ойлоп ал,
Айткан жокмун тим гана!..”¹ (астын сызган биз. – *А.К., Д.О.*).

Биздин оюбузча, улуу акындын өз мезгилинде “Аккан суу” жөнүндөгү айткан ойлорунда эч бир калет жок. Ал гана түгүл илим менен техника үстөмдүк кылып турган биздин мезгилде да өз маанисин жоготпой актуалдуу болуп жатат. Бүгүнкү күндө биз, кыргызстандыктар, алиге суунун кадырына чындап эле жете элекбиз. Бул оюбузга далилдерди, көптөгөн мисал-фактыларды ар бир айылдан, шаардан келтирүүгө болот. Атап айтканда, айыл, шаар ичин аралап өткөн арыктарды, каналдарга акыр-чикирлерди таштап, сууга бөгөт коюп, короо-жайларды каптоого шарт түзүп, анан чукул абал түзүлдү деп айгайлап, мамлекетти күнөөлөп жатпайбызбы. Ак таңдай акын Жеңижок айткандай, биз суу сыйлаган зор эл болсок, анда биз жок дегенде эскиче “ай туяктан бээ атап, зыярат кылып жүрбөйбүз”. Улуу көсөм Жеңижок кеңеш бергендей, “акыл менен ойлоп алып”, “Ак суунун күнүн” мамлекет боюнча белгилеп, жылыга эрте жазда шаарларда, айылдарда өткөрүп, сууну даңазаласак, кандай зор иш болор эле!

Маселенин ушул жагын эске алып, мындай сунуш киргизебиз: “Кыргызстан Суу сыйлаган зор өлкө катары” жылыга чын курандын акыркы жекшембисинде “Ак суу” күнүн белгилесек! “Ак суу” күнүн өткөрүү жөнүндө ойлонуп жатып, өзүмдүн айылым Кегетидеги 1945–1949-жылдардагы (мен. – *А.К.*) балачактагы суу маселесине байланыштуу бир улуу окуяны айта кетүүнү туура таптым. Илгери, ошол жылдары биздин айылда атактуу Байдөөлөт табып болор эле. Ал кишиден кийин Жуманалы деген дагы бир атактуу табып болгон. Ыраматылык Байдөөлөт ата айылдагы кол арага жарап калган балдарды ата-энелерден алдын ала күн мурун сурап алып, айылды аралап өткөн арыктардын ташын тердирип, акыр-чикирлерди тазалатып, ал эми чоңдорго көпүрөлөрдү оңдотоор эле. Керек болсо, кишилер мүдүрүлбөсүн деп жолдордо жаткан таштарды чогулттуруп, “сооп болот” деп, акыл айтаар эле, жарыктык. Бүгүнкү күндө бизге мына ушундай аксакалдар жетишпей жатат.

Жогоруда биз Жеңижоктун Жаратылыш менен Адамдын катышы жөнүндөгү ойлоруна токтолдук. Жалпылап айтканда, Жеңижоктун Жаратылыш менен Адамдын ортосундагы бардык байланыштар, катнаштар, мамилелер, бүгүнкү күндө философтор тынымсыз какшап келе жаткан үндөштүк, өлчөмдөштүк, текшилештик мүнөздө болот, илимий термин менен айтканда, гармония абалында болушу керек.

Эми Жеңижоктун гуманитардык, агартуучулук таалим-тарбия ойлоруна кайрылалы.

Замана. Заман маселеси илгертеден бери кыргыз коомдук-саясий, философиялык ойлоосунун өзөгүн түзүп келген. Атап айтканда, атактуу Калыгул “Акыр Заман”, Арыстанбек “Тар Заман”, Молдо Кылыч “Зар Заман”, Молдо Нияз “Катка түштү үйүбүз, каттык болду

¹ Жусупбеков А. Көрсөтүлгөн булак. 116–117-б.

күнүбүз” – деп, ал эми Алдаш Молдо болсо “Хан Заман”, Нурмолдо “Заман”, Жеңижоктон бери “Замана” түшүнүгү кеңири тарай баштаган.

Жеңижоктун пикиринде, Замананын негизги, чечүүчү белгилери мына булар:

1. “Ажыдаар жыландай,
Арбап барат Замана.
Баары-жокту калтырбай
Жалмап барат Замана”.

2. “Адал менен арамды
Ылгап барат Замана.
Жакшы менен жаманды
Чулгап барат Замана...
...Кайыры жок байлардын
Тапкан малы бекерге
Кетип барат Замана.
Жоголор күнү байлардын
Жетип барат Замана!...”

3. “Үч жылда бир шайланып,
Ак пашаанын амалын
Чектеп барат Замана”.

4. “Акыйкат менен Чындыкты
Алыс кылдың, Замана...”.

5. “... Замананы ойлонуп,
Зарыгамын толгонуп,
Замана наадан караңгы,
Баалай албайт адамды”¹.

Жеңижоктун жогоруда келтирилген саптарындагы Замананын негизги белгилери, акыйкат ойду айтканда, 1916-жылдагы Үркүндүн мезгилинде ого бетер күчөгөн. Ал эми 1917-жылдагы Улуу Октябрь революциясынан кийин аталган белгилердин айрымдары өзгөргөн. Мисалы, байлардын күнү бүтө баштаган, туташ кат тааныбаган караңгылыктан элибиз бошонуп, өзүнүн автономдуу областына ээ болгон. Кийин автономдуу област болсо социалисттик республикага айланган, республика болсо эгемендүү мамлекетке айланып, түпкү, эзелки тамырыбызга кайрадан кайрылып, канчалык татаал, оор болсо да белсенип ишке киришип жаткан чагыбыз. Жаңы заманды куруу биздин тагдырга туш келген экен. Буюрса, Кыргыз мамлекети дүйнө элдери бара жаткан түз жолго түштү. “Көч жүрө-жүрө түзөлөт” – дегендей заманыбыз оңолорунан үмүт үзбөйлү. Чындыгында, Совет жылдарында коомдук өнүгүүдө, маданиятыбызда зор өзгөрүүлөр, ийгиликтер болду. Аны унутпайлы. Албетте, коомдук өнүгүүдөгү улуу жолубуз – эволюциялык жолубуз үзгүлтүккө учураган, бирок дагы бир ирет кайталайбыз, дүйнө элдери бара жаткан түз жолго түштүк. Ушул жолдон тайбайлы. Улуу Жеңижок айткандай: “Жаныңды сүрө, жигиттер, жакшы тилек-максатка”.

II. Жеңижоктун насыят, үлгү, терме ырларындагы гуманисттик агартуучулук идеялары жана ойлору.

¹ Жусупбеков А. Көрсөтүлгөн булак. 208–210-бб.

Дал ушул жерде Жеңижоктун гуманисттик, агартуучулук, насыят идеяларына токтолуунун алдында дагы бир өзгөчө кырдаалды белгилей кетүү зарыл. Советтик жылдарда гезит-журналдардын, басылып жаткан китептердин, сахнага коюлуучу чыгармалардын, радио-телеберүүлөрдүн идеялык мазмунун текшерип, көзөмөлдөп туруучу атайын мамлекеттик мекеме кызмат – цензор – болгон. Ал эми советтик жылдарга чейин жана андан кийинки биздин мезгилде мындай мекеме кызмат жок, анткени сөз эркиндиги орноду. Ким кандай ойду айтса да, жазса да өзү билет. Көрсө, өзүм билемдиктин терс жактары да болот экен. Буга бүгүнкү күндө биздин замандаштардын: акындардын, куудулдардын, артисттердин соттошууга чейин барып жаткандыгы ачык мисал боло алат.

Дал ушул өңүттөн алганда Жеңижоктун “Айт, Айт десе...” деген ыры ар бир чыгармачыл адамдын өзүнүн ички цензурасы, болгондо да адилет, кара кылды как жарган, бирөөнү кемсинтпеген, апакай мамилеси болушунун зарылдыгын далилдеп турат.

Жеңижоктун “Айт, Айт десе...” деген ырында акындарга карата болгон кеп – кеңеш-талаптарды айткандары өзгөчө маанилүү жана кызыктуу. Акын адам баласы жашаган бул дүйнөдө кандай нерселерди айтуу жөнүндө кеп салат. Төмөнкү саптарга көз жүгүртүп көрүңүз. Жарыктык улуу акын мындай деп айтып жатпайбы:

1. “Аңтарылбай кагылбай,
Айтар ойдон жаңылбай.
Аксы менен Таласты айт,
Көкчө менен Манасты айт...
Күн жүгүрүк канатты айт,
Күйгөн элде санатты айт!...”

2. Качканды айтпай, кууганды айт,
Кашанды айтпай, бууданды айт.
Болуп өткөн тарыхты айт.
Болмушту айтпай, аныкты айт”¹.

Келтирилген саптарда, ошондой эле кийинкилеринде, акын укмуш төрт сөздү, болгондо да маанисин, жандырмагын чечмелөөнү талап кылган: күйгөн элде сапатты, качканды, кууганды, алтынды, азамат тууган катынды, адал дүйнө тапканды айт, ак караны ылгап айт – деп, бүтүндөй бир ажайып философиялык концепцияны айтып жатпайбы. Дал ушул жерде таланттуу адабий сынчы Кеңешбек Асаналиевдин көркөм сөз жөнүндө кеп болгондо, аларды изилдөөгө биринчи чыйыр салган тилчилер менен адабиятчылардын эмгектерин эске алуунун зарылдыгы тууралуу айткан асыл ойлоруна дагы бир ирет кайрылууга мажбурбуз. Анда алар кайсы сөздөр? Акын мындай деп ачык эле айтып жатпайбы, аргасыз кайталайбыз:

“Аңтарылбай кагылбай,
Айтар ойдон жаңылбай
Күйгөн элде санатты айт...
Качканды айтпай, кууганды айт...
Болуп өткөн тарыхты айт,
Болумушту айтпай, аныкты айт...
Кемчилигин, түзүн айт.
Аянбай кетмен чапканды айт.
Адал дүйнө тапканды айт...”² (алдын сызган биз. – А.К., Д.О.).

¹ Жусупбеков А. Жеңижок: толукталып үчүнчү жолу кайрадан басылышы. Бишкек, 2004, 171-б.

² Жусупбеков А. Көрсөтүлгөн булак. 172-б.

Жеңижоктун жогоруда көрсөтүлгөн ыр саптары кудум эле бүгүнкү биздин заманга, Кыргыз Республикасынын Президенти А.Ш. Атамбаевдин быйылкы жылды Тарых менен маданияттын жылы деп жарыялаган жардыгынын чыгышына арналгандай көрүнөт. Чындыгында эле Жеңижок бүгүнкү акындарга качкан президенттерди эмес, курама жыйып журт кылган Манасты айт деп, кеңеш берип жатпайбы.

Ал гана түгүл:

3. “Өткөн элде санатты айт.

Ат үстүндө китепти айт

Аны окуган молдону айт!” – деп бүгүнкү биздин күндөгү китепке, аны окуткан мугалимге жасалган көйгөйдү айтып жаткан жокпу деген ой кылт эте түшөт.

Жеңижок эч бир тайсалдабай минтип кеңеш берип жатпайбы:

4. “Акындардын ырын айт,

Акылмандын сырын айт.

Кедейлердин мунун айт,

Балбандардын күчүн айт.

Баатырлардын түрүн айт...”¹.

Дал ушул жерде дагы бир ой келди: “Эмне үчүн биз Иззат Артыковго, штангадан коло күмүш жеңген спортчубузга, тыюу салынган дарыларды колдонгон деген айып салып жаткандарга каяша айтууга жарабадык? Эмне өз уулубузга ишенбейбизби? Дагы шүгүрчүлүк, “Аюу” компаниясы 2 бөлмөлүү батир берди. Бали “Аюу” компаниясына!

Өкмөтүбүз эрдик жасап төртүнчүдөн-жетинчиге чейин орун алгандарга: Айсулуу Тыныбековага 5-орунду жеңгендиги үчүн 1 млн сом, Арсен Эралиевге 5-орун үчүн 1 млн сом, Юрий Краковецкийге 7-орун үчүн 800 миң сом сыйлык берди. Бали өкмөтүбүзгө!

Адилет сөздү айтканда, кээ бир талдоочулар белгилеген, жоголуп кетүү коркунучунда жүргөн элдердин тизмесинде турган кыргыз элинин өкүлдөрүнүн Бүткүл дүйнөлүк Олимп оюндарында коло медалга, 5–7-орундарга жетиши төбөбүз көккө жеткендей кубанарлык иш болду. Мындай ийгиликтер биздин, кыргыз элинин, потенциалдык мүмкүнчүлүктөрү зор, келечеги кең эл экендигинин айкын далили!

Ал эми 2016-жылы Ысык-Көлдө өткөн II Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары биздин элдин руханий жактан улуулугун, кубаттуулугун дагы бир ирет ырастады. Зарыл болгон социалдык мыкты шарттарды түзүп алсак, анда биз, элибизде айтылгандай, “канга салам бербей” оокат кылып кете алабыз! Бардыгы өзүбүздөн!»

Жарыктык Жеңижок акындарга берген кеңешинде мындай дейт:

5. “Туулуп, өскөн жериңди айт,

Тоскоолдой көлүңдү айт,

Суусамырдын төрүн айт,

Суктандырган өрүн айт...

Айтар болсоң – алтынды айт!

Азамат тууган катынды айт”!²” (астын сызган биз. – А.К., Д.О.).

Алтын демекчи. Бул проблеманы, биздин эгемендүү Кыргызстандын тушунда ыраматылык Кеңешбек Асаналиев айткандай, биринчи болуп адабиятчылар баштады. Атап айтканда, филология илимдеринин доктору Кубан Мамбеталиев көтөрүп чыкты. Анын пикири боюнча,

¹ Жусупбеков А. Көрсөтүлгөн булак. 172-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 171–172-бб.

“өзгөчө мыйзам кабыл алып, жерде казылган “продукцияны” бөлүштүрбөсөк, бул “ыкма” алтындын запасы бүткөнчө улана берет”¹.

Чындыгында эле алтын маселеси социалдык философиянын, коомдук, саясий ойлоосунун жана кыргыз философиясынын тарыхынын чоң маселесине айланып, атайын изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн зарылдыгын талап кылууда.

Улуу акын Жеңижоктун “Азамат тууган катынды айт!” деген саптарына биздин заманда “Катындарга” болуп жаткан мамиле тууралуу эки ойго токтолууну туура таптык.

Биринчиден, аялдарды даңазалоо маселесинде биздин коомдук илимдерде, тактап айтканда философия илиминде, философия илимдеринин доктору, профессор, экс-депутат, маркум Рахат Ачылова Кыргызстанда биринчилерден болуп үй-бүлө менен коомго арналган эмгектерин жазган. Кийинчерээк, Борбордук Азиядагы секелек-өспүрүм кыздардын социалдык абалын изилдөө ишине зор салым кошкон². Бүгүнкү күндө жакырчылык менен аялдар маселесинин эң бир курч жактарын терең изилдеп жаткан атактуу профессорлорубуздун бири философия илимдеринин доктору М.М. Эдилова, республикалык үч бей өкмөттүк “Эне”, “Аялдарга жардам берүү борбору”, “Аялдар өнүгүү багытында” уюмдарынын мүчөсү катарында зор илимий-теориялык, практикалык иштерди жүргүзүп келүүдө³.

Тарых илимдеринин кандидаты Күлбүбү Бектурганова Кыргызстандын атактуу кыздарын даңазалоодо кайталангыс иштерди жасоодо. Анын Күлүйпа Кондучаловага, Роза Исаковна Отунбаевага арнап жазган макалалары айрыкча мактоого татыктуу⁴.

Жеңижоктун “Азамат тууган катынды айт” деген асыл ураанын талбай айтып жаткан гезит-журналдардын ичинен “Эркин Тоо” гезити жүргүзүп жаткан иш колдоого, мактоого татыктуу. Мисалга, “Баатыр эне” ордени менен сыйлангандарга арналган гезитинин 2014–2016-жылдарда чыккан № 37, 38, 39, 40 ж. б. номерлерин атаса жетиштүү болор.

Экинчиден, Жеңижок бардык чыгармаларында “катын” деген түшүнүктү колдонот. Мисалга, “Азамат тууган катынды айт”, “Жаман катын (Биринчи түрү)”, “Жаман катын термеси (Экинчи түрү)”, “Жакшы катын термеси” деген ырларын атасак жетиштүү болор.

Мени таң калтырган нерсе, дейт Какеев: бүгүнкү күндө дүнүйө жүзүндө жашаган жана түрк тилинде сүйлөгөн элдердин бардыгы “катын” деген түшүнүктү колдонушат. Жалгыз гана казак менен кыргыз “аял” – ургаачы деген түшүнүктү колдонушат. Мисалы, түрктөр, крым татарлары, Волга боюндагы татарлар, азербайжандар, түркмөндөр, өзбектер, уйгурлар ж. б. Биздин айылда – Кегетиде – бала кезде “катындарга” самоор койгула, табак тарткыла – деген сөздөрдү угаар элем. Фрунзеге, азыркы Бишкекке келгенден бери “аял” деп айтыш керек, “катын” деген сөз одоно, маданиятсыз болот деген сынга кабылчу болдум. Ошондон улам “катын” деген түшүнүктүн маанисин издей баштадым. Кудай жалгап, Алим Гафуровдун “Имя и история” деген Москвадан 1987-жылы чыккан китебине туш болуп, окуп калдым. Эң кызыгы, китепте мындай деген сөздөр бар: 1) “слово хатун означает госпожа, правительница”⁵; 2) “слово хатун в форме катун зафиксировано в древнетюркских письменных памятниках в значении “знатная женщина, жена правителя”; 3) во времена Тимура ханские жены имели особый титул

¹ Мамбеталиев К. Кыргызстандын алтыны. Бишкек, 2014. 3-б.

² Ачылова Р. Семья и общество. Фрунзе, 1986; Центральная Азия: положение девочек-подростков в переходный период. Исламабад: ЮНИСЕФ, 1997.

³ Эдилова М.М. Жакырчылык – социалдык көрүнүш (өткөөл мезгилдеги Кыргызстандын мисалында). Бишкек, 2000; Транзиттик коомдогу элет жакырчылыгы жана өспүрүм балдар. Бишкек, 1998; Эдилова М.М. ж.б. Демократия. Гендер жана аялдар укугу. Бишкек, 2001.

⁴ Бектурганова К.А. Кыргызстандын асыл кыздары. Гендердик маселе боюнча кошумча окуу куралы. 1-китеп. Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2006, 412-б.

⁵ Гафуров А. Имя и история. Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков: словарь. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1987. 95-б.

или почетное прозвище. Их называли “агахатун”¹. Бул ойлорду убагында, илгери “катын” деген сөздөн коркпой эле пайдалана берсек деген ойду айткан элем. Ошол кездеги “Асаба” гезитинин башкы редактору, таланттуу журналист, демократ Мелис Эшимканов: “Министр Какеев кыздарды катынга айландыргыла, – деп үндөп жатат”, – деген тамаша сөзгө айландырып жибергенден кийин эске алынбай калган. Мүмкүн, бүгүнкү күндө өзүбүздүн өзөк тамырыбызга келүүгө умтулуп жаткан учурда бул маселеге кайрадан кайрылсак деген чоң үмүттөмүн.

Эми негизги маселеге: Жеңижоктун катын жөнүндөгү ойлоруна кайрылалы. Жеңижок негизинен элдик салт боюнча “жакшы катын”, “жаман катын” – деп экиге бөлөт. Анын пикири боюнча, “жакшы катын термеси” деген ырында:

“ – Байкап көрсөк кудурет,

Куп жараткан эмеспи.

Бир ургаачы, бир эркек

Жуп жараткан эмеспи”, – деп баштап: – Аялзаты артыксың, урпагың өскөн жыйынга, баарысын айтып нетейин, Манастай чыккан кыйырды. Он ай курсак көтөрүп. Оокатты кылыш кыйын да”, – деп улантып келип адепти сактоо жөнүндө, мындай тыянак чыгарат:

“Аялзаты артыкча

Адепти сактап батырса.

Артыгың сонун биерден”².

Жакшы катындын үлгүсү, албетте, Жеңижоктун сүйгөн Жары – Көксулуу. Анын ак дилден айткандай:

“Аргымак аттын басыгы,

Аксыдан чыккан Көксулуу.

Ай тамак кыздын асылы.

Ашык бир болгон өзүңө,

Акындын кайсы жазыгы?..

Элимден чыкса көп сулуу,

Эндиксиз сулуу кыздардын,

Эркеси сенсиң, Көксулуу.

Энчилеп берген табийхат,

Эс-акылы төп сулуу...

... Казанымды бир кылып,

Ашташ болсом, Көксулуу.

Төшөгүмдү бир салып,

Башташ болсом, Көксулуу”³, – деп көксөп жүрүп: “Көксулуу менен таанышып, ал тиймек, бул алмак болуп жүргөндө, – Асанбай Жусупбековдун айтуусунда, – Жаныбек деген бир бай уулуна алып берип койгон экен. Жеңижокту бир жолу Сулайманкул деген датка ырдатып, абдан жаккан экен. Ошондо Сулайманкул датка ыраазы болуп: “Алакандай Аксы, ачсам алаканымда, жумсам уучумда, каалаганыңды айт?” – дегенде, Көксулууну тартып алып берүүсүн өтүнөт экен. Сулайманкул Жеңижоктун суроосун канааттандырып Көксулууну Жеңижокко

¹ Гафуров А. Көрсөтүлгөн булак. 97-б.

² Жусупбеков А. Жеңижок: толукталып үчүнчү жолу кайрадан басылышы. Бишкек, 2004. 180–184-бб.

³ Көрсөтүлгөн булак. 25, 27-бб.

алып берип, сөзүнө турган экен¹. Ошентип Жеңижок ашык болгон Көксулууга үйлөнөт. Бирок бир кем дүйнө дегендей, Көксулуунун согончогу канабайт. Акындын өз сөзү менен айтканда: “Кайгырдым бала жогунан: Алган жарым, Көксулуу, Айтып турам бул чакта Арманга батпа бул тапта!”² – деген экен.

Жеңижоктун пикиринде: “Жаман катын мүнөзү, Караңгы түндүн бир өзү... эптей албайт дамбалын, артын зорго жашырат, үймө-үйдү кыдырып, айылдап кетет шудундап, эдели боюн карабай, мойнунун кири эки эли, карабастан кор кылат кайын ата, кайын энени, үйүнө конок кондурбай, алыс кылат жакындан, бирди бешке көбөйтүп, ушак айтат жобурап³, – деп келип кыска мындай тыянак чыгарат:

“Башынан танда катынды,
Жашынан үйрөт балаңды”⁴.

Жеңижок аталган маселелер боюнча биздин муундан кийинки келе жаткан муундарга бере турган улуу салттарыбыздын бири жөнүндө мындай дейт:

“Ата-энесин кордогон
Өз уулунан көрөт”, – деп калган!⁵ (астын сызган биз. – *А.К., Д.О.*).

Жеңижоктун бул пикири бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготкон жок. Буга айкын далил иретинде Кыргыз Республикасынын Баатыры, эл жазуучусу Бексултан Жакиевдин “Жүрөлүчү жүрөк оорутпай” драмасындагы жетимканага баш калкалаган шордуу карыялардын тагдырын айтсак жетиштүү болоор.

Жеңижоктун бала жөнүндөгү ойлорунун өзгөчө, курч болушу, биздин оюбузча, акын жеке адам катарындагы ички арманы – баласыздыгына байланыштуу. Акын айткандай: “Ойногон уулум болгондо, обонум чыкмак оболоп... Ордумду басар уулум жок, Оозумдан сөзүм жоголот”⁶.

Жеңижоктун катындар, биринчи кезекте акын-катындар маселесине болгон көз карашын акыйкат туура баа бериш үчүн, албетте, Наркүлбүбү (Рыскүл) менен Жеңижоктун айтышын талдоо керек. Демек, эки акындын ырларын бирдей жарыялаш керек. Жеңижоктун чыгармачылыгын чогултуу, талдоо, басмадан чыгаруу боюнча төө көтөргүс зор иш жасаган Асанбай Жусупбековго миң мертебе ыраазычылык айтып, өмүрүнө береке каалайбыз! Ошону менен бирге агалык кеңешимди айтам.

Асаке! Наркүлбүбү (Рыскүл) менен Жеңижоктун айтышына жазылган баш сөздө мындай деп жазыпсыз: “Наркүлбүбү жеңишке жетиш үчүн уят-сыйытты жыйнаштырып коюп, оозго алсыз сөздөрдү ырына аралаштырат, ага каршы Жеңижок да Наркүлбүбүгө ырында курч сөздөрдү колдонот. Бирок китеп көпчүлүк окурмандарга арналып жаткандан кийин, мүмкүн болушунча уят сөздөрдү кийирбөөгө аракет жасап, кыскартып берүүнү ылайык таптык”⁷, – деп абдан туура жазыптырсыз. Бирок иш жүзүндө Наркүлбүбүнүн ырларын “тазалаптырсыз” да, Жеңижоктун ырларына тийбептирсииз. Ошондуктан Жеңижок өтө эле адепсиз болуп калыптыр. Өзүңүз сын көз менен мага 2005-жылы белекке берген китебиниздин 306–307-беттерин

¹ Жусупбеков А. Көрсөтүлгөн булак. 13–14-бб.

² Көрсөтүлгөн булак. 132-б.

³ Көрсөтүлгөн булак. 173, 174, 175, 176, 178-бб.

⁴ Көрсөтүлгөн булак. 180-б.

⁵ Көрсөтүлгөн булак. 185-б.

⁶ Көрсөтүлгөн булак. 141-б.

⁷ Көрсөтүлгөн булак. 299-б.

дагы бир ирет карап койсоңуз¹, – деп өтүнөм. – Сиздин мага каалаган “чың ден соолук, ийгилик” кабыл болуп, Сиз чыгарган Жеңижокту жана башкаларды колумдан келишинче даңазалап жүрөм. Сизге да чың ден соолук, ийгилик каалайм. Ушул жерде дагы бир ойду айта кетүү зарыл. Тексттерге караганда, Жеңижок катындардын ырдашына каршы болгондой таасир калтырат. Мисалы:

“Кулак салгын, Эшенкул,
Жеңижоктун кебине,
Калкына катын ырдаса,
Касиет калбайт бегине.
Караламан журт болуп,
Кырсык болор тегине
Бир касиет кеткен соң
Болуш, келмеги кыйын эбине!..”².

Менин баамымда, Наркүлбүбү өзүнүн уят-сыйытты таштап ырдап жатканына жаны кайшып, экинчи мындай бетбакты ырдатпаш үчүн “калкына мындай катын ырдаса, касиет калбайт бегине”, – деп жиберген окшойт. Акыйкат ойду айтканда, Жеңижок Шекер кыз, Айшакан менен элдик салттын чегинде эле ырдап жатпайбы.

Жеңижоктун биздин күнгө үндөш чыгармаларынын бири “Башчысы болбой эл болбойт” деген ыры. Улуу Жеңижок мындай деген экен:

“Башчысыз эл болсо да,
Баштуу элге тең болбойт.
Башчысы болсо акылдуу,
Башка элдерге жем болбойт!..
Эстүү башчы элди ойлойт,
Эзелтен калган кыргызга
Ээлеп келген Жерди ойлойт.
Элигип көөп кетпесе,
Элинде болгон кемди ойлойт!..”³.

Жеңижоктун биздин заманга арнаган дагы бир керээзи калды. Аны айтпаса болбос:

“Көкүрөк толгон муң калды,
Көп кыргызым окуурга,
Көк куржун толгон ыр калды.
Көйгөйүм айтсам жаманбы, –
Көп кыргызым кат билбейт,
Кантейин, көркоо кылган заманды?!”.

Жеңижокко арналган ушул саптарды улуу Чыңгыз Айтматов айткан сөздөр менен аяктап сак куп жарашчудай көрүнөт: “Дүйнө, адам, жакшы менен жаман, ак ниеттик менен кыянаттык, күнүмдүк тиричилик – ушунун баарына акын өзүнүн терең жана бекем көз карашынан, азыркы тил менен айтканда, философиялык жеке концепциясынан туруп баа берет”⁴.

¹ Жусупбеков А. Көрсөтүлгөн булак. 306–307-бб.

² Көрсөтүлгөн булак. 306-б.

³ Көрсөтүлгөн булак. 245-б.

⁴ Көрсөтүлгөн булак. 7-б.

Ныязалы Молдо Эсенгул уулу (1866–1916)

Кыргыз философиясынын тарыхы боюнча кыргыз адамы тарабынан биринчи жолу философия илимдеринин доктору даражасын алуу үчүн корголгон диссертация Батырбек Аманалиевдин калемине таандык. Аталган диссертация орус тилинде мындай деп аталат: “Киргизские мыслители XIX – начала XX вв.” Баку, 1965. Диссертациянын үчүнчү главасында Б. Аманалиев мындай деп жазат: “XIX–XX кылымдын башындагы кыргыз ойчулдарынын ичинен бир жагынан заманчылар менен экинчи жагынан акын-демократтар менен байланыштырып турган чынжырдын тогосундай болгон ойчулдардын өзгөчө тобун (Ныязалы Молдо Эсенгул уулу, Алдаш Жэеникеев, Ысак Шайбеков) бөлүп кароого болот”¹ (кыргызчалаткан биз. – *А.К., Д.О.*).

Б. Аманалиевдин пикири боюнча, алардын көз караштары теизмдин – “дүйнөнү Кудай жараткан жана аны Кудай башкарат” деген ойлорунун таасиринен эркин болгон эмес. Ал гана түгүл Ныязалы Молдо Эсенгул уулунун окуусу айрым учурларда заманчылардын ойлоруна окшош болгон. Ныязалы Молдо Эсенгул уулу, Б. Аманалиевдин пикири боюнча, негизинен адамзатка жер жүзүндөгү көр-тиричиликтин тушоосунан бошонуунун жолун издөө менен алек болгон.

Дал ушул жерде Ныязалы Молдо Эсенгул уулунун философиялык көз караштарына кененирээк токтолуунун алдында айта турган өкүнүчтүү бир маселе бар. Кеп философия илимдеринин кандидаты М.К. Абдылдаев түзгөн “Мурас” (1990) китеби жөнүндө болмокчу. Кыргыз улуттук университетинин ардактуу профессору, кыргыз адабият таануу илиминин көрүнүктүү өкүлү Омор Сооронов “Чүйдөн чыккан чоң акын” аттуу макаласында 1990-жылы М.К. Абдылдаев түзгөн “Мурас” китебинде “Ныязалы Молдо Эсенгул уулу” деген “аталыштагы (темадагы) ысым биз сөз кылып келаткан чүйлүк акын катары келтирилгени менен анда келтирилген өмүр баян, чыгармачылыгына арналган сөздөр кадамжайлык акын Молдо Нияз Эрназар уулуна тиешелүү болуп, б. а. калпагы чүйлүк, калган жагы кадамжайлык акындын тулку бою катары чалды-куйду берилип калган. Мурастарга мындай сабатсыздык мамиле жасоо окурмандардын түшүнүгүн ылайлап, чыгармалардын ээлеринин беделин түшүргөнгө гана кызмат кылат”², – деген акыйкат сын пикирин эске алып (астын сызган биз. – *А.К., Д.О.*), атайын талкуу өткөрүүнүн зарылдыгын сунуштайбыз. Ошону менен бирге бул макалада Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун улук илимий кызматкери Соноркул Егембердиеванын тапкан жаңы маалыматтары менен О. Соороновдун Ныязалы Молдо Эсенгул уулунун чыгармачылыгына берген жаңы чечмелөөлөрдү, интерпретацияларды профессор Б. Аманалиевдин XX кылымдын 60-жылдарында берген тыянактары, бүтүмдөрү менен мүмкүн болушунча салыштырып жалпылоого аракет жасайбыз.

Биздин оюбузча, жаңы табылган маалыматтар төмөнкүлөрдү далилдеди.

Биринчиден: Б. Аманалиевдин Ныязалы Молдо Эсенгул уулу деген аталыштын тууралыгын дагы бир ирет ырастады. Болгону “и” тамгасы “ы” менен алмаштырылды.

Экинчиден: Ныязалы Молдо Эсенгул уулу, Омор Сооронов белгилегендей, “Чүйдөн чыккан чоң акын” жана жазма акын катары да, дин илимин өздөштүрүп, сопучулукка (суфизмге) баш койгон адам катары да өз мезгилинде Түндүк Кыргызстанда белгилүү инсан болгондугу далилденди. Ошого “карабастан, бул күндө таптакыр эле унутулуп калганы да аныкталды”³.

¹ Аманалиев Б. Киргизские мыслители XIX – начала XX вв.: автореф. дис. ...д-ра филос. наук. Баку, 1965. С. 22.

² Молдо Нияз, Молдо Багыш, Ныязалы Молдо: 10-том. “Залкар акындар” сериясы / акад. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Араб арибиндеги тексттерди азыркы кыргыз тамгасына көчүрүп, китеп кылып түзгөн, баш сөздөрүн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О. Сооронов. Бишкек: Принт-Экспресс, 2016. 439–440-бб.

³ Көрсөтүлгөн булак. 438-бет.

Үчүнчүдөн: О. Сооронов болжолдуу түрдө “Жигиттерге насыят” деген аталышта берген 893 саптан турган “санат”, терме формасында жазылган Ныязалы Молдо Эсенгул уулунун жана анын уулу Өмөр Молдонун “Санат ыр” деген 951 саптан турган диний багыттагы насыят ырлары академиянын Кол жазмалар фондусунда сакталып калгандыгы “аныкталды”¹.

Төртүнчүдөн: Ныязалы Молдо Эсенгул уулунун туулган жылы – 1866, өлгөн жылы – 1916 болуп такталды. Ал гана түгүл туулган айылы азыркы Чүй областынын Ысык-Ата районундагы Сынташ экендиги жана уруусу солто болгондугу далилденди. Омор Сооронов туура белгилегендей: “О. Сыдыков санжырачы катары солто уруусунун бөлүнүштөрүн айтып келип... Кутумбет балдары деген жерде Кутумбеттен: Карга, Төпө, Мырза, Басыл – төрт уул. Каргадан Калыбек ... Мырзадан, Тукулчу ... Тукулчудан: Капсалаң, Өтөгөн ... Капсалаңдан: Эсенкул (андан) Молдо Ныяз тагабыз ... Буга караганда Ныязалы Молдо атактуу тарыхчынын жакын таякелеринен болуп чыгат”².

Бешинчиден: С. Егембердиева жазып келген маалыматтарда: “Ныязалы Молдо Эсенгул уулунан: Өмөр, Шакир. Өмөрдөн: Гүлжан, Бапа – окумуштуу-тарыхчы (доцент Бапа Оморов агайды мен да көрүп калдым эле, ал киши мени жээн деп жакшы мамиле кылар эле. – А.К.). Көрсөтүлгөн эмгекте Өмөр Молдо менен Бапа Оморовдун чыгармалары берилген. Аларга тийген жокпуз, себеби атайын иликтөөгө, сөз кылууга татыктуу.

Алтынчыдан: Дагы бир өзгөчө белгилей кетүүгө татыктуу инсан Шарип Көкөнов. О. Сооронов жазгандай, атактуу “Эркин Тоо” гезитинин үч жолку редактору, айтылуу “Академия кечелери” пьесасынын авторлорунун бири, Сынташтык, бейиши болгур Салижан Жигитов өзүнүн 20–30-жылдардагы кыргыз поэзиясынын өнүгүшүнө арнаган китебинде айткандай, “көзү өтүп кеткендердин ичинен аты аталбай, атайын илимий изилдөөлөргө татыктуу болсо дагы көз жаздымда калгандардын ичинде Ш. Көкөнов да бар. Ага арнап филологдор, философтор кандидаттык диссертация жазса, “көтөрүлгөн дың” сымал болор эле”.

Жетинчиден: Ныязалы Молдо Эсенгул уулунун “диний билиминин жана илими терең экендиги” айкын далилденди.

Эмесе Кыргыз Атанын бүгүнкү тукумдарынын салты боюнча “Чүйдөн чыккан чоң акын” Ныязалы Молдо Эсенгул уулунун, анын уулу Өмөр Молдонун, небереси Бапа Оморовдун, алардын санжырасын изилдеген жээни улуу тарыхчы Осмоналы Сыдыковдун жана Ныязалы Молдо Эсенгул уулунун философиялык көз караштарын изилдеп, өзүнүн кыргыз философиясынын тарыхына арналган докторлук диссертациясына кийирген, ак жерден жалаага кабылып кесилип кетип, түрмөдөн келгенден кийин Бишкектин орто жана жогорку окуу жайларында, атап айткан да, БГУ жана Чүй университеттеринде иштеп жүрүп 1996-ж. дүйнөдөн кайткан таланттуу философ-профессор Батырбек Аманалиевдин жаркын элестерине арнап, Осмоналы Молдону кайталап: “Жайың жаннатта болсун! Топурагың торко болсун!” – деп бата тилеп, бүгүнкү күндөгү иштерибизге кайрылалы.

2016-жылдын декабрь айында Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясында “Залкар акындар” сериясынын “Молдо Нияз, Молдо Багыш, Ныязалы Молдо, Өмөр Молдо” аттуу 10-тому академик А.А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында, араб арибиндеги тексттерди азыркы кыргыз тамгасына көчүрүп, китеп кылып түзгөн, баш сөздөрүн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О. Сооронов аттуу китеп жарык көрдү деген кубанычтуу кабар тарады. Биз академик А.А. Акматалиев менен КУУ ардактуу профессору О. Соороновду зор ийгилиги менен куттуктайбыз жана узун өмүр тилейбиз! Дал ушул жерде эки окумуштуунун – Осмоналы Сыдыков менен Батырбек Аманалиевдин – кыргыз тарыхы менен кыргыз

¹ Молдо Нияз, Молдо Багыш, Ныязалы Молдо: 10-т. “Залкар акындар” сериясы / акад. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Араб арибиндеги тексттерди азыркы кыргыз тамгасына көчүрүп, китеп кылып түзгөн, баш сөздөрүн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О. Сооронов. Бишкек: Принт-Экспресс, 2016. 438-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 440-б.

философиясынын тарыхына кошкон салымдары жөнүндө учкай болсо да айтпай кетсек, анда биз кечирилгис күнөөгө батчудайбыз. Ошентип улуулата Осмоналы Молдодон баштайлы. Акыйкат сөздү айтканда, Осмоналы Молдону биз толук баалай албай жүрөбүз. Негизинен Осмоналы Молдону санжырачы деп гана эсептейбиз. Чындыгында, Осмоналы Молдо тарых илимине аныктама берип, методикасын, улусун сунуштаган улуу тарыхчы. Эмесе фактыларга кайрылалы.

Осмоналы Сыдыков 1913-жылы Уфа шаарында жарык көргөн “Мухтасар тарых Кыргызия” жана 1914-жылы Уфада кайрадан басмадан чыккан “Тарих кыргыз Шадмания” деген китептердин автору катарында XX кылымдын баш чениндеги кыргыз урууларынын соңку башчыларына чейин, алардын ичинде солто уруусунун тукумдарынан болгон Ныязалы Молдо Эсенгул уулунун санжырасынан маалымат бергени ырас, ал гана түгүл Кыргызстандагы тарых илиминин өнүгүшүнүн тарыхында “Тарих билүү эмне үчүн?” – деген суроону коюп, тарых илимине мындай деген аныктама берген:

“Өткөн калыктардын хандарын билет.

Кайсы коом кайсы уруктан экендигинен эмне өнөр, эмне кесип менен оокат тиричилик кылгандыгынан, кандай дөөлөт (мамлекет. – Х.К.), кандай палакетке кирептер болду мына ошолордон бир бирден кабар берет.

Акмактардын акмактыгынан,

Жакшы адамдын жакшылыгынан үлгү берүү менен,

Окуучуларга билим пайда кылат.

Жүрөгүндө оту бар жигиттерге

Тарих билүү керек.

Жана ал тарих абдан бир эске ала турган илим.

“Эң обол кайсы тарихти билүү керек?” – деген суроо коюп, тарых илиминин методикасына да аныктама берген:

“Ар иште тартип болгон сыяктуу ... Эң керек, андан кийин да абдан керек деген тартип боюнча баруу керек.

Эң обол өзүндүн уруктарыңды билип, андан кийин башка калыкты билүү керек” (астын сызган жана абзацтарга бөлгөн биз. – А.К., Д.О.)¹. Ушул алтындай болгон аныктама менен усулду араб алфавитинен азыркы кыргыз алфавитине өткөргөн атактуу тилчи профессор Хусеин Карасаев. Осмоналы Сыдыковдун “Тарих кыргыз Шадмания” – кыргыз элинин “кичинекей гана энциклопедиясы” – деген жогорку бааны берип, “жаштарга айтарым: казып окугула”, – деп кайрылып кеткен экен жарыктык.

Эми кыска болсо да, ыраматылык Батырбек Аманалиевдин эмгектериндеги эң негизги, фундаменталдуу ойлоруна токтололу. Б. Аманалиевдин эрдиги, биринчиден, Енисейдеги эстеликтердеги жазууларга, элдик ооз эки адабиятка таянып, кыргыздардын философиялык ойлору, көз караштары V кылымда эле башталып, XVI–XVIII кылымдарда кыргыз элинин философиялык ойлору этикалык маселелерге өзгөчө кызыгуу менен уланып калыптанган. Андан кийин Толубай-сынчы, Асан-Кайгы, Санчы-сынчы сыяктуу акылмандардын көз караштарында жогорку бийиктикке көтөрүлгөндүгүн далилдеп бергендигинде.

Экинчиден: улуу эпосубуз “Манастагы” идеялык өнүгүүнүн эволюциялык эки багытын: а) баёо (аңкоо) реализмге таянган көз караштын калыптанышынын өзгөчөлүктөрү менен; б) диний идеялогиянын таасиринин натыйжаларынын маани-маңызын ачып көрсөткөндүгүндө болгон.

Үчүнчүдөн: заманчылар менен акын-демократтардын ортосундагы өзгөчө агартуучулардын тобунун негизги белгилерин аныктаган.

¹ Тарих кыргыз Шадмания: кыргыз санжырасы. Фрунзе, 1990. 22–23-бб.

Төртүнчүдөн: кыргыздын философиясы менен коомдук ойлоосун СССРдин алкагындагы идеологиялык шарттарда улуу бийиктикке көтөрүп, орус тилинде “Советская энциклопедия” аттуу мамлекеттик илимий басма чыгарган 5 томдук “Философская энциклопедиянын” 2-томуна, “Киргизская философская и общественная мысль” (1962-ж.) жана “История философии в СССР” аттуу көп томдуктун 4-томуна Москвада 1971-жылы чыккан Кыргызстандагы философиянын өнүгүшүнө арналган чоң макалаларды, ошондой эле “Философиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгүн” (1967-жыл) жазгандыгында. Осмоналы Молдону кайталап: “Батыке! Жайың жаннатта болсун! Топурагың торко болсун!” – деп бата тилеп, Ныязалы Молдо Эсенгул уулунун чыгармаларындагы философиялык ойлорду талдоого өтөлү.

Профессор Б. Аманалиев Ныязалы Молдо Эсенгул уулунун философиялык көз караштарына мүнөздөмө берген заман Совет мезгили болгон. Ал кезде бир гана марксисттик-лениндик философия, башкача айтканда, диалектикалык жана тарыхый материализм бар деп эсептелген. Мындай абал, албетте, расмий түрдө кабыл алынган көз караш болгон. Марксисттик философиянын расмий түрдө партиялык-мамлекеттик идеологияга айланышы догматизмге, вульгардык социологиялык ыкмалардын кеңири тарашына алып келген. Аталган марксисттик көз караштын өңүтүнөн талдаганда, Ныязалы Молдо Эсенгул уулу коомдук көрүнүштөрдү диний-теологиялык көз караштын алкагынан карап, теңсиздик Алла Тааланын амири менен аныкталган. Ал гана түгүл Б. Аманалиев айткандай, Ныязалы Молдо Эсенгул уулунун пикири боюнча, “Катаал бийлик патриархалдык-уруучулук турмуштун ыдырашына өбөлгө түзгөн¹”. Мисалга, Ныязалы Молдо Эсенгул уулунун акыр замандын жакындай башташы жөнүндөгү ойлорун келтирсе болот. Чындыгында, Калыгулдун көз караштарына бир топ жакын. Белгилүү болгондой, Калыгулдун пикири боюнча, “акча”, “акча”, “товар”, “товар” деген мамилелердин кыргыздын турмушуна кеңири тарай башташы элдин пейилинин бузулушуна алып келген. Ошондой эле акча-товар мамилелердин күчөшү диний ишенимдин солгундай башташына себепкер болгон. Бул оюбузга далил иретинде Ныязалы Молдо Эсенгул уулунун “Жигиттерге насыят” деген чыгармасынан эки мисал келтирсек:

Биринчиси:

“Акылы жок адамбы
Акча бербей жалдаган
Колуна чака бербестен,
Чөнтөккө тыйын кирбестен,
Амалдан көнүл жамдаган.
Ушул акыр заманда
Жандын көбү жалманган”².

Экинчиси:

“Жылдан-жылга жыл бузук,
Кантип барат ишибиз?
Байкаган жанга бир келет.

¹ *Аманалиев Б.* Киргизские мыслители XIX–начала XX вв.: автореф. дис. ... д-ра филос. наук. Баку, 1965. 22-б.

² Молдо Нияз, Молдо Багыш, Ныязалы Молдо: 10-т. “Залкар акындар” сериясы / акад. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Араб арибиндеги тексттерди азыркы кыргыз тамгасына көчүрүп, китеп кылып түзгөн, баш сөздөрүн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О. Сооронов. Бишкек: Принт-Экспресс, 2016. 469-б.

Түндө көргөн түшүбүз
Замананын бузугу ай,
Дүнүйөнүн кызыгы ай,
Душман чыгып келатат
Досум деген кишибиз”¹.

Куду эле бүгүнкү биздин замандай башчыларыбыз бири-бирине кас болуп, азыркы сөз менен айтканда, “оппозицияга” өтүп кетишип жатпайбы. Ныязалы Молдокем айткандай, “Замананын бузугу ай” – деп ичтен күйүп, айтаарга сөз таппай калабыз. Ал гана түгүл “какаганга муштаган” болуп, Молдокем таамай белгилегендей:

“Аалымлерден ызаттуу
Арип билбеген наданлар.
Айткан сөзүн чын кылды
Абийири жок жалганлар.
Азамат эрлер түгөндү
Акмак болду калгандар”².
Сөз эмес бекен!”.

Ныязалы Молдо Эсенгул уулу жөнүндө сөз козгогондо Омор Соороновдун Молдокенин “Сопучулукка баш койду деген – ислам илиминин негизги төрт баскычынын бири болгон Тарихатка кирди дегенди түшүндүрөт” деген оюн улап, бүгүнкү күндө дагы бир өзгөчө мааниге ээ боло баштаган ислам дининин агартуучулук мүнөзүн белгилей кетүүнү зарыл деп эсептейбиз. Ислам дининин агартуучулук өзгөчөлүгүн Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасынын 1000 жылдыгын белгилөө убагында 2016-жылы көбүрөөк басым жасала баштады. Классикалык ислам дининдеги суфизмге (сопучулукка) Совет мезгилинде негизинен сын пикирлер атеизмдин өңүтүнөн, дүнүнөн берилген. Ошондуктан суфизмге (сопучулукка) берилген мүнөздөмөлөргө токтолгондо Совет мезгилинде сын пикирлер менен бирге так маалыматтар да берилген. Мисалы, И. Климович “Ислам” аттуу очерктеринде ислам илиминин негизги төрт баскычын көрсөтүп кеткен:

1) Шариат; 2) Тарихат; 3) Марифат; 4) Хакикат³.

Дал ушул жерде Б. Аманалиевдин Молдо Ныяз Эсенгул уулунун ислам дини жөнүндөгү өз пикирин жазып кеткенин эске салгыбыз келет, антпесек сөзүбүз бүтүмсүз калчудай.

Б. Аманалиев мындай деп жазат: “Исламдын кабыл алынышы менен элибизде руханий тынчтык өкүм сүрө баштайт, бирок кийинчерээк “акыр замандын” жакындай башташынын башкы көрсөткүчү болгон ата-бабалардын керээздерин бузуу мезгили башталган” (кыргызчалаткан биз. – *А.К., Д.О.*)⁴.

Дагы бир баса белгилей кетүүчү маселе – казак философиялык ойлоосун изилдеген окумуштуулардын айткан жүйөөлүү ойлору. Мисалы, А.Н. Нысанбаев, Г.Г. Барлыбаева “Казак философиялык ойлоосунун өзөгү – этика” деген ойду кеңири талкуулай башташты⁵. Менимче, Казакстандын окумуштуу-философторунун бул ойлорун кыргыз философиялык ойлоосунун өзгөчөлүктөрүн изилдөө ишинде пайдалансак жакшы болоор эле. Акыйкат кепти айтканда, бул

¹ Молдо Ныяз, Молдо Багыш, Ныязалы Молдо: 10-т. Көрсөтүлгөн булак. 475-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 475-б.

³ *Климович Л.И.* Ислам. Очерки. М.: Изд-во АН СССР, 1962. 159-б.

⁴ *Аманалиев Б.* Киргизские мыслители XIX – начала XX вв.: автореф. дис. ... д-ра филос. наук. Баку, 1965. 23-бет.

⁵ *Нысанбаев А.Н., Барлыбаева Г.Г.* Этика как ядро казахской философской мысли // Вопросы философии. 2012. № 10. С. 65.

ойлорду ыраматылык Б. Аманалиев илгери эле коммунисттик идеология үстөмдүк жүргүзүп турган мезгилде жогоруда аталган докторлук диссертациясында жазып кеткен экен, жарыктык! Айтар оюбуз: эч бир талаш туудурбас болсун үчүн оригиналда кандай болсо, ошондой берүүнү туура көрдүк: “Лишь в XVI–XVIII веках киргизская философская мысль приобретает определенные специфические черты – обостренный интерес к этическим вопросам в сочетании с отчетливо выраженной аналитической тенденцией”¹.

Б. Аманалиевдин пикири боюнча, Ныязалы Молдо Эсенгул уулу өзүнүн чыгармаларында жалпы адамзат баласына мүнөздүү болгон кемчиликтердин бетин ачууну көздөгөн эмес – Молдокем тек гана жан кейиткен кемчиликтер жөнүндөгү өзүнүн ой толгоолорун ортого салган.

Анда эмесе Молдокенин “Жигиттерге насыят” аттуу чыгармасындагы негизги ойлорго кайрылалы.

Молдокемдин чыгармасы узун ыр болгондуктан, китеп кылып түзгөн КУУнун ардактуу профессору О. Сооронов аны шарттуу түрдө 9 бөлүмгө бөлгөн. Ошону менен бирге темага ылайык “Өтөр” деген ат менен дагы бир чыгармасын өзүнчө берген. Чаташтырбас үчүн адегенде “Жигиттерге насыяттын” мазмунуна токтололу:

1-бөлүм “Оо, жигиттер!” – деген салттуу кайрылуу менен башталып, түз эле насыятка өтүп, мындай деп уланат:

“Билгин Алла бирлигин.
Канимет өлбөй тирлигин,
Такат кылып агарткын
Карайган көңүл кирлигин”².

2-бөлүмдө Алланын кудуреттүүлүгү менен асмандын жана жердин, анын үстүндө жайнаган жаныбарлардын бардыгы жаралгандыгы жөнүндө айтылат. Автор мындай дейт:

“Асман, жерди ажайып
Ал кылбаса, ким кылды?
Көрбөйсүңбү, жаранлар,
Көктү койду көмөрүп...”³.

3-бөлүм Адам баласына арналган. Маселен:

“Кадыр Мавлан бир Кудай
Ооз, жаак, тил берип,
Бизди кылды сөзгө бай...
Эптүү кылдың адамды,
Эки бут менен басканга”⁴, – деп келип, акын адамзат баласы жашаган заманды мүнөздөөгө өтөт. Акындын пикири боюнча,

“Бу замана бул болду,
Жандын баары куу болду.

¹ Аманалиев Б. Көрсөтүлгөн диссертация. 3–4-бб.

² Молдо Нияз, Молдо Багыш, Ныязалы Молдо: 10-т. “Залкар акындар” сериясы / акад. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Араб арибиндеги тексттерди азыркы кыргыз тамгасына көчүрүп, китеп кылып түзгөн, баш сөздөрүн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О. Сооронов. Бишкек: Принт-Экспресс, 2016. 450-б.

³ Көрсөтүлгөн булак. 450-б.

⁴ Көрсөтүлгөн булак. 451, 452-бб.

Карыз берүүчү бусулман
Акысына жетпей суу болду.
Акыр заман болот деп
Айтуучу эле илгери”¹.

4-бөлүмдө, О. Сооронов туура белгилегендей, адам баласынын жаш курагын төрткө бөлүп караган:

“Балалык – 1ден 18 жашка чейин,
Жигиттик – 18ден 33 жашка чейин,
Орто жаш – 33төн 50 жашка чейин,
Улгаюу, карылык – 50 жаштан нары карай”².

5-бөлүмдө “өмүрдү бекер өткөрбөө керектигин” акын өзгөчө белгилеп мындай деген:

“Ойлоп кара, жигиттер,
Орундуу иштен козголбо,
Жинди дебей не дейбиз
Жетпеске колун созгонго,
Талап кылгын, жигиттер,
Таалайың баштан озгонго
Өмүр берсе Кудайым
Жашың жетер токсонго.
Токсонго жашың жеткен соң
Эсеп болор жоксонго”³.

Ошону бирге аталган бөлүмдө бата жөнүндө укмуш ойлор айтылган. Акын мындай дейт:

“Кайратың болсо алагөр
Карыган жандын дубасын!”.

Бүгүнкү күндө, ХХI кылымдын башында, Кыргыз эгемендүү мамлекетинде бата берүү салты кайрадан жаңырып жаралууда. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Баатыры академик Мамбет Мамакеевдин баталары өзгөчө мактоого татыктуу. Мамбет Мамакеевичтин берген баталарында юмор, күлкү, илимий чындык да бар. Неге десеңиз бүгүнкү заманда кыргыз адамынын өмүрү узарып, жашоосу тынымсыз оңолууда. Ошондуктан академик агай айткандай: “Эр ортону сексен беш болду”. Өткөн 2016-жылы көрүнүктүү окумуштуу-экономист Мурат Балбаковдун тажиясында профессор Кубанычбек Идинов жаштарга кайрылып, илимге умтулгула, эс-тутумуңар жүзгө чыгып кайтыш болгон академик Курман Каракеевдикидей болот деп, жар салды.

6-бөлүм негизинен акындын насыят ойлоруна арналган. Алардын ичинен бүгүнкү күндө өзгөчө жайыла баштаган уятсыздыктар жөнүндө акын илгери эле белгилеп кеткендей. Мобул саптарга үнүлүп көрүңүзчү:

¹ Молдо Нияз, Молдо Багыш, Ныязалы Молдо: 10-т. “Залкар акындар” сериясы / акад. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Араб арибиндеги тексттерди азыркы кыргыз тамгасына көчүрүп, китеп кылып түзгөн, баш сөздөрүн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О. Сооронов. Бишкек: Принт-Экспресс, 2016. 452-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 444-б.

³ Көрсөтүлгөн булак. 455-б.

“Карайганга каратпа,
Карагаттай көзүңдү.
Карабас жерге көз салып,
Кара кылба жүзүңдү”¹.

Ушул саптарга улай акын калпычылыктан, кадырсыздыктан, корунуучулуктан сак болууга үндөп мындай дейт:

“Каадасыз жол жүрүп,
Кадырсыз кылба өзүңдү.
Ойлонбостон иш кылып,
Калпычы кылба сөзүңдү.
Кадыр тапчу ишинче
Карап туруп корунба...
Көңүлүңдү калыс кыл,
Көзүң көргөн болжолго...”².

Жогорку саптардан кийин акын төмөнкүдөй тыянак жасайт:

“Караңгыда жүрүүгө
Чырак керек колдорго.
Караңгы деген – дүнүйө,
Чырак деген – илимин
Кудай салсын бул жолго”³.

7-бөлүмдө акын жер бетиндеги тоону, асканы, зоону, эгинди, көкөлөп учкан канаттууларды, жайды көр “алардан алып ибарат, акылдуу бала боло көр”, – деп, Кудайдан тилейт!

8-бөлүмдө акын жигиттерге кайрылып, мындай үч насыятты сунуштайт:

Биринчи:

“Ар не болсо, жигиттер,
Дүнүйө-шумга алданба!
Үшүр, зекет бербестен,
Арамдан таап малданба.
Азгыруучу дүнүйөгө
Малай болуп жалданба.
Ыйман, ислам үйрөнбөй,
Дүнүйө деп сандалба...”.

Экинчи:

“...Дүнүйө үчүн кирбегин,
Уруш, талаш, жаңжалга.

¹ Молдо Нияз, Молдо Багыш, Ныязалы Молдо: 10-т. “Залкар акындар” сериясы / акад. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Араб арибиндеги тексттерди азыркы кыргыз тамгасына көчүрүп, китеп кылып түзгөн, баш сөздөрүн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О. Сооронов. Бишкек: Принт-Экспресс, 2016. 457-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 458-б.

³ Көрсөтүлгөн булак. 458-б.

Туура жолдон чыкпагын...”.

Үчүнчү:

“... Жанга кылып жабырды
Желмогуздай жалманба”¹.

9-бөлүмдү “Жигиттерге насияттын” корутундусу катарында баалоого болот. Омор Сооронов туура белгилегендей, бу дүйнөгө келгендер, кеткендер жана кете тургандар жөнүндө сөз болот. Өз пикирин далилдөө иретинде “ар биринен бир-эки түрмөктөн” мисал келтирет. Биз аларды анча-мынча кыскартып кайталап коюну туура таптык.

Келгендер:

“Миңден, жүздөн жашаган,
Карт да келген дүнүйө.
Мал сураса, жан берген
Атамтайлар шекилдүү
Март да келген дүнүйө”.

Кеткендер:

“Бир вилайет сураган,
Шаа да кеткен дүнүйө.
Бир билгенин бербеген
Наадан кеткен дүнүйө.
Аплатундун (Платон) сыңары,
Акыл кеткен дүнүйө...”.

Кете тургандар:

“Абайласаң, жигиттер,
Ажалы жетсе, бала өтөр,
Ажал кимди сыйласын
Ак сакалдуу чал өтөр.
Бул жалганда ким калсын
Такты үстүнөн хан өтөр...
Жан алуучу келгенде,
Жамбысы калып, бай өтөр...”².

Улуу Ныязалы Молдо Эсенгул уулунун, О. Сооронов айткандай: “кооз жана сыйкырдуу саптарын кубалап” келип “Өтөр” аттуу чыгармасына жеттик. Чындыгында, “Өтөр”, бир караганда, биз жогоруда окуган “Кете тургандар” жөнүндөгүнүн уландысындай көрүнөт. Бирок үнүлө окуганда улуу акын “өмүр” менен “өлүм” маселесин терең талдоого алууга умтулгандыгы көрүнүп турат. Акын мындай дейт.

¹ Молдо Нияз, Молдо Багыш, Ныязалы Молдо: 10-т. “Залкар акындар” сериясы / акад. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Араб арибиндеги тексттерди азыркы кыргыз тамгасына көчүрүп, китеп кылып түзгөн, баш сөздөрүн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О. Сооронов. Бишкек: Принт-Экспресс, 2016. 460–461-бб.

² Көрсөтүлгөн булак. 446–447-бб.

“Жыла-жыла жыл өтөр,
Жылдын кадыры бир өтөр.
Напси, Шайтан – экөөлөп
Жылды бекер түгөтөр.
Өмүр минтип өтпөсө,
Бу дүйнөдөн ким өтөр?..”¹.

“... Күндө-күндө күн өтөр.
Күүгүмдөнүп түн өтөр...”².
... Абайлатпай ар кимди
Алдамчы дүнүйө мына өтөр...
... Өзү банда чаарасыз
Журт бийлеген баш өтөр.
Ажал жетсе, турмак жок,
Карысы да, жашы өтөр...³.
... Бактысы жок ургаачы
Байга тийбей тул өтөр⁴.
... Бул жалганчы дүйнөгө
Келдик жана кетербиз...⁵.
Дүнүйөдөн кетебиз
Окшошуп көчкөн кербенге...”⁶.

Негизги каалообуз, тилегибиз китеп жандуу замандаштарыбызга Ныязалы Молдо Эсенгул уулунун чыгармалардагы асыл ойлорду жеткирүү болгондуктан, өзгөчө баалуу ойлорду камтыган саптарды гана үзүп-үзүп бердик. Бул үчүн окурмандардан кечирим сурайбыз. Бар болгону акындын алтын ойлору окурмандын көзүнө илинип калса экен деген үмүт менен ушундай амалга бардык. Акындын ойлорунун түпкү маанисине жетиш үчүн окурман өз көзү, кареги менен окушу керек.

Ныязалы Молдо Эсенгул уулу аталган чыгармасында заман маселесине да кайрылган. Алар жөнүндө Б. Аманалиевдин эмгектерине байланыштуу өз пикирибизди колдон келишинче айттык. Ыраматылык бейиши болгур Осмоналы Сыдыковду туурап, Ныязалы Молдо Эсенгул уулуна “жайың жаннатта болсун! Топурагың торко болсун!” – деп бата тилейбиз!

¹ Көрсөтүлгөн булак. 465-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 465-б.

³ Молдо Нияз, Молдо Багыш, Ныязалы Молдо: 10-т. “Залкар акындар” сериясы / акад. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Араб арибиндеги тексттерди азыркы кыргыз тамгасына көчүрүп, китеп кылып түзгөн, баш сөздөрүн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О. Сооронов. Бишкек: Принт-Экспресс, 2016. 467-б.

⁴ Көрсөтүлгөн булак. 468-б.

⁵ Көрсөтүлгөн булак. 470-б.

⁶ Көрсөтүлгөн булак. 473-б.

Алдаш Молдо (1874–1930)

1991-жылы Кыргызстандын коомдук саясий жана философиясынын тарыхы боюнча атайын курстун окулушун колдоп, лекцияларга, семинарларга кандай окумуштууларды киргизүү керектигин өз колу менен жазып, кеңеш берген КУИАнын ардактуу академиги, ветеринардык илимдердин доктору, профессор Абдулхай Алдашевдин жаркын элесине арнайбыз¹.

Ардактуу академик Абдулхай Алдашев жазып кеткендей, Алдаш Молдо – Алдаш Жээнике уулу – Ысык-Көл аймагындагы Жети-Өгүз ооданындагы Жети-Өгүз болушунун жеринде 1876-жылы төрөлгөн. Асанда коюлган аты Алдаяр экен. Эркелетип айтып, Алдаш болуп калган.

1887–1889-жылдарда Каракол шаарындагы Молдо Шакирдин медресесинде окуган. Алдаш Молдо окууну бүткөндөн кийин айылына келип, мектеп уюштуруп, мугалимдик кесип кылган. Мектепте дин сабактар жана эсеп, география, тарых окутулган.

1925-жылы Алдаш Молдо Кудайга ишенет, окуучуларды динге үгүттөйт деп, мугалим-диктен бошотулган.

1929-жылы кулакка тартылып, айдалып кетерден бир жума мурда 1930-жылы 29-январда дүйнөдөн кайткан.

Ардактуу академик А. Алдашев өзүнүн атасына арналган макалаларында мындай деп жазып кеткен: “Алдаш Молдонун ар кандай көлөмдө жазылган ырларынан башка үч тарыхый чоң казалы бар: “Халзаман”, “Үркүн” жана ушул китепте жарыяланган “Бугу менен сарбагыштын урушу”². Ушулардын ар бирөөнөн үзүндүлөр 1990-жылы “Кыргызстан” басмасынан чыккан “Мурас” китебинде жарыяланган.

Бул акыркы казалы Кыргыз АССРнын фольклордук комиссиясынын тапшыруусу боюнча 1925–1928-жылдарда жазылып “Балбай баатыр, бугу – сарбагыштын чабуулу” деген алгачкы ат менен тигил комиссияга 1928-жылы тапшырылган. Комиссия “Ормон-Балбай” деген ат койду деген кабарды Алдаш Молдо өзү уккан...”³.

Алдаш Молдонун философиялык көз карашынын өзгөчөлүктөрүн биринчилерден болуп философия илимдеринин доктору, профессор Батырбек Аманалиев изилдеп чыккан. Профессор Б. Аманалиев өзүнүн “XIX кылымдын аягындагы жана XX кылымдын башындагы кыргыз ойчулдарына” арналган докторлук диссертациясында “Заманчыл” жана “демократ” – акындардын “ортосундагы агым катары” аныктаган. Топко Ныязалы Молдо Эсенгул уулун, Алдаш Жээникеевди, Ысак Шайбековду кошкон⁴. Албетте, Б. Аманалиевдин өткөн кылымдын ортосундагы берген классификациясы үстөмдүк жүргүзүп турган коммунисттик идеологиянын алкагында жазылгандыгын танууга болбойт. Акыйкат сөздү айтканда, Б. Аманалиев таптык, партиялык деп аталган принциптердин туткунунан чыга албаган, чындыгында чыга да алмак эмес. Ошондуктан Б. Аманалиевдин аракети терминдердин тегерегинде калган. Атап

¹ Тематика и планы семинарских занятий спецкурса “Общественно-политическая мысль Кыргызстана” / сост. А.Ч. Какеев; отв. ред. О.Д. Осмонов; рецензенты А.И. Нарынбаев, А.А. Бекбоев. Бишкек, 1991.

² Алдашев А. Алдаш Жээнике уулу – Алдаш Молдо // Ала-Тоо. 1989. № 8.

³ Алдашев А. Автор жөнүндө кыскача маалымат. Алдаш Молдо “Бугу менен сарбагыштын урушу”. Бишкек, 1992, 3–5-бб.

⁴ Аманалиев Б. Киргизские мыслители XIX – начала XX вв.: автореф. дис. ...д-ра филос. наук. Баку, 1965. С. 22.

айтканда, мисалы, Калыгулду “реакциячыл акын” дегенди “консервативдик акын” деп, Токтогулду “революциячыл демократ акын” дегендин ордуна “демократ акын” деп биринчиден жумшартып, экинчиден маанисин тактаган. Профессор Ж. Жаныбеков таамай жазгандай: “Бирок Б. Аманалиевдин жазгандарындагы айрым терс көрүнүштөрдү кыргыз акындарын жалпы элге тааныткандыгы баардыгын актайт”¹.

Жалпысынан алганда, мындай кемчиликтер бардык эле философтордун эмгектеринде бар. Ыраматылык академик А. Салиев өзүнүн “Мурас” аттуу М.К. Абдылдаев түзгөн жыйнакка жазган баш сөзүндө акыйкат айткандай, көрсөтүлгөн кемчиликтер вульгардык социологиянын кысымынан болгон².

Профессор Б. Аманалиев өзүнүн докторлук диссертациясында XIX–XX кылымдын башындагы кыргыз ойчулдарын жалпысынан “заманчылар” менен “акын-демократтар” болгондугун белгилөө менен алардын ортосунда дагы бир өзгөчө топтун болгондугун байкагандыгын жогоруда белгиледик. Б. Аманалиев аталган өзгөчө топко Ныязалы Молдо Эсенгул уулун кошкон.

Ныязалы Молдо Эсенгул уулу жөнүндө сөз болгондо, КУУнун ардактуу профессору О. Соороновдун “Мурас” китебине жазган сын пикирин эске алуу керек деп ойлойм. О. Сооронов мындай дейт: “Бул кээ бирөөлөр айткан, Чүйдө ислам мектебинде бала окуткан Ныяз Молдо да, “Мурас” китебине (Фрунзе: Кыргызстан, 1990) “Насыят” деген ыры кийирилген Ныязалы Молдо Эсенгул уулу да эмес (оролу келгенде айта кетели: бул “Мурас” китебиндеги басылышта бир денеге экинчи бирөөнүн колун, үчүнчү бирөөнүн башын жалгаштыргандай болуп калган...)”. О. Сооронов андан ары өзүнүн оюн улап, китепти түзүүчү М.К. Абдылдаевдин кетирген үч катасын белгилейт: “Биринчиден, китепте жазылгандай, чыныгы Молдо Ныяз “Насыят” деген 2000дей саптан турган дастан жазган эмес. 2138 саптуу кол жазма, китеби бар, түзүүчү ошону дастан деп жаткан го. Ал “Санат дигараст” (“Дагы бир санат”) деген бир нече санаттардан турат. Экинчиден, мындагы киришме – өмүр баян Б.М. Юнусалиевдин аталган макаласынан көчүрүлгөн чыныгы Молдо Ныязга тиешелүү болгон менен ага ыйгарылган “Насыяттын” тили, стили аныкына жакындашпайт. Үчүнчүдөн, Шаймарданда туулган Эсенгул уулу Ныязалы Молдо деген акын болгондугу жөнүндө азырынча кабар жок”³.

Алдаш Молдо жөнүндө сөз козгогондо, анын өзүнөн мурунку жашап өткөн акындардын жетишкен ийгиликтерин, ойлорун жогору баалоо менен бирге алардын айткан ойлорун, ички кайрыктарын үзгүлтүксүз ыраатуулукта өнүктүрүп, кандай жаңылыктарды кошуп жаткандыгын эч бир тартынбай эле жазып кеткен экен жарыктык:

“Мен айтайын эмкисин
“Уруят Заман” белгисин.
Кылычтын өттү “Зар Заман”
Андан кийин мен жазган.
А дагы өттү “Хал-Заман”,
Үстүбүздө азыр турабыз
Мына бу турган “Тар Заман”.
Артыкча кыргыз элине
Эң эле “Кар – Кор Заман”.
Эми болот “Тең Заман”,
Эң эле зор Кең Заман
Бай жардыга тең болбойт
Эч ким кедей жем болбойт,

¹ Жаныбеков Жээнбек. Даанышман ойчул. Бишкек: Кыргызстан, 1991, 7-б.

² Мурас / түзгөн М.К. Абдылдаев. Фрунзе: Кыргызстан, 1990, 3-б.

³ Сооронов Омор. Кол жазмалар жөнүндө сөз. 1-макалалар. Бишкек: Турар, 2009, 91-б.

Бай-манап сөзү эм болбойт” (астын сызган, тырмакчаларды койгон биз. – А.К., Д.О.)¹.

Эмне себептен жогоруда келтирилген сөздөрдүн астын сызып, тырмакчаларга алдык. Биздин оюбузча, сөздөр, чындыгында, Алдаш Молдонун заман жөнүндөгү өзүнө гана таандык болгон философиялык концепциясы бар экендигин айкын далилдеп турат. Маселен, Алдаш Молдо:

“Кылычтын өттү “Зар Заманы”, “андан кийин мен жазган өттү “Хал-Заман”, “Үстүбүздө турган мынабу “Тар Заман”, “артыкча кыргыз элине эң эле “Кар – Кор Заман”, эми болот “Тең Заман” эң эле зор Кең Заман! Ал гана түгүл “мен айтайын Эмкисин Уруят Заман белгисин”, – деп тыянак чыгарып жатпайбы.

Эми түшүнүктөргө кайрылалы. “Уруят” (араб сөзү) – эркиндик, азаттык. Кече уруяттан кийин, тиги дөбөдө бир жаман үй болор эле (Ч. Айтматов)².

“Хал-Заман” – “Замандын ал-абалы” – деп, өкүнүчтүүсү “Мурас” аттуу жыйнакта туура эмес, болжолдуу түшүндүрүлмө берилген. Түзүүчү ыраматылык М.К. Абдылдаев философия илимдеринин кандидаты болгон.

Туурасы чечүүчү мезгил, Х.К. Карасаев боюнча, – хал (араб). Түш аткаруу, чечүү маселени хал кылыш керек (сүйл.)³, К.К. Юдахин боюнча, – хал ар. юж. [хэл] решение (вопроса, дела); хэл кыл – решать⁴.

“Кар – Кор Заман” – “кар”, Х.К. Карасаев боюнча, иран сөзү, эки мааниси бар экен:

1. Эшек, Астындагы Аксаргыл, атка кылып өкүмдү, эмне үчүн бул карды, Албадым деп өкүндү (“Манас”).

2. “Кар” жапа чегүү, кем болуу, азап тартуу. Бирде жигит кар болот. Бирде жигит бар болот”⁵.

К.К. Юдахин боюнча да, кар деген сөздүн эки мааниси бар:

1. Кар – снег, мисалы, эки кар баскан – двухлетний.

2. Кар иран сөзү – испытывающий унижение, кар бол – испытывать унижение. Каары ашкан жан болду, кайран элди кар кылып⁶.

Кор заман – Х.К. Карасаев боюнча, кор деген иран сөзү мааниси – азап чеккен, жек көрүнчү болгон, шору кайнаган. Бирде жигит кор болот, Бирде жигит зор болот (ылакап), Кар менен бирдей⁷.

К.К. Юдахин боюнча, кор деген сөздүн эки мааниси бар:

Биринчиси нукура кыргыз сөзү ысык күл, чок, бозонун кору, тоюттун кору – запасы кормов. Элдин кору – скопление людей сыяктуу 5 мааниси бар.

Экинчи мааниси иран сөзүнөн – презренный, униженный, кор кыл – унижать⁸. Унижение – кемсинтүү Заман”⁹.

Анда эмесе “Хал-Замандан” – “Чечүүчү Замандан” баштайлы:

“Падыша Залим кутурду,
Букарасын тең көрбөй.

¹ “Ала-Тоо”. Ай сайынчыга турган адабий-көркөм жана коомдук саясий журнал / башкы ред. Кеңеш Жусупов // Ала-Тоо. 1989. № 8. 110-б.

² Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. Фрунзе, 1986, 268-б.

³ Көрсөтүлгөн эмгек. 273-б.

⁴ Кыргызча-орусча сөздүк: түзгөн проф. К.К. Юдахин. М.: Советская энциклопедия, 1965. 829-б.

⁵ Карасаев Х.К. Көрсөтүлгөн эмгек. 140-б.

⁶ Юдахин К.К. Көрсөтүлгөн эмгек. 345-б.

⁷ Карасаев Х.К. Көрсөтүлгөн эмгек. 159-б.

⁸ Кыргызча-орусча сөздүк: түзгөн проф. К.К. Юдахин. М.: Советская энциклопедия, 1965. 400-б.

⁹ Русско-киргизский словарь / под ред. К.К. Юдахина. М., 1957. 895-б.

Бузуп журттун мүнөзүн,
Бирине бирин тукурду...
Падыша Залим Николай
Балакет баскан иттер – ай!
Билимге качан тең кылды
Артыкча биздин кыргызды.
Бирине бирин жин кылды.
Заманың кыпкызыл корго айланып,
Кедейлер ачуу шорго кайнады”¹.

Менимче, жогорку келтирилген саптар Алдаш Молдонун “Хал-Заманын” мазмуну жөнүндө кыска болсо дагы, белгилүү маалыматты берет. Ушул жерде Абдулхай Алдашевдин бир эскерүүсүн айта кетпесем болбос, анткени фондко өткөрүлгөн “Хал-Замандын” нускасын Ибрай Абдрахманов: “Ал абдан керемет казал эле. Аны жоготуп жиберүү болбойт. Мен жатка билчү элем. “Алдаш – Молдокемдин арбагы үчүн, Мээни бир күчкө салып көрөйүн”, – деп кийин өткөрүптүр².

”Кар – Кор Заман” тууралуу (1916-жыл). Негизинен бул ыр саптар Үркүнгө арналган:

“Уккула, кары-жашыңар,
Үркүп келдик алты шаар.
Кайран эл, карып болдуңар,
Кайгы зарга толдуңар.
Кыштап чыгаар үйүң жок.
Кыш чилдеде тондуңар.
Уккан – жалган, көргөн – чын,
Кедейлер алсыз, байлар тың.
Соодагерлер кутурду
Буттап сатып апийим...
Турпанда көргөн кордуктан
Мен айтайын көргөндү,
Азап тартып өлгөндү.
Ач, жылаңач ашууда,
Дарманы калбай басууга...
Окуп көрсөм гезитин...
Кулатып падыша Залимин,
Тийиптир күндөй жарыгы,
Уруяты чыгып Лениндин...
Жаздан калбай кетели,
Жөө жалаңдан жетели.
Кең Ысык-Көл, Жети-Суу
Киндик кескен жериме”³.

Алдаш Молдонун “Бугу менен сарбагыштын урушу” аттуу тарыхый поэмасы, ток этер сөздү айтканда, жер талаштан келип чыккан. Акын мындай дейт:

“Ниязбектин Ормону,

¹ Мурас / түз. М.К. Абдылдаев. Фрунзе: Кыргызстан, 1990. 186, 191-бб.

² Ала-Тоо. 1989. № 8. 107-б.

³ Көрсөтүлгөн булак. 109, 110-бб.

Саякат кылды бир күнү.
Оргочордун жонуна
Ормон чыгып олтурду.
Ойлоп акыл толтурду.
Тескей менен күнгөйдү
Тегерете карады,
Жерди байкап сынады.
“Бетегелүү Ысык-Көл
Менин жерим болсо деп,
Темир, болот, черикчи,
Тегерете консо” – деп,
Ормон жерге суктанды,
Жер алууга ыктанды”¹.

Бугу менен сарбагыштын урушунун өзгөчөлүгү, анын:

“Казак, кыргыз калкында,
Карыянын наркында,
Жекеге баатыр келүүчү,
Жекеге баатыр келбесе,
Жеңилгендин белгиси!”².
Туткан мыйзам үлгүсү,
Мураталы, Боронбай,
Акылы артык, бек зейрек,
Жылкы айдардын Тилекмат
Артык акыл билчүсү.
Айман аке сынчысы.
Жаштары менен карысы
Чогулушту баарысы,
Кеңешке чыкты жамысы”³.

Кеңеште, албетте, “жүрөгүндө оту бар, билегинде күчү барлар” тандалган. Жекеме-жеке сайышка чыккандар нанжебестин Ыстамы менен Ажынын уулу Абыкан болгон. Нанжебестин Ыстамы минген сууту канган Суркызыл ооздук чайнап, кол булкуп, ойноп алып качты эле. Ажынын уулу Абыкан Артынан түшүп калды эле. Аны көрүп эр Аким, Сол жагынан качырып, Ыргыта сайып өттү эле. Ажынын уулу Абыкан, аягы менен тик түшүп, ак келте менен атты эле. Акимге ок жаңылды, Андышып турган калың кол, Аламан коюп жабылды. Кыскасы, бул урушта сарбагыштар жеңилген. Ошондо “Эшкожонун эр Балбай найзасын ташка кайрады. Кан Ормонду жайлады”⁴.

Акын андан ары мындай дейт:

“Кан Боронбай баатыры
Кан Ормонго куда экен...
Сөөгүн мунун берелик,
Сыпайкерлик кылалык,

¹ *Алдаш Молдо*. Бугу менен сарбагыштын урушу. Бишкек, 1992. 10-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 14-б.

³ Көрсөтүлгөн булак. 14-б.

⁴ Көрсөтүлгөн булак. 21-б.

Сынап муну көрөлүк.
Журт болоорун билелик.
Байкап муну көрөлүк...”¹.
Сөөгү үйүнө барды эле,
– Баатырым! – деп бакырып,
Баары окүрүп келди эле...
Сөөгүн алып көмдү эле.
Журт чогулуп келди эле,
Маселетке кирди эле.
Калың колду жыймакка
Кандын кунун куумакка,
Катуу убада кылды эле...
Токтом жазып, кат кылды,
Жанбай турган ант кылды.
Жарак-жабдык таптырып,
Чар тарапка чаптырып...”².

Төрөкелди баатыры найза алып, наркескенди байланып, Адыл баатыр кол баштап, чабышка даярданат:

“Кан Боронбай бек айтат,
Мураталы кары айтат,
Ушулардын баары айтат:
“Аркасы тиер күн келди.
Азамат жигит, күлүк ат
Акылды тапчу Тилекмат.
Акыл табаар кез келди”³.

Ошондо Балбай баатырды жол тосконго, токтотуп уруш салсын, деп жиберешет. Ал эми Өмүр баатыр калсын, дейт, Өзү туруп текшерип, Кол иреттеп алсын, дейт⁴.

Дал ушул жерде Алдаш Молдонун өзүнүн чыгармасына болгон жеке көз карашын айта кетүү зарыл, деп эсептейбиз. Ыраматылык Молдокем:

“Карыядан кеп уктум,
Как ошондой деп уктум.
Калпычынын билбедим,
Казатында жүрбөдүм.
Кан Ормондун заманын
Көзүм менен көрбөдүм.
Жалганы жок сөзүмдө,
Далили бар өзүндө.
Эптеп айткан иш эмес,
Эсенгулдун эр Ормон,
Эндөөдөн өлөөр киши эмес.
Мактап айткан иш эмес,

¹ *Алдаш Молдо*. Көрсөтүлгөн булак. 22-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 22–23-бб.

³ Көрсөтүлгөн булак. 25-б.

⁴ Көрсөтүлгөн булак. 26-б.

Ниязбектин Ормон кан,
Байкоосуз өлчү киши эмес”¹.

Алдаш Молдонун айтуусунда:
“Кол иреттеп болду эле,
Ар урукка бир тууну
Белги кылып алды эле.
Арыктын (уруунун аты. – *А.К., Д.О.*) туусун ак кылды,
Адашпасын деп кылды.
Белектин туусун көк кылды,
Белгилүү болсун деп кылды.
Желдендин туусун жашылдан.
Таанылсын деп ушундан.
Кыдыктын туусун кызылдан,
Саяктын туусун сарыдан,
Таанымал кылды баарыдан”².

Ушул саптар “Манастагы” тууларды эске салат:
“Ак асаба, кызыл туу,
Айгайлаган ызы-чуу.
Көк асаба, кызыл туу,
Көк жаңырган улуу чуу”³.

Мындан бир гана тыянак жасоого болот: Алдаш Молдо өзүнүн “Бугу менен сарбагыштын урушуна” арнаган чыгармасын улуу эпосуубуз “Манастын” эскирбес салтында жазган:

“Ачуусу келип эр Балбай
Аттан түшө жүгүрдү,
Төрөгелди баатырдын
Сынган бутун толгоду...”⁴.

Белгилүү болгондой, сарбагыш менен бугунун болгондо да эки бир туугандын ортосундагы жер чатагы, чоң салгылашууга алып келди. Алдаш Молдо айткандай, бул дүйнөдөн:

“Манас, Кошой алп өттү,
Ошол заман жалпы өттү,
Алмамбет, Чубак эр өттү,
Ал замандын баары өттү.
Аркы атабыз Долоон бий,
Андан бери караган
Адигине, Тагай бий
Кыйын ишке жараган.
Сарбагыш, бугу бир тууган
Бир Кылжырдан тараган”⁵ (алдын сызган биз. – *А.К., Д.О.*).

¹ *Алдаш Молдо*. Бугу менен сарбагыштын урушу. Бишкек, 1992. 21-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 30-б.

³ Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 2-китеп. М., 1988. 22-б.

⁴ Көрсөтүлгөн булак. 38-б.

⁵ Көрсөтүлгөн булак. 7-б.

Алдаш Молдо айткандай:

“Байкачы муну билимдүү,
Сарбагыш, бугу сайышып,
Тарашып жаңы бөлүндү.
Санат жеткис өлүмдү,
Далайы шунтип бүлүндү.
Булан (плен деген орус сөзү) жыйып алышка
Арага элчи салышка,
Иштерин берди калыска”¹.

Автор айткандай, “Орус менен Коконду, Ортого калыс кылышты”.

Калыстар болсо: Коңураттын Энтери менен шапак уулу Мурза экөөнөн башканы:

“Аткезге баарын кетирди.
Эки жактык көп чыгым,
Эл ынтымак кечирди”².

Алдаш Молдо өзүнүн чыгармасын аяктап жатып, Омбудан көлгө кат келди:

“Тынччылык керек бизге, – деп,
Журтка тегиз эп келди”³.

Сарбагыш менен бугунун жер үчүн, болгондо да Ысык-Көлдүн жээги үчүн эки бир туугандын Кылжырдын балдарынын чатагы дайыма эсте болушу керек. Чыңгыз Айтматов айткандай, бизде аксакалдар уруу маселесин дайыма көзөмөлдөп келген. Албетте, жети атаны билүү ар бирибиздин моюндагы парз.

Бул жарык дүйнөдө жалгыздык деген да татаал маселе бар. Ошондуктан бардык элдерде ата-энесин, бир туугандарын, эже-синдилерин издегендер көп. Чындыгында, бул жакшы нерсе. Бул оюбуздун туура экендигин КТРдин “Кайдасың?”, Россиянын телесинин биринчи каналындагы “Жди меня” берүүсү жума сайын далилдеп жатпайбы.

Бирок урууларды бири-бирине каршы коюп, биринен бирин өйдө коюп, кайраштыруу бул эң бир начар нерсе экендигин эки бир туугандар бугу менен сарбагыштын чатагы айкын далилдеди. Мындай чатактан кутулуунун бир гана жолу бар – ал ынтымак. Чындыгында, биз бардыгыбыз “Манаста” айтылгандай, Кыргыз Атанын балдарыбыз. Бирок биз өзүбүздү башка элдерден жогору коюп мактанышыбыз туура болбойт. Мындан биз сак болушубуз керек.

Алдаш Молдонун “Бугу менен сарбагыштын урушу” аттуу чыгармасы “Тынччылык керек бизге” деген улуу ураандын – тыянактын акыйкат экендигин далилдеп турат!

Алдаш Молдо жогоруда айтылган ойлор менен бирге дагы мындай дейт:

“Он төртүнчү жылында
Орус, немис урушту,
Олжо кылды кыргызды.
Кыла берди зулумду,
Кыйын алды чыгымды.

¹ Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 2-китеп. М., 1988. 41-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 42-б.

³ Көрсөтүлгөн булак. 42-б.

Он бешинчи жылында
Өлчөөдөн артык жут болду.
Он алтынчы жылында
Орус, кыргыз бунт болду.
Он жетинчи жылында
Никелей зулум жок болду.
Бу китептин аягы
Ушу сөзгө токтолду”¹.

10-декабр 1928-жыл.

Дал ушул жерде дагы бир маселени айта кетүү зарыл.

1919-жылы 4-январда “Элдик поэзиянын чыгармаларын жаздыруу боюнча акындардын жыйынын өткөрүү жөнүндө” Жети-Суу областынын улуттук иштер боюнча бөлүмүнүн отурумунун токтомунда мындай деп жазылган: “2. Жергиликтүү (туземная) элдин өзгөчө бай поэзиясы бүгүнкү күнгө чейин акындар (элдик ырчылар) тарабынан элге жеткирилип турган, элдик поэзия акырындык менен азая баштады, жакынкы мезгилдерде алар жөнүндө эч кандай эстеликтер калбай турган абал түзүлүп калышы мүмкүн. Ошондуктан элдик поэзияны жыйноо, чогултуу жана сактоо иши өзгөчө мааниге ээ болууда, андыктан областагы бардык акындарды бул ишке тартуу керек, алардын аракети менен элдик поэзия менен адабиятты жыйнап, ар кандай жыйнактарды, ошондой эле ж. б. адабияттарды басмадан чыгаруу зарыл. Белгилүү болгондой, жергиликтүү элдер (туземецтер) өнүкпөгөн калк, маданияты да анчалык бийик эмес, ошондуктан алар: ар кандай идеяларды ж. б. кыйынчылык менен кабылдайт, кээде таптакыр эле өздөштүрө алышпайт. Акындар элге түшүнүктүү жөнөкөй түрдө демейки ырлар, аңгемелер, мактоо ырлары менен жалпы эле социалдык турмуштун идеяларын, ошондой эле большевиктер-коммунисттер партиясынын долбоорлорун, программасын элге жеткире алат. Ушундай жол менен эл өзүнө керектүүлөрдү такалбай жана оңой эле өздөштүрө алат. Бүгүнкү күндө Верный уездинде биринчи топтогу 13 акын бар экен, аларды айтылган максаттарды аткарыш үчүн бөлүм 20-январда жыйын өткөрүүнү божомолдоодо. Көпчүлүк акындардын сабатсыздыгын эске алуу менен коллегия үч катчыны чакыруу зарыл деп эсептейт.

Акындар менен катчыларды жайгаштыруу жөнүндө бөлүм кам көрүп, алардын ар бирине күнү-түнү үчүн 25 рубльдан берүүнү зарыл деп эсептейт, ал эми келүү-кетүү жол кире колдонулуп жаткан баа боюнча төлөнсүн. Ошентип, коллегия токтом кылат:

1. 1919-ж. 20-январында Верный уезди боюнча, Верный шаарына 13 акын менен үч катчы чакырылсын.
2. Акындар менен катчыларга күнү-түнү үчүн ар бирине 25 рубльдан берилсин, жол кире колдонулуп жаткан баа боюнча төлөнсүн.
3. Акындар менен катчылар үчүн үй (имарат) изделсин.
4. Бардык уезддик улуттар иши боюнча бөлүмдөргө уезддер боюнча акындар, аларга катчылар керектүү санда чакырылсын.

Алма-Ата областынын Мамлекеттик архиви. Ф. 489. Оп. 1. Д. 155. Л. № 8. *Күбөлөндүрүлгөн көчүрмө*².

Жогорудагы токтомду, өзгөчө каралган маселеге берилген түшүндүрмөнү талдап көргөндө төмөнкү тыянактарга келүүгө болот:

1. Токтомдун текстиндеги айрым түшүнүктөр эски колониалдык мезгилдеги көз караштардын издерин айкын чагылдырып турат. Мисалы, “туземец”, “туземная”.

¹ Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 2-китеп. М., 1988. 45-б.

² Культурное строительство в Киргизии 1918–1929 гг.: сб. документов и материалов / сост. В.Д. Самсонов; под ред. А. Каниметова. Т. I. Киргосиздат. Фрунзе, 1957. С. 251.

2. “Жергиликтүү элдер (туземецтер) өнүкпөгөн калк, маданияты да анчалык бийик эмес. Ошондуктан алар: ар кандай идеяларды жана башкаларды кыйынчылык менен кабылдайт, кээде таптакыр эле өздөштүрө алышпайт”, – деген калпыс пикирлер бар.

Ошону менен бирге аталган токтомо эки зор ишти баштоого чоң жол ачылган. Мисалы:

1. Элдик ырларды жазып калуу, Кыргызстандын тарыхын түзүү, “Манас” менен “Семетейди” басмадан басып чыгаруу. Бул иштер 1924-жылдарда эле башталган¹.

2. Социалдык турмуштун идеяларын, анын ичинде, албетте, большевиктер-коммунисттер партиясынын программасын өздөштүрүү, аларды жайылтуунун жолдору иштелип чыккан. Бүгүнкү күндөгү Кыргыз Республикасындагы партиялардын программаларынын башаты ХХ кылымдын 20-жылдарында эле башталган. Мисалы: Кыргызстандагы Социал-демократиялык партиясынын, Коммунисттик партиясынын программаларын атасак жетиштүү болор.

3. Акындар болсо Коммунисттик партиянын идеяларын кеңири таратканга өз салымдарын кошкон. Мисалы, Токтогулдун, Тоголок Молдонун ырлары, Алдаш Молдо өзүнүн доорунун чыныгы уулу катарында Кыргызстанда тараган коомдук-саясий ойлорду өз чыгармаларында чагылдырган.

Мисалы: Алдаш Молдо мындай деп жазат:

“Кубалаган Ленин
Марксизмдин үлгүсүн
Акыры Ильич сындырган
Бадышанын төр күчүн.
Не жыл тартып убара
Чыгарган кедей күлкүсүн”².

“Алдаш Молдо, – деп жазат Б. Аманалиев, – жаштарды моралдык жактан тарбиялоо ишинде билим таасирлүү курал экендигин даана байкаган”.

Профессор Батырбек Аманалиев жазып кеткендей: “Алдаш Молдонун этикалык идеяларында рационализмге умтулуш, бет алыш бар”³.

Алдаш Молдонун уулу, Абдулхайдын небереси Алмаздын арбактары ыраазы болуп, колдоп жатышсын.

Ысак Шайбеков (1880–1957)

Академик Аалы Токомбаев жазып кеткендей: “Ысак Шайбеков кырчын жашын эски-каардуу заманда өткөрдү. Элинин башынан өткөргөн оор күндөрдү акын керт башынан кечирип, өз көзү менен көрдү. Элдин муңун, тилегин, аракетин жүрөгү менен сезип, бардык кубаты менен жардайт... Акындын эмгегинин баркы өзүнүн сезген, түшүнгөн окуяларын туура сүрөттөй алгандыгында жана ошол доорго өз түшүнүгү боюнча сын тага билгендигиде”⁴.

Ысак Шайбеков 1880-жылы Кемин районунда туулган. Өспүрүм кезинде өзбекке, оруска малай болгон. Акын өзү белгилегендей: “Элден угуп жана көрүп жүргөнүмө караганда, мени кыйынчылыктан куткара турган же бир тилекке жеткире турган – окуу сыпаттанып көрүндү. Ошол кезде “Машина Молдо” чыгыптыр деген сөз таркалды, мен да окугум келди. Ошол кезге

¹ Культурное строительство в Киргизии 1918–1929 гг.: сб. документов и материалов / сост. В.Д. Самсонов; под ред. А. Каниметова. Т. I. Киргосиздат. Фрунзе, 1957. С. 40.

² Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусу. Инв. № 258 (469). 5-б.

³ Аманалиев Б. Киргизские мыслители XIX – начала XX вв.: автореф. дис. ...д-ра филос. наук. Баку, 1965. 24-б.

⁴ Аалы Токомбаев (Балка). Ысак Шайбеков жана анын чыгармалары. Ысактын ырлары. Фрунзе: Кыргызстан мамлекеттик басмасы, 1955. 3-б.

чейин мектеп эшигин көргөн эмесмин. Токмокто ачылып жаткан ошол окууга эптеп темселеп жеттим... Ошол окуу, куран окуганга караганда, жеңил, машина сыяктуу көрүндү. Ошол кышта “Маалымабал” жана “Сабактан” деген эки китеп окуп чыгып, тантыр-мынтыр кат таанып калдым... Менин бардык көргөн окуум ошону менен бүтөт...”¹.

Ысак Шайбеков кат биле элек кезинде эле ырдап жүргөн. Кийин кат тааныгандан соң, ал ырларын кагазга түшүрө баштаган. Ысактын алгачкы жазган ырларынын бири – “Зилзала” (“Жер силкинүү”). Аалы Токомбаев айткандай: “Ал жердин кыймылдашын динге байлайт”. Чындыгында, Ысак Шайбековдун ыр саптарында мындай деген да ойлор бар:

“Бул “зилзала” дегеним –

Титиреди жерибиз.

Кандай болду билбедим.

Бузулдубу пейлибиз?”.

Акын ачык эле “билбедим, бузулдубу пейлибиз”, – деп жатпайбы!

Кыргыз адабият таануу илиминин классиги Кеңешбек Асаналиевдин пикирин эске алсак, Ысак Шайбеков Молдо Кылычтын чыгармаларын жакшы билген акын болгон. Ал гана түгүл Кеңешбек Асаналиевич жазып кеткендей: “Акындын чыгармалары өз учурунда ар түрдүү көчүрмөлөрдө эл арасында кеңири эле таралган. Маселен, Т. Саманчиндин билдирүүсү боюнча, Молдо Кылычтын чыгармаларын көчүрүп, тараткандардын бири көрүнүктүү жазгыч – акын Ысак Шайбеков болгон”².

Демек, Молдо Кылычтын “Зилзаласы” менен Ысак Шайбековдун “Зилзаласы” идеясы боюнча үндөш деген бир гана тыянакка келүүгө болот. Биздин оюбузча, алар тагдырлаш десек да болот.

Ошондуктан Ысак Шайбековдун “Зилзаласы” XX кылымдын 50-жылдарында, андан кийин да чыккан анын жыйнактарына кирбей калган. Мисалы, “Ысактын ырлары” (1955), Ысак Шайбеков “Кайран эл”. Ырлар жана поэмалар. Түзгөн Ж. Таштемиров (1975), Ысак Шайбеков “Тандалган чыгармалар”. Ырлар жана поэмалар. Экинчи басылышы. Түзгөн Жаки Таштемиров (1980).

Кеңешбек Асаналиев Молдо Кылычтын казалдарына жазган баш сөзүндө таасын белгилегендей: “Адегенде, менин оюмча, иштин башталышы Молдо Кылыч үчүн жакшы эле болгондой. Акындын чыгармачылыгы боюнча кыркынчы жылдарда эле удаа-удая эки кандидаттык диссертация: “Молдо Кылычтын тили” (Кыргыз жазмасынын тарыхынан) деген темада Жапар Шүкүровдун жана Молдо Кылычтын чыгармачылыгы боюнча Тазабек Саманчиндин диссертациялары жакталат. Көрүнүп тургандай, биринчиси тил илими, экинчиси – адабият илими боюнча.

Эгерде филология илиминин Кыргызстандагы ошол учурдагы абалына көз чаптырсак, бул эки илимий эмгек тең өз учурунун эң бийик ийгилиги экени эч кандай күмөн туудурбайт. Молдо Кылычтын тили жөнүндө жазылган диссертация жөнүндө конкреттүү пикир айтуу мага кыйын, компетенттүү болбогондон кийин”, – деп жазып жатпайбы, бейиши болгур Кеңешбек Асаналиев, андан кийин гана – “бирок Т. Саманчиндин эмгеги (“Кылыч – Жазуучу акын”. Кыргызмамбас, 1948) азыр да өзүнүн мазмундуулугу жана адабий иликтөөчүлүк жөндөмү менен кыргыз филологиясынын эң биринчи үлгүлөрүнө жатат. Мындан тышкары, айта кетсек болот, бул диссертациялар филология боюнча кыргыз адамы тарабынан корголгон эң биринчи диссертациялар болчу. Башкача айтканда, Молдо Кылычтын чыгармачылыгына арналган илимий

¹ Көрсөтүлгөн китеп. 4-б.

² Асаналиев К. Башат // Молдо Кылыч казалдар. Жыйнакты түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган Омор Сооронов. Фрунзе: Адабият, 1991. 17-б.

изилдөөлөр, бул кыргыз филология илиминин жаралышындагы жана калыптанышындагы төл башылардан”¹ (астын сызган биз. – А.К., Д.О.).

Астын сызгандыгыбыздын себеби:

1. Аталган эки илимий эмгек тең “өз учурунун эң бийик ийгилиги”.
2. Алар “кыргыз филологиясынын эң биринчи үлгүлөрү”.
3. Бул “диссертациялар филология боюнча кыргыз адамы тарабынан корголгон эң биринчи диссертациялар... филология илиминин жаралышындагы жана калыптанышындагы төл башылардан”.

Кеңешбек Асаналиев атаган үч жобону биз Кыргызстандагы өнүгүп жаткан ар бир илимдин жаралышындагы жана калыптаныш тарыхын изилдөө үчүн методологиялык үлгү катарында пайдаланууну сунуш кылар элек. Мисалы, А. Алтмышбаев “Н.Г. Чернышевскийдин социологиялык көз караштары” аттуу кандидаттык диссертацияны 1948-жылы коргогон биринчи кыргыз болгон.

Жогорудагы цитатадагы таң калтырган нерсе, Кеңешбек Асаналиевдин менменсинбеген жөнөкөйлүгү. Башка бирөө болсо мен КМУнун кыргыз тил жана адабият факультетин бүтүргөм деп, “Молдо Кылычтын тили” (кыргыз жазмасынын тарыхынан) деген темада жазылган Жапар Шүкүровдун диссертациясына “конкреттүү пикир айтуу мага кыйын, компетенттүү болбогондон кийин”, – деп жазмак турсун, мен билемдикке салышы мүмкүн эле да. Эң кызыгы К. Асаналиев КМУну гана эмес Москвадагы Орус адабияты институтунун (Пушкин үйү) аспирантурасын аяктап, көп жылдар бою ИА Тил жана адабият институтунда кенже илимий кызматкерден баштап директордун орунбасары болуп иштеген адамдын айтканын карабайсызбы! Мындай деп айтуу илимий адилеттиктин туу чокусуна жеткен гана улуу окумуштуунун колунан келет. Кеңешбек Асаналиевдин көрсөткөн өрнөгү магистранттарга, аспиранттарга, жалпы эле диссертация жазгандар үчүн улуу сабак болот деген үмүттөбүз.

1946-ж. ЦК ВКП(б)нин “Ленинград” жана “Звезда” журналдары жөнүндөгү” токтому жарыяланат. К. Асаналиев жазгандай: “Жок жерден кыргыздын Ахматовалары, Зоценколо-ру издеп табылып, “Ур токмокко” алынды... Молдо Кылычка карата болгон мамиле коомдук илимдерде, адабий практикада, дегеле саясий турмушта ар кимдердин идеялык позициясын аныктаган каргашалуу чен-өлчөмгө айланды десек болот”².

Биздин оюбузча, ушул себептен Ысак Шайбековдун “Зилзаласы” жөнүндө Аалы Токомбаевдин “Ысак Шайбеков жана анын чыгармалары” аттуу баш сөз ордуна жазылган макаласында маалымат иретинде гана айтылып калган окшойт: “Ысактын алгачкы жазганы болуп “Зилзала” (“Жер силкинүү”) деген поэмасы саналат. Ысак бул кезде белгилүү, заманынын интеллигенти катарында кирип, ошол үстөмдүк кылып турган азчылык коомдун салакасында калат. Бир жагынан динге да багынат, бардык көрүнүш, болумуштарды Кудайдан гана көрөт. Ошондуктан ал жердин кыймылдашына түрдүү себептерди көрсөтөт, анын бардыгын динге байлайт”³.

Биздин пикирибизде, ушул себептен жыйнакка аты аталып, үч куплет берилген окшойт. Кол жазмалар фондусуна барып, тексттерин көрсөк, мындай фактыга туш болдук: Ысак Шайбековдун “Зилзала” машинкада латын тамгасы менен басылган поэмасы 30 беттен турат⁴, ошону менен бирге латын тамгасы менен машинкада басылган 35 беттен турган “Шабдан кошогу” бар экен⁵. Саягы, Аалы Токомбаев кыраакылык кылып аталган чыгармаларды жыйнакка кошпой койсо керек. Мындай аракет, бир жагынан алганда, Ысак Шайбековду 1946-жылдагы

¹ Асаналиев К. Башат // Молдо Кылыч казалдар: жыйнакты түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган Омор Сооронов. Фрунзе: Адабият, 1991. 7-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 8–9-бб.

³ Ысактын ырлары. Фрунзе: Кыргызстан мамлекеттик басмасы, 1955. 5-б.

⁴ Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусу. Инв. № 194 (406).

⁵ Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусу. Инв. № 295 (514).

ЦК ВКП(б)нин “Ленинград” жана “Звезда” журналдары жөнүндөгү” токтомунун “акты кара, карасын ак кылган” идеологиялык чабуулуна туш болуп “көкбөрүдөгү улактай болот беле”, анткени атеизмдин арааны жүрүп турган мезгил эмес беле, же “Шабдандын кошогу” болсо “таптык кызыкчылыктын” курмандыгына чалып жиберет беле, ким билет?

Акыйкат сөздү айтканда, Кеңешбек Асаналиев таамай белгилегендей: “Ар бир конкреттүү идеяны, көз карашты алып жүрүүчүлөр, аларды иш жүзүнө ашыруучулар болот. Булардын арасында өз ишине берилген ак ниет эмгекчилдер, ошондой эле учурдун саясатына ыңгайлашкан компартисттер да болушу мүмкүн. Айрыкча көркөм мурас маселесине келгенде мындай карама-каршы багыттар дааналанып ачыкка чыгат”¹. Канткен күндө дагы 1957-жылдан кийин репрессияга туш болгон Т. Байжиев, З. Бектенов, Т. Саманчиндер кийин акталып, бирок Т. Байжиев түрмөдө кайтыш болуп, ал эми Т. Саманчин болсо түрмөдөн оорулуу болуп кайткан. З. Бектенов болсо аман-эсен кайтып келип, өзүнүн сүйүктүү окуу жайы, азыркы Улуттук университетте иштеп, кийин кайтыш болгон.

1957-жылдан бери бир топ жылдар өттү. Бирок Ысак Шайбековдун чыгармалары 1955-жылдан бери, биз билгенден, мүмкүн, жаңылып жаткандырбыз, эки-үч жолу басылып чыкты. Мисалы, Ысак Шайбеков “Кайран эл” ырлар жана поэмалар. Түзгөн Ж. Таштемиров. Фрунзе: Кыргызстан, 1975, 83-б.; Ысак Шайбеков “Тандалган чыгармалар. Ырлар жана поэмалар”. Экинчи басылышы. Түзгөн Ж. Таштемиров. Фрунзе: Кыргызстан, 1980. 72-б. Экөөнүн бири-биринен болгон айырмасы мында: 1980-жылы чыккан “Тандалган чыгармалар” аттуу жыйнакка “Улуу Ленин тапкан жол” менен “Алга барат комсомол” деген эки ыр кошулган. “Зилзала”, “Шабдан кошогу” жада калса баш сөздөрдө да эскерилбейт. Мүмкүн, эгемендиктин тушунда бул кемчиликти оңдойбуз.

Акыйкат сөздү айтканда, профессор Батырбек Аманалиев өзүнүн докторлук диссертациясынын үчүнчү главасында Ысак Шайбековдун “Зилзала” аттуу чыгармасына берген баасында мындай деп жазып кеткен экен: “Ысактын “Зилзаласындагы” идея белгилүү даражада Молдо Кылычтын пикиринен айырмаланып турат. Молдо Кылычтын пикиринде, адамдар белгилүү мезгилдерде Кудайды, динди унутуп башташат, ошондуктан аларды Кудай жазалайт. Бул жазадан адамдар жалаң гана жазалоону көрбөшү керек. Молдо Кылычтын пикиринде, жазалоодон адамдар Алла Тааланын аларга карата жасаган камкордугунун белгисин көрүшү зарыл. Жер титирөөнүн, ошондой эле табияттын башка кырсыктарынын себептерин Ысак адамдардын ортосундагы мүлк жагынан болгон айырмачылыктардын күчөшүнөн көрүп, алардын ортосундагы байланыштардын өз ара ылайыкталышынын бузулушунан көргөн.

Ысактын пикири боюнча, адамдардын ортосундагы байланыштардын диний салттардын гана эмес, ошондой эле күтүлбөгөн кыйроонун, карантүн түшкөндөй сезим калтырганында болгон” (кыргызчалаштырган биз. – А.К., Д.О.)².

Жаки Таштемиров туура белгилегендей, Ысак Шайбеков 1916-жылдагы окуяга байланыштуу үч поэма жазган: “Азган эл”, “Кайран эл”, “Кайткан эл”³. Эгерде логикалык жактан алсак, 1916-жылдагы окуя кандай тарыхый ырааттуулук менен татынакай берилген: “Азган”, “Кайран”, “Кайткан” эл. Сөздүктөргө, албетте К.К. Юдахин менен Х. Карасаевдин сөздүктөрүнө кайрылганда, Хусеин Карасаевдин “Өздөштүрүлгөн сөздөр”, “Сөздүк”. Фрунзе, 1986, 132-бетиндеги “Кайран” (кыргыз-монгол хайран) – эсил, чиркин, артык. Ак Кула жандан кайранбы, атабыз Манас айткан сөз экен (“Манас”) жана 300-беттеги “Эсил, Асыл” (арап) – ыйык, аялуу, таза. Эсил жан сени шор басып, Келе жатам пияда (Токтогул) – деген чечмелөөлөрдү

¹ Асаналиев К.А. Башат / Молдо Кылыч. Казалдар: жыйнакты түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган Омор Сооронов. Фрунзе: Адабият, 1991. 6–7-бб.

² Аманалиев Б. Киргизские мыслители XIX – начала XX вв.: автореф. дис. ...д-ра филос. наук. Баку, 1965. 25-б.

³ Шайбеков Ысак. Тандалган чыгармалар: ырлар жана поэмалар / түзгөн жана баш сөзү Ж. Таштемировдуку. 2-басылышы. Фрунзе: Кыргызстан, 1980. 5-б.

окудук. Ошондо элибиздеги салт өкүрүү эсибизге түштү: “Эсил кайран бир боорум эми кайдан көрөйүн” – деген. Чындыгында, “Кайран эл” дегенде биринчи кезекте “Кайран I (обычно употребляется с оттенком соболезнавания) – милый, дорогой; горемычный – деп, К.К. Юдахин орусча тактап жатпайбы, караңыз: “Кыргызча-орусча сөздүк”. Түзгөн проф. К.К. Юдахин. М., 1965. 321-б. Мынча эле Ысак Шайбековдун “Кайран эл” поэмасынын атын үңүлө талдап жаткан себебибиз: ким “Кайран эл” деген ат менен үч поэманы 1975-жылы чыгарды экен деген суроого жооп издедик, анткени “Эсил кайран бир боорум” деген өкүрүк эсте туруп алды. Неге десениз, Ысак үчүнчү поэмасын оптимисттик түрдөгү “Кайткан эл” – деп жазып жатпайбы. Демек, бир топ жоготууга дуушар болсо да, кыргыз эли эсен-соо өз жерине: Ысык-Көлүнө, Сары-Өзөн – Чүйүнө, Теңир Тоосуна кайтып келип жатпайбы.

Дал ушул жерде Кеңешбек Асаналиевдин усулдук, керек болсо методологиялык жактан өзгөчө маанилүү пикирине токтолууну мойнубуздагы парз деп эсептейбиз.

Кеңешбек Асаналиевдин пикирин бурмалап албаш үчүн, канчалык узун болсо да кыскартпай берүүгө умтулдук.

Кеңешбек Асаналиев мындай деп жазып жатпайбы: “Ар бир элдин тагдырында түбөлүк маанисин сактаган кандайдыр бир бурулуш окуялар болот. Кыргыз элинин тагдырындагы ушундай учурдун бири, бул XIX кылымда кыргыз-орус элинин ортосундагы байланыштын башталышы. Тилекке каршы, кыргыз элинин тагдырындагы бул эң маанилүү этап: тарыхый жагынан тарыхый документтердин негизинде жеткире иликтенип, далилдүү аныктама бериле элек...”

Айтор, кандай болсо да XIX кылымдагы кыргыз-орус элинин ортосундагы байланыштын реалдуу окуяларын бурмалабай, же болбосо азыркы күндүн конъюнктуралык кызыкчылыктарына ылайыкташтырып жасалмалабай, тарыхый чындык кандай болсо, дал ошондой калыбына келтирүү учурдун эң биринчи зарылдыгы”¹.

К. Асаналиев айткан ойлорду 1916-жылдагы окуяга да айтса болот. Ушул ойду эске алып, КРСУнун ректораты “Среднеазиатское (Туркестанское) восстание 1916 г. История в документах” аттуу 6 томдук тарыхый документтерди жарыялады.

Эми тексттерге кайрылалы. “Азган элде” Ысак мындай деп жазып жатат:

“Ат койдум бул ырыма “Азган эл” деп,
Икая уруяттан сүйлөйүн кеп.
Жазайын Николайдын залимдигин,
Сөзүмдү уккан адам кылама эп.
Он тогуздан отуз бирди алам деди,
Жаш балдар шол себептен бүлүк салды...
Чыдабай бул зордукка каршы бастык,
Айры, чочмор, найзачан согуш ачтык.
Жазалоо отряды кол салганда,
Чыдабай Кытай жакка кире качтык...
Калайык жыйган мүлкүн баарын чачты...
Чүйлүктөр: өздөрү өскөн Чүйүн айтар,
Тигилүү таштап качкан үйүн айтар...
Бугу, саяк өйүз-бөйүз көлүн айтар,
Айдаган арпа, буудай көбүн айтар.
Кочкордо: Үкөк, Сары, Чатын айтар,
Молдолор өзү жазган катын айтар...
Ар жандын тууган жери үзүр деген,

¹ Асаналиев К.А. Башат / Молдо Кылыч. Казалдар: жыйнакты түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган Омор Сооронов. Фрунзе: Адабият, 1991. 14–15-бб.

Кайгырып жер-жеринин атын айтар...”¹.

Жогоруда биз “Азган элден” үзүндүлөрдү гана келтирдик, анткени кайталап, чечмелөө менен автордун ойлорун бурмалап коюудан тартындык. “Кайран элден” кыргыз элинин бөтөн жерде көргөн азаптары мүнөздөлөт. Мисалы:

“Өз жеринен адашып,
Арман кылды кайран эл.
Бир-биринен адашып,
Таппай жүрөт кайран эл...
Түрлүү-түрлүү көчөттүү
Шырдак сатты кайран эл.
Мал базарга бышырып
Шыйрак сатты кайран эл.
Арзан шыйрак мында деп.
Ырдап сатты кайран эл...
Азаттыкты эңсешип,
Зарлап жүрөт кайран эл”².

“Кайткан эл” (1917) көлөмү жагынан кичине, болгону 8 куплеттен турат. Эң негизги ой:

“Угулду март айында жакшы кабар,
Кубандык качкан, бозгон бечералар.
Болгону ал кабардын анык болсо,
Качкан эл жер-жерине кайтып барар...³.
Жүргөн эл чымын жанды корголотуп,
Жөө басып, жондон терди шорголотуп.
– Ичкен суу, өскөн биздин жер ай! – дешип,
Келишет майпаң-майпаң жорголошуп”⁴.

Ысак Шайбековдун 1916-жылдагы окуяга арналган ырларында тарыхый чындык бурмаланбай, мүмкүн болушунча көркөм чагылдырылган. Бул пикирибизди далилдөө иретинде айрым тарыхый фактыларга кайрылабыз. Мисалы, Орто Азияда Совет бийлигинин орношунун биринчи күндөрүнөн тартып кыргыз эмгекчилерине, өзгөчө качкындарды ачарчылыктан сактап калуу боюнча зор иштер жүргүзүлгөн. Түркестандын жер боюнча элдик комиссариатына алтын менен эсептелген 63 000 рубль бөлүнгөн. Ошондой эле Токмоктун депутаттар кеңеши ачкалыктан жабыр тарткан кедейлерге 100 000 рубль берилген⁵.

РКП(б) Түркестандагы милдеттери жөнүндөгү маселе боюнча токтомунун долбоорунда мындай деп белгиленген:

¹ Шайбеков Ысак. Тандалган чыгармалар: ырлар жана поэмалар / түзгөн жана баш сөзү Ж. Таштемировдуку. 2-басылышы. Фрунзе: Кыргызстан, 1980. 11, 13, 14, 21, 23, 24-бб.

² Көрсөтүлгөн булак. 29–30-бб.

³ Көрсөтүлгөн булак. 33-б.

⁴ Шайбеков Ысак. Тандалган чыгармалар: ырлар жана поэмалар / түзгөн жана баш сөзү Ж. Таштемировдуку. 2-басылышы. Фрунзе: Кыргызстан, 1980. 33–34-бб.

⁵ Какеев А.Ч. Восстание 1916 года. Проблемы историографии, источниковедения, историко-политической оценки / Среднеазиатское (Туркестанское) восстание 1916 г. История в документах. Т. 1. Бишкек, 2015. С. 14.

1. “Орустар жана келгиндер менен жергиликтүү элдин жерди пайдалануу боюнча укуктары теңделсин.

2. Орус кулактары талкалансын, кууп чыгарылсын, калгандары жигердүүлүк менен баш ийдирилсин”¹.

Жер-суу реформа мезгилинде бул иштер улантылган. Ошонун негизинде Кытайдан кайткан чүйлүктөргө Сары-Өзөн, көлдүктөргө Ысык-Көл, нарындыктарга Теңир-Тоо кайтарылып берилген. Бул аймактарга Ош кошулуп 1924-жылы Кыргыз автоном областы РСФСРдин курамында түзүлгөн. Кийин, 1926-жылы, автоном областы Кыргыз Автоном Республикасына, 1936-жылы Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасына айланган. СССРдын кыйрашы менен эгемендүү Кыргыз Республикасы түзүлгөн.

Жыйынтыктап айтканда, 1916-жылкы көтөрүлүштүн тарыхый мааниси ушунда. Ысак Шайбеков өзүнүн 1916-ж. көтөрүлүшкө арнаган улуу чыгармаларында эркиндикти, эгемендүүлүктү даңазалап, элибизди мекенчилдикке тарбиялоо ишине зор салым кошуп келе жатат жана да кошо бермекчи.

Соңку сөз

Агартуучулардын коомдук, саясий жана философиялык ойлоруна сереп салууну аяктап жатып, Кыргыз Республикасынын Президенти А.Ш. Атамбаевдин Жарлыгына ылайык, 2016-жылдын Тарых жана маданият жылы – деп жарыяланышына байланыштуу бүгүнкү күндө үзүрлүү башталган илимий иштерибиздин ырааттуу түрдө уланышын көздөп, төмөнкү маселелерди сунуштайбыз:

1. Кыргыз элинин байыркы доорлордо жазуусу болгон эмес – деген бир жактуу ойлордон биротоло арылуу.

2. Орто кылымдардагы Ж. Баласагын, М. Кашгари сыяктуу ойчулдарыбыздын көз караштарына жаңыча чечмелерди, интерпретацияларды берүү.

3. “Заманизм” сыяктуу түшүнүктөргө кайрадан кайрылып талдоо жүргүзүүнүн зарылдыгы.

4. Вульгардык атеизмдин, социологиянын жана материализмдин таасирлеринен арылуу.

5. Арнольд Тойнбинин “Көчмөндөрдү өсүшү кечиккендер, токтоп калган (задержанные) цивилизация” деген аныктамасынын оң жана терс жактарын талдоо жүргүзүү.

6. Совет доорундагы мурасыбызга болгон көз караштардын тууралыгы же туура эместигине баа берүү менен бирге талдоо, баалоо иштерин жүргүзүүнү улантуу.

7. Экинчи Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөр оюндарынын ийгиликтүү өтүшү жана көчмөндөрдүн оюн таанымын (игровое познание мира) жана жалпы эле маданиятты ырааттуулук менен өнүктүрүүнүн илимий багыттарын изилдөөнү улантуу.

Аталган маселелер күн тартибине коюлса, илимий изилдөөлөр жаңы бийиктикке көтөрүлөрү талашсыз.

Биздин оюубузча, бүгүнкү күндөгү эң маанилүү маселе – маданий мурасыбыздын өзөктүк түпкү тамырына, андагы катылган купуя сырларына, алардын негизин түзгөн ойлоруна кайрадан кайрылып, жаңы багыттагы изилдөөлөрдү жүргүзүү болгондуктан, Кыргызстандагы илимий көз караштын таралышы жөнүндөгү ойлорубузду китепке өзүнчө кошууну туура таптык.

¹ Көрсөтүлгөн булак. 14-б.

ИЛИМИЙ-МАТЕРИАЛИСТТИК КӨЗ КАРАШТЫН КАЛЫПТАНЫШЫ

КРСУнун ректору, урматтуу академик В.И. Нифадьев чоң ишеним көрсөтүп, 2016-жылы 1916-жылдагы көтөрүлүштүн 100 жылдыгына карата документалдык материалдардын жыйнагын чыгаруу боюнча редакциялык кеңештин мүчөсү жана башкы редактор болуп катышып берүүнү суранган эле. Албетте, мен бул сунушту терең ыраазычылык менен кабыл алгам. Биздин философия кафедрасынын мугалимдери жана академик, тарых илимдеринин доктору, профессор В.М. Плоских баштаган тарых кафедрасынын бүткүл мугалимдери Россиянын архивдеринен документалдык материалдарды чогултканбыз. Алар 6 том болуп чыкты. Ошондо “1916-жылдагы көтөрүлүш” аттуу макала жазган элем. Макала жазып жатканда Лениндин айрым ойлорунун кыргыз элинин тагдырына тийгизген таасири жөнүндө атайын эмгек же жок дегенде макала жазсам деп кыялдануучу элем.

Ошентип жүргөн кезде издегеним жерден – иш кагаздардан – табылып калса болобу. Көрсө, В.И. Ленин тааныштыруу же кол койдуруу үчүн алып келген документтерге, иш кагаздарга өз пикирин жазып салчу экен. Алардын ичинде кыргыздар жөнүндөгү ойлору да кезигет. Ошондой эле В.И. Лениндин белгилүү адамдар менен болгон маектеринде кыргыздар жөнүндөгү ойлору, пикирлери учурайбы деген суроого да кайрылып көрдүк. Албетте, В.И. Лениндин наамына жазылган эмгекчилердин же конкреттүү адамдардын жазган каттарына жол башчы кандай жооп берген деген суроолорго да жооп издедик. Ишибиз оңдой берди болуп, чү деген эле жерден үч маалыматка кабылдык:

1. РКП(б)нын Туркестандагы милдеттери жөнүндөгү РКП(б) БКсынын саясий бюросунун токтомунун долбоору¹.

2. Ж. Абдрахмановдун VI облустук партиялык конференцияда сүйлөгөн сөзү (июнь 1930-ж.)².

3. 1920-жылы 1-майда качкын кыргыздардын В.И. Ленинге жазган каты³.

Ар бир документти өзүнчө талдайлы.

1. РКП(б)нын Туркестандагы милдеттери жөнүндөгү РКП(б) БКсынын саясий бюросунун токтомунун долбоору. Тезисттер менен долбоор жалпысынан жана негизинен бекитилген, тезисттер жана долбоор төмөнкү максаттарда аткарыш духунда оңдолсун:

(1) жергиликтүүлөр менен орустардын жана келгиндердин жерге болгон ээликтери теңделсин;

(2) орус кулактарын чечкиндүүлүк менен талкалап, багындырып, көчүрүп жиберүү керек”;

(3) борбор талап кылбаса жана ТурЦИК менен ТурСНК сурабаса, декреттерди өзгөртүүгө Турк комиссияга укук берилбейт;

(4) бийликти эмгекчилердин жергиликтүү кеңештерине өткөрүп берүүнү системдүү түрдө ойлонуп, даярдап, акырындык менен ишеничтүү коммунисттердин көзөмөлүндө эч бир кыйшаюусуз өткөрүүнү камсыз кылуу;

(5) республиканы үч бөлүккө бөлүүнү алдын ала чечүүгө болбойт;

(6) жалпы максат коммунизмди эмес, феодализмди кулатуу болушу керек.

¹ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Изд. пятое. Т. 41. М.: Изд-во полит. лит-ры, 1981. С. 153.

² Абдрахманов Ж. 1916. Күндөлүктөр. Сталинге каттар / баш сөзд. Ж. Жунушалиев, И.Е. Семенов; которгон Н. Осмонова. Бишкек: Улуу Тоолор, 2016. 386-б.

³ Будянский Д.М. История беженцев-кыргызов (1916—1927 годы). Бишкек, 2007. С. 87.

В.И. Ленин жогоруда санап өткөн пункттардын бардыгынын туура чечилиши кыргыз элинин тарыхый тагдырына түздөн-түз таасирин тийгизген.

В.И. Лениндин кыргыздар жөнүндөгү ойлорун жалпысынан экиге бөлүп караса болот:

I. Кыргыз элинин тагдырына тийгизген оң таасирлери.

II. Кыргыз элинин тагдырына тийгизген терс таасирлери.

1. Илимий-материалисттик көз караштын калыптанышы¹

2017-жылы Улуу Октябрь Социалисттик революциясынын 100 жылдыгы өтөт. Акыйкат сөздү айтканда, Кыргызстанда илимий-материалисттик көз караштын таралышы Улуу Октябрь революциясынан кийин гана ырааттуулук менен жүргүзүлө баштайт. Албетте, илимий-материалисттик көз караштын Кыргызстанда таралышы Россиянын социал-демократиялык жумушчу партиясынын орусча РСДРПнын аракети менен түздөн-түз байланыштуу. Тарыхый маалыматтарга караганда, Социал-демократиялык уюмдар Туркестанда, анын ичинде Кыргызстанда XX кылымдын башында эле илимий-материалисттик көз караштарды тарата баштаган. Мисалы, ошол мезгилде Маркс менен Энгельстин “Коммунисттик партиянын манифести”, В.И. Лениндин “Биздин уюштуруу иштерибиз боюнча милдеттерибиз жөнүндө жолдошко кат” сыяктуу эмгектери тараган. Илимий-материалисттик көз караштарды таратууда В.И. Лойцнер, М.Н. Филиппова, Т. Жукеев-Пудовкин ж. б. зор иштерди жүргүзүшкөн.

1916-жылкы Кыргызстандагы улуу көтөрүлүшкө берген баасында Жусуп Абдрахманов бекеринен аны Улуу Октябрь Социалисттик революциясынын жарчысы катарында баалап орусча “Предвестник Октября” деп жазып кеткен эместир².

“СССРдагы философиянын тарыхы” аттуу 5 томдук эмгектин V томунун 2-китебинин 7-бөлүмүнүн “Роль общесоюзных научных и философских учреждений в развитии социалистической философской культуры народов СССР” аттуу 25-главасын жазган Россиянын философия тарыхы боюнча көрүнүктүү адиси, Какеевдин докторлук диссертациясынын расмий оппоненти бейиши болгур Владимир Федорович Пустарнаков жана “Орто Азия жана Казакстандын Советтик Социалисттик Республикалары” аттуу 28-главасынын “Кыргыз ССР” аттуу 3-параграфын жазган академиктер А.А. Алтмышбаев менен А.Ч. Какеев белгилегендей, Кыргызстанда илимий-материалисттик көз караштын калыптанышы жана философиялык проблемалардын изилдене башташы Улуу Октябрь Социалисттик революциясынан кийин турмушка аша баштайт³.

РКП(б) Россиянын Коммунисттик партиясынын (большевиктердин) X съездинин “Партиянын улуттук маселелер боюнча кезектеги милдеттери” аттуу чечимдеринде белгиленгендей: “Мурунку Падышалык империянын убагындагы великоросстор – улуу россиялыктар менен орус эмес элдердин ортосундагы жаңы негиздеги мамилелерди орнотуунун милдеттерин иштеп чыгууда съезд жалпыга белгилүү фактыга таянып, мындай деп жазган: “Орус эмес калктарга карата болгон падышанын саясатынын, ошондой эле помещиктер менен буржуазиянын саясатынын негизин алардын мамлекеттүүлүк жөнүндөгү ойлору, түйүлдүк абалында болсо дагы жок кылынышы керек, алардын маданиятын бузуу, талкалоо, тилдерине кысым көрсөтүү, аларды маданиятсыздыкта, түркөйлүктө кармоо жана эң акырында мүмкүн болушунча

¹ *Алтмышбаев А.А., Какеев А.Ч.* Формирование научно-материалистического мировоззрения и проблематика философских исследований в советских республиках. Киргизская ССР // История философии в СССР. Т. 5. Кн. 1. М.: Наука, 1985; История философии в СССР. Т. 5. Кн. 2. М.: Наука, 1988. С. 442–452.

² *Абдрахманов Ю.* Избранные труды / сост. Дж. Джунушалиев и др. НАН КР. Ин-т истории; Обществ. фонд “Иссык-Куль”. Бишкек, 2001.

³ История философии в СССР. Т. 5. Кн. 2. М.: Наука, 1988. С. 284, 442–452.

аларды орусташтыруу болушу керек. Ушундай саясаттын натыйжасында алар (орус эмес калктар) өнүкпөй, саясий жактан артта калган” (кыргызчага которгон биз. – *А.К., Д.О.*)¹.

Жогоруда келтирилген Падышалык империянын орус эмес элдерге карата жүргүзгөн саясатына берилген баанын негизинде РКП(б)нын X съезди келечектеги милдеттерди аныктап чыгып, мындай деген тыянактарга келген: “Азыркы күндө помещиктер менен буржуазиянын бийлиги кулатылып, эл массалары Совет өкүмөтүнүн бийлигин салтанаттуу түрдө жар салган мезгилде, аталган мамлекеттерде партиянын милдеттери кандай болуш керек деген суроого келсек, анда: а) аталган элдердин улуттук – тиричиликтерине, жашоо шарттарына дал келе турган Советтик мамлекеттүүлүктүн түрүн өнүктүрүүгө жана чындоого жардам берүү; б) жергиликтүү элдин тиричилигин жана психологиясын билген, курамы жергиликтүү кишилерден турган бийлик органдарын, чарбачылык органдарын, башкаруунун администрацияларын, соттордун эне тилде иштешин өнүктүрүү жана чындоо; в) басма сөздү, мектепти, театрды, клуб иштерин, жалпы эле маданий агартуу мекемелерин эне тилинде иштетүүнү өнүктүрүү; г) эне тилинде иштөөчү курстардын кеңири тармагын, жалпы билим берүүчү мектептерди жана кесиптик-техникалык мүнөздөгү окуу жайларды уюштуруу жана өнүктүрүү...” (орусчадан которгон биз. – *А.К., Д.О.*)².

Жогоруда аталган тыянактардын ичининен эң маанилүүсү, албетте, “элдердин улуттук – тиричиликтерине, жашоо шарттарына дал келе турган советтик мамлекеттүүлүктүн түрүн өнүктүрүү” жана “курамы жергиликтүү кишилерден турган бийлик органдарын, башкаруунун администрацияларын өнүктүрүү болгон”. Дал ушул талаптарды ишке ашыруу үчүн Октябрь революциясынан кийин большевиктер партиясы Орто Азияда, анын ичинде Кыргызстанда кыргыз кембагалдарына өзгөчө камкордук көрө баштаган. Мисалы, Үркүндүн убагында Кытайга качкандарды өз жерине кайра келтирүү, аларды ачарчылыктан сактоо үчүн Совет өкмөтү Түркстандын жер боюнча элдик комиссариаттын (Наркомзем) эсебине 63 000 миң рубль алтын өлчөмүндө жардам көрсөткөн³. 1918-жылдын 28-октябрында 100 000 рубль Токмок уездиндеги ачарчылыкка учураган кыргыз кембагалдарга ашканаларды уюштуруу үчүн бөлүнгөн.

В.И. Лениндин РКП(б)нын Борбордук Комитетинин Токтомунун долбооруна жазган пикиринде мындай деген эки талапты койгон:

“1) орус менен башка келгиндердин Жер боюнча укуктары жергиликтүү элдин укуктары менен теңделсин;

2) орус кулактары чечкиндүүлүк менен талкалансын, баш ийдирилсин жана көчүрүлсүн”⁴.

Жалпысынан 1920–1921-жылдардагы Жер-Суу реформанын жүргүзүлүшүндө өз жерине кайтып келген качкындарга мурда жашаган жерлери кайтарылып берилген. Ошентип 1924-жылы Чүй, Ысык-Көл, Нарын, Ош уездери кошулуп Кыргыз автоном облусу түзүлүп, Кыргыз мамлекеттүүлүгүнө негиз салынган.

Дал ушул жерде дагы бир өзгөчө маанилүү маселени айта кетүү керек. 1919-жылдын 4-январында Жети-Суу областынын Улуттук иштер боюнча бөлүмүнүн отурумунда “Элдик поэзиянын чыгармаларын жаздыруу боюнча акындардын жыйынын өткөрүү жөнүндө” аттуу токтомунда эң бир маанилүү үч маселе көтөрүлгөн:

1. Жергиликтүү элдердин өзгөчө бай поэзиясы (фольклору) бүгүнкү күнгө чейин акындар тарабынан элге жеткирилип турган, бирок бүгүнкү мезгилде элдик поэзия азая баштады, ал биротоло жоголуп кете турган абалга туш болушу мүмкүн. Ошондуктан элдик поэзияны (фольклорду) жыйноо, чогултуу жана сактоо ишин колго алуу керек.

¹ Шайбеков Ысак. Көрсөтүлгөн булак.. С. 284.

² История философии в СССР. Т. 5. Кн. 2. М.: Наука, 1988. С. 284.

³ Будянский Д.М. История беженцев-кыргызов (1916–1917). Бишкек, 2007. С. 146.

⁴ Ленин В.И. Полн. собр. соч. Изд. пятое. Т. 41. М., 1977. С. 153.

2. Жергиликтүү эл ар кандай идеяларды, ошонун ичинде социалисттик идеяларды кыйынчылык менен кабылдайт. Ошондуктан социалисттик идеяларды таратуу, жайылтуу ишине акындарды тартуу керек.

3. Акындар менен катчылар үчүн атайын бөлмөлөр даярдалсын, жол кире төлөнсүн, күнүнө 25 рубльдан акча каралсын¹.

Ошентип элдик оозеки чыгармалар чогултула баштаган. “Башканы коюп, “Манасты” айт” дегендей, “Манас” эпосун жаздыруу жана басмадан чыгаруу боюнча жүргүзүлгөн иштердин айрымдарына кайрылалы. Мисалы, 1925-жылдын 23-августунда өткөн РКП(б)нын облустук үгүт иштер боюнча коллегиянын отурумунун 28-токтомунда:

§ 2. “Окумуштуулар кеңешинин иши жөнүндө” Тыныстановдун баяндамасында мындай деп белгиленет: “Кыргыз тилинде адабияттын жоктугун эске алуу менен бирге жакын арада “Манас” поэмасын басмадан чыгаруу зарыл – деп табылсын. Бул ишти турмушка ашыруу үчүн колдо бар материалдарды талдап, аларды иретке келтирүү үчүн комиссия түзүлсүн, ушунун бардыгы эксперттик комиссияга тапшырылсын”. Окумуштуулар кеңешинин төр агасы Т. Айтматов”².

Он жылдан кийин, 1935-жылы 10-январда, “Манасты” эки тилде чыгаруу боюнча токтом кабыл алынган. Ал эми ошол эле жылы 27–28-декабрда “Манас” боюнча чоң жыйын өткөн. Чындыгында, бул жыйын Бүткүл Союздук деңгээлдеги жыйын болгон. Өкүнүчтүүсү, талкуунун материалдары “мамлекеттик жашыруун сыр” катарында бааланып, темир сандыкка бекитилген. Ошол себептен “Манасты” изилдөөчүлөр бүгүнкү күнгө чейин аталган жыйындын стенограммасына талдоо жүргүзүшө элек. Чындыгында, аталган жыйын өзгөчө маанилүү болгон. Жыйында негизги баяндамаларды көрүнүктүү окумуштуулар К. Тыныстанов, Е. Поливанов, М. Ауэзов ж. б. жасаган³.

1937-жылы 1-июнда ВКП(б) Киробкому өзүнүн бюросунда “Манас” эпосунан “Чоң Казатты” орус тилинде Октябрь революциясынын 20-жылдыгына карата чыгаруу боюнча токтом кабыл алат, бирок кийин, 1937-жылдын 5-ноябрында, иш токтотулган. Бул жерде аларга кеңири көңүл бөлүү туура эмес болор, анткени “Манас” эпосу жөнүндө атайын фундаменталдуу эмгек жазылышы керек, деп ойлойбуз. “Манаста” айтылгандай, азырынча “аны коё салыңар”, акындарды социалисттик идеяларды таратуу ишине тартуудан “кабар алыңар” – дегендей акын-демократтардын Октябрь революциясынан кийинки мезгилдеги көз караштарынын өзгөчөлүктөрүнө токтололу.

Профессор маркум Б. Аманалиевдин докторлук диссертациясынын төртүнчү главасы Токтогул Сатылгановдун, Тоголок Молдо Абдрахмановдун жана Барпы Алыкуловдун социалдык философия маселелерине карата болгон көз караштарынын өзгөчөлүктөрүнө арналган.

Акыйкат сөздү айтканда, Б. Аманалиев өзүнүн докторлук диссертациясында акын-демократтардын чыгармачылыгына берген баасында кашкайган чындыкты айтууга жетише алган. Акын-демократтар, Б. Аманалиевдин пикири боюнча, марксисттик-лениндик теориянын маселелерине терең сүнгүп кире алышпаса да, алардын Коммунисттик партиянын жүргүзүп жаткан иштерине тартылышы, күбө болушу социалисттик курулуштун ийгиликтерин даңазалоого алып келген. Бир эле мисал: Токтогулдун “Кандай аял тууду экен Лениндей уулду” аттуу ырын атасак жетиштүү болор”⁴.

Жогоруда келтирилген РКП(б)нын X съезди аныктаган милдеттердин ичиндеги: а) советтик мамлекеттүүлүктүн түрүн өнүктүрүү; б) башкаруунун бийлик органдарын, мисалы, сот

¹ Культурное строительство в Киргизии 1918–1929: сб. документов и материалов. Т. 1. Фрунзе: Киргосиздат, 1957. 251 с.

² Судьба эпоса “Манас” после Октября: сб. документов. Бишкек: Кыргызстан, 1995. С. 5.

³ Указ. соч. С. 13–28.

⁴ Аманалиев Б. Киргизские мыслители XIX – начала XX вв.: автореф. дис. ...д-ра филос. наук. Баку, 1965. С. 25–38.

сыяктуу; в) басма сөздү, мектепти, клубдарды, театрларды өнүктүрүү; г) эне тилинде иштөөчү окуу жайларды уюштуруу сыяктуу зор маселелердин бардыгына токтолуу өзүнчө, атайын эмгекти жазууну талап кылгандыктан айрым гана өзөктүү, болгондо да философияга түздөнтүз тиешеси бар маселелерге токтолууну туура таптык.

Ошентип, Россиянын илимдер академиясынын академиги В.С. Степин акыркы жылдары коомдук аң-сезимдин өнүгүшүндө илимдин ролун баса белгилеп келүүдө¹. Айрыкча коомдук аң-сезимдин өнүгүшүндө билим берүү тармагынын кошкон салымын А.Р. Луриянын эмгектерине таянуу менен жүргүзүүдө. Кеңири белгилүү болгондой, көрүнүктүү психолог А.Р. Лурия XX кылымдын 30-жылдарында Орто Азияда, анын ичинде Кыргызстанда жүргүзгөн социологиялык изилдөөлөрүндө “Мурда артта калган элдер” – деп аталган калктардын, башка элдерден кийин калышынын себеби алардын биологиялык жактан эмес, социалдык жактан артта калуусуна байланыштуу деген жобону далилдеп чыккандыгында. А.Р. Луриянын пикири боюнча: “Мурда артта калган элдерди” башка алга озуп кеткен элдерге жеткирүүнүн бирден-бир жолу – билим системин, тармагын түзүү болуп саналат. Билим тармагын болсо сабатсыздыкты жоюу курстары, башталгыч мектеп, орто мектеп, техникумдар жана жогорку мектеп түзөт².

Кыргызстанда билим берүү тармагы XX кылымдын 20-жылдарында эле түзүлгөн. Акыйкат сөздү айтканда, окуунун, билимдин баркын элибизде Молдоке деген өзгөчө урмат менен айтылган наамга татыктуу болгон улуу инсандарыбызды эстен чыгарбашыбыз керек. Алар XIX кылымдын орто ченинде кол китеп чыгарган Молдо Нияз, “Алиппээ жаки төтө окууну” (Уфа, 1911) жазган Ишеналы Арабаев Молдо, “Кыссаи Зилзаланы” жазган Молдо Кылыч, “Мухтасар тарых Кыргызия” (Уфа, 1913), “Тарых кыргыз Шадмания” (Уфа, 1914) Осмоналы Молдо Сыдыков ж. б. 1917-жылы Октябрь революциясынан кийин Касым Тыныстановдун “Чоңдор үчүн алиппээ” (1926), “Кыргыз тилинин морфологиясы” (1934), “Кыргыз тилинин синтаксиси” (1936), Ишеналы Арабаевдин “Кыргыз Алиппээ” (1924), И. Арабаев Базаркул Данияров менен бирге “Эсеп маселеси”, “Жаарапия” ж. б. окуу китептер жарык көргөн.

Жыйынтыктап айтканда, XX кылымдын 20-жылдарында орто мектептер, техникумдардын тармагы түзүлгөн. Бирок жогорку окуу жайлар болгон эмес. Алардын ордун толтуруу үчүн атайын университеттер түзүлгөн. Мисалы, 1921-жылы Чыгыш эмгекчилеринин коммунисттик университети КУТВ. 1924-жылы КУТВда 57 казак, кыргыз окуган. 1927-жылы Аалы Токомбаев, Кыргыз илимдер академиясынын академиги, Кыргыз ССР эл жазуучусу, Орто Азия Коммунисттик университетин бүтүргөн. 1921-жылы Кызыл профессорлордун университети түзүлгөн. Төрөкул Айтматов Москвадагы Кызыл профессорлор институтунда окуп жатканда камалып, 5 ноябрда 1938-жылы атылган. Эгерде Төрөкул Айтматов окуусун бүткөн болсо, кыргыздан чыккан биринчи кызыл профессору болмок³.

Чындыгында, 30-жылдарда Кыргызстанда жүздөгөн адамдар ар кандай курстарда окушкан. Алардын ичинен элге төбөсү көрүнүп калгандардан эки инсанды атаса болот. Биринчиси Жамансариев Шайык. Марксизм-ленинизм классиктеринин эмгектерин улуттук тилдерге которуучулардын жана редакторлордун Борбордук курсунда окуган⁴; Садаев Жайнак 1928-жылдан 1930-жылдын март айына чейин Москвадагы марксизм-ленинизм курсунда окуган⁵.

30-жылдарда Кыргызстанда жогорку окуу жайлар ачыла баштайт: 1932-жылы – пединститут, 1933-жылы – айыл чарба институту, 1939-жылы – мединститут. Аталган жогорку окуу

¹ Степин В.С. Философия науки. Общие проблемы: учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук. М.: Гардарики, 2006. С. 5–6.

² Лурия А.Р. Об историческом развитии познавательных процессов. Экспериментально-психологическое исследование. М., 1974. С. 164.

³ Төрөкул Айтмат уулу: Архив. Материалдар жана эскерүүлөр. Бишкек: Ренессанс, 1993. 183-б.

⁴ Хелимская Р. Тайна Чон-Таша. Бишкек: Илим, 1994. С. 133.

⁵ Абдрахманов Ю. Избранные труды / сост. Дж. Джунушалиев и др. НАН КР Ин-т истории; общ. фонд “Иссык-Куль”. Бишкек, 2001. С. 288, 290.

жайларда “Марксизм-ленинизм негиздери” деген кафедралар иштей баштайт. Кафедралар философия боюнча сабактарды өткөрүшкөн. Москвадагы тарыхый-философиялык институттун бүтүрүүчүсү Н.А. Борткевич жазып кеткендей, аны 1935-жылы кыргыз коммунисттик айыл чарба жогорку мектебине диалектикалык материализм жана тарыхый материализм боюнча мугалим катарында жиберилген. Кийин Н.А. Борткевич мамлекеттик педагогикалык институттун доценти болуп иштеген. 1939-жылы Н.А. Борткевич “Материализм жана идеализм” аттуу чоң макаласын кыргыз жана орус тилдеринде “Кызыл Кыргызстан” 10, 11-декабрда 1939-ж. жана “Советская Киргизия” 16-сентябрда гезиттерине жарыялаган. Макала төрт бөлүмдөн турат: 1-бөлүм: “Милет мектеби” – Гераклит; “Элей мектеби” – Демокрит; Платон; 2-бөлүм: Бэкон, Беркли; 3-бөлүм: Гольбах, Кант, Гегель, Фейербах; 4-бөлүм: Марксизмдин негиздөөчүлөрү – “Кызыл Кыргызстан” 10–11-декабрда 1939-жылы.

Акыйкат сөздү айтканда, Н.А. Борткевичтин бул макаласын 1938-жылы партия тарабынан жактырылып чыккан ВКП(б)нын кыскача тарыхынын түздөн-түз натыйжасы катарында баалоого болот. Китептин IV главасынын параграфтарынын бири “Диалектикалык жана тарыхый материализм жөнүндө” деп аталган.

х х х

1941–1945-жылдары Улуу Ата Мекендик согуштун татаал күндөрүндө социалисттик Ата Мекенди коргоо боюнча ар кандай коомдук, саясий-философиялык адабияттарды чыгаруу ишине, албетте, көбүрөөк көңүл бөлүнгөн. Дал ушул жылдары Россия социалисттик республикасынын окумуштуу философтору жазган эмгектер орус жана кыргыз тилинде кеңири тараган. Мисалы, М. Митиндин “Ленин социалисттик Ата-Мекенди коргоо жөнүндө”, П. Юдиндин “Фашизм орус элине эмнелерди алып келет”, А. Леонтьевдин “Фашисттик текши жок кылуучу согуш”, Г. Гактын “Лениндин согуш жөнүндөгү ойлору” ж. б.

Согуш жылдары 1943-жылы уюштурулган СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалы тарых, философия, жалпы эле маданият маселелеринин өзгөчө актуалдууларын изилдөөгө зор аракеттерди жүргүзгөн.

Биринчиден. Улуу эпосу “Манастын” “Чоң казатты” басмадан чыгаруу болгон. Чындыгында, согуш мезгилинде СССРдеги бардык элдердин баатырдык эпосторун, керек болсо, жомокторуна чейин басмадан чыгаруу пландаштырылган. Неге десениз, Ата Мекенди фашизмден коргоодон башка актуалдуу маселе болгон эмес. Ошондуктан, мисалы, орус элинин атактуу баатырлары, аскер башчылары А.В. Суворов, М.И. Кутузов, П.С. Нахимов, ж. б. жөнүндөгү адабий көркөм чыгармалар, кинолор, сүрөттөр, ырлар чыгарылып, айтор бардыгы жеңиш үчүн арналган.

1946-жылы “Манас”. Кыргыз эпосу. “Чоң казат”. Москвада жарык көргөн. Кыргыз ССР-нин Министрлер Советинин төрагасы И. Раззаков менен Кыргызстан Компартиясынын БКнин катчысы Н. Боголюбов кол койгон Сталиндик сыйлык боюнча комитеттин наамына жиберилген кыска жана нуска катта: кыргыз элинин оозеки поэзиясынын улуу чыгармасы “Манастын” ири көлөмдө биринчи жолу орус тилинде жарык көрүп жатышы коомдук, саясий жана илимий зор мааниге ээ экендиги баса белгиленген. Ошондой эле дүйнөлүк атактуу илимпоздор “Манасты” дүйнөлүк маданий эстеликтерден болгон “Илиада”, “Одиссея”, “Шах-Наме”, “Слово о полку Игореве” сыяктуу улуу чыгармалардын катарына адилет коюп, жогору баалай тургандыгын баса белгилешкен. Жыйынтык иретинде каттын авторлору кыргыз элинин улуу эпосу “Манас” китебинин 8 адамдан турган коллективин Сталиндик сыйлыкка татыктуу деп кол коюшкан¹.

¹ Судьба эпоса “Манас” после Октября: сб. документов. Бишкек: Кыргызстан, 1995. С. 55–57.

Экинчиден. Орусча-кыргызча сөздүктү басмага даярдоо болгон. Сөздүктүн түзүүчүлөрү Х. Карасаев, Ж. Шүкүров, проф. К. Юдахин. Сөздүк 40 000 сөздү камтыган. Редактору К. Юдахин¹.

Жогоруда белгиленген эмгектерден башка илимий изилдөөлөрдүн ичинен А.А. Бернштамдын кыргыз маданиятынын өнүгүү тарыхына арналган иштерин эстен чыгарбоо керек.

1946-жылы ЦК ВКП(б)нин “Ленинград” жана “Звезда” журналдары жөнүндөгү чуулгандуу токтомунун жарыяланышы менен буржуазиялык-улутчулдук жана космополитизмдик ой-пикирлерге каршы идеологиялык чабуул башталат. Анын айкын далили иретинде эки мисал:

1. 1947-жылдын 5–9-сентябрында СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын “Тил, адабият жана тарых институтунун иши жөнүндө” аттуу КП(б) БКнин токтомунда: элдик эпос “Манасты” изилдөө боюнча жүргүзүлгөн илимий иштер канааттандыралык эмес” деген тыянак чыгарылган².

2. 1950-жылдын 17-апрелинде КП(б) БКнин бюросунун токтомунда: Т. Саманчиндин, Т. Байжиевдин, З. Бектеновдун эмгектеринде саясий жана идеологиялык ири кемчиликтер кетирилгендиги белгиленет³.

Кийин үчөө тең ак жерден камакка алынган⁴.

Дал ушул мезгил жөнүндө белгилүү адабий сынчы Кеңешбек Асаналиевдин пикири өзгөчө маанилүү. К. Асаналиев мындай деп жазат: “Адегенде, менин оюмча, иштин башталышы Молдо Кылыч үчүн жакшы эле болгондой. Акындын чыгармачылыгы боюнча кыркынчы жылдарда эле удаа-удаа эки кандидаттык диссертация “Молдо Кылычтын тили” (Кыргыз жазмасынын тарыхынан) деген темада Жапар Шүкүровдун жана Молдо Кылычтын чыгармачылыгы боюнча Тазабек Саманчиндин диссертациясы жакталат... бул эки илимий эмгек тең өз учурунда эң бийик ийгилиги экени эч кандай күмөн туудурбайт... бул диссертациялар филология боюнча кыргыз адамы тарабынан корголгон эң биринчи диссертациялар болчу. Башкача айтканда, Молдо Кылычтын чыгармачылыгына арналган илимий изилдөөлөр, бул кыргыз филология илиминин жаралышындагы жана калыптанышындагы төл башыларынан” (астын сызган биз. – А.К., Д.О.)⁵.

Астын сызганыбыздын себеби, бүгүнкү күндө Кыргызстандагы өнүгүп жаткан илимдин, мисалы, филология сыяктуу ар бир тармагынын тарыхы менен философиясын изилдөө жана окутуу актуалдуу маселеге айланууда. Ошондуктан Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясынын окумуштуулук даражаларды берүү тартиби жөнүндөгү Жободо: “Издөнүүчү диссертациясын жазууда материалдарды же айрым жыйынтыктарды алып жаткан авторго жана анын эмгегине шилтеме берүү милдеттүү”. Бул болсо, биринчиден, плагиаттан – адабий уурулуктан сактоонун жана, экинчиден, илим адамын тарбиялоонун негизги жолу.

Эмесе ушул талаптын өнүгүнөн философия илиминин Кыргызстанда өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрүнө токтололу.

40-жылдардын аягында 50-жылдардын башында Кыргызстанда философия боюнча кадрлар Москвада даярдала баштайт. Кеңешбек Асаналиев айткандай, философия боюнча кыргыз адамы тарабынан коргогон үч кандидаттык диссертациялардын авторлору: А. Алтмышбаев, А. Давлеткелдиев, М. Джунусов болгон. Эң кызыгы, алар “Кыргыз элинин XIX кылымдагы коомдук-саясий жана философиялык ой-пикири” аттуу “Коммунист”, 1951, № 5 журналында кыргыз тилинде жарыяланган макаланын авторлору болгон.

¹ Орусча-кыргызча сөздүк: түзүүчүлөр Х. Карасаев, Ж. Шүкүров, К. Юдахин; редактору К. Юдахин. М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, ОГиЗ, 1944.

² Судьба эпоса “Манас” после Октября: сб. документов. Бишкек: Кыргызстан, 1995. С. 65.

³ Көрсөтүлгөн эмгек. 79-б.

⁴ *Ташым Байжиев.* Белгилүү инсандардын өмүрү: түзгөн Мар Байжиев. Бишкек: Седеп, 2003.

⁵ *Молдо Кылыч.* Казалдар. Жыйнакты түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган Омор Сооронов. Фрунзе: Адабият, 1991. 7-б.

Бул макала 1956-жылы Москвада чыккан “Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР” II томуна орус тилинде чыккан.

Аталган макала жеке адамга сыйынуу мезгилине мүнөздүү болгон талаптардын негизинде жазылгандыгына карабастан, Кыргызстандагы философиялык жана саясий-социалдык ой-пикирлердин тарыхына арналган СССРдеги биринчи эмгек катарында бааланышы керек.

КПССтин XX съездинен кийин тарыхый адилеттүүлүктүн талаптары калыбына келтирилип, илим менен маданияттын, партия менен мамлекеттин ак жерден репрессияга туш болгон өкүлдөрү актала баштаган. XX кылымдын 60-жылдарында СССРге, К. Асаналиев жазгандай, “жазгы баар” (оттепель) келе баштады. Дал ошол мезгилдерде Молдо Кылыч, К. Тыныстанов жөнүндөгү маселелерге кайрадан кайрылуунун зарылдыгы келип чыккан. Бирок жылыш анчалык деле болгон эмес. СССРде көркөм адабиятта “алтымышынчылар” (“шестидесятники”) чыккан, алар “ак ыр” сыяктуу жаңы багыттар болгон. Ал эми Кыргызстанда С. Эралиевдин, Р. Рыскуловдун чыгармаларында “ак ыр” сымал чыгармалар пайда боло баштаган. Мисалы, “Тоолор менин өркөчтөрүм” (Рамис) философиялык багытта болгон. Кыргыз ССР Илимдер академиясынын курамында 1958-жылы философия жана укук таануу бөлүмү ачылган. Аталган бөлүм 1964-жылы Философия жана укук таануу институту болуп кайрадан түзүлгөн. Институттун биринчи илимий кызматкерлери, кийин белгилүү окумуштуулар КУИАнын академиктери А. Алтмышбаев, А. Салиев, корреспондент-мүчө Ж. Уметалиева болгон.

Илимий иштер негизинен эки багытта:

1. Кыргызстандагы философия жана саясий-социалдык ой-пикирлердин тарыхы.
2. Жалпы философиялык проблемалар, диалектикалык жана тарыхый материализмдин маселелери изилдене баштаган.

Азыркы мезгилде философия жана саясий-укуктун изилдөөлөр институтунун директору болуп КУИАнын корреспондент-мүчөсү О.А. Тогусаков ийгиликтүү иштеп жатат.

Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Философия жана укук таануу институтунун илимий кызматкерлери менен Кыргыз мамлекеттик университети баш болгон 9 жогорку окуу жайлардагы философия багытындагы кафедралардын мугалимдери менен бирдикте философиянын тарыхы, диалектикалык жана тарыхый материализмдин актуалдуу маселелери изилдене баштаган. Мисалы, мурда артта калган элдердин капитализмди аттап, социализмге өтүшүнүн өзгөчөлүктөрү, улуттук мамилелер, интернационалисттик тарбия ж. б.

Адилет сөздү айтканда, кыргыз элинин коомдук-саясий жана философиялык ой-пикирине арналган эмгектердин дээрлик баардыгы ошол кездеги үстөмдүк кылып турган идеологиялык талаптардын негизинде жазылган. Ошол себептен Б. Аманалиев жазган Кыргызстандагы маданий мурасты баалоодо чындыкка жакындатып чечмелөө акырындап орун ала баштады деп, 1965-жылы эле жаза баштаган¹.

1970–1980-жылдары СССРде “Кайра куруу” ойлору пайда болуу менен бирге КПССтин мурда кабыл алынган “Звезда” жана “Ленинград” журналдары жөнүндөгү “сыяктуу” токтондору жокко чыгарылган. Мындай кадамдар Кыргызстанга дагы таасирин тийгизген, албетте, тарыхый чындыктын, илимий көз караштын коомдук илимдерге биринчи кезекте философияда, тарыхта, адабият таанууда орной башташына мүмкүндүк ачкан. Мисалы, “Молдо Кылыч (Шамырканов) менен К. Тыныстановдун чыгармачылыгы жөнүндө” (1988), “Кыргыз АССРнин Совнаркомунун мурдагы төрагасы Жусуп Абдрахмановду партиялык жактан актоо” (1988), “Кыргыз ССРнин мамлекеттик тили жөнүндө” аттуу токтондор чыга баштаган. Аталган токтондордун чыгышына жеке өз салымдарын кошкон инсандардын аттарын атап кетүү, алардын ичинде Какеевдин фамилиясы болсо дагы, биздин мойнубуздагы улуу парз деп эсептейбиз. Эмесе алар кимдер?

¹ Аманалиев Б. Киргизские мыслители XIX – начала XX вв.: автореф. дис. ...д-ра филос. наук. Баку, 1965. С. 3.

Биринчи кезекте, жазуучулардан жогоруда аталган маселелердин туура чечилишине төө көтөргүс салым кошкондор: Кыргызстандын эл жазуучусу, Кыргыз Республикасынын Баатыры, Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын академиги Түгөлбай Сыдыкбеков, 30–50-жылдардагы сталиндик репрессиянын тушунда курман болгон атактуу инсандардан, аталардан калган туяктар – “эл душмандарынын балдары”. Кыргызстандын эл жазуучулары: Кыргыз Республикасынын Баатыры, академик Чыңгыз Айтматов, Кыргыз Республикасынын киноакадемиясынын академиги Мар Байжиев.

Жогоруда белгиленген маселелердин илимий-теориялык жактан, кара кылды как жарган адилеттүүлүктүн негизинде чечилишине өз салымдарын кошкондор: КУИАнын академиктери С. Табышалиев, В. Плоских, корреспондент-мүчөлөрү Ж. Уметалиева, Т. Аскарров, О. Тогусаков, Ы. Мукасов, И. Ашымов, А. Садыков, Ж. Жунушалиев, Ө. Осмонов, профессорлор К. Молдобаев, Ж. Сааданбеков, М. Шеримкулов, М. Жумагулов, Р. Ачылова, А. Бекбоев, Ш. Акмолдоева, Ж. Бөкөшов, Т. Өмүрбеков, Т. Чоротегин, Д. Сапаралиев ж. б.

СССРдин мезгилинде философия, тарых, адабият таануу жана жалпы эле коомдук илимдердин өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн бири – интернационализм болгон. Бүгүнкү күндө да аталган принцип жалпы эле кыргыз маданиятынын өнүгүү принциптеринин бири болууда. Өзгөчө интернационализм принциби көп улуттуу эгемендүү Кыргыз Республикасынын маданиятынын өнүгүшүнүн өзгөчөлүгүн аныктаган принцип болуп кызмат өтөөдө.

1991-жылы байыркы кыргыз элинин тарыхында жаңы барак ачылган. Суверендүү Кыргыз Республикасынын саясий жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн маселери аныкталып, Кыргызстандын дүйнөдөгү башка мамлекеттер менен байланыштары калыптана баштаган.

Дал ушул мезгилден баштап бүгүнкү күнгө чейин коомдук, саясий-социалдык турмушту демократиялаштыруу жүргүзүлүп, төмөнкү өзөктүү маселелер акыйкат негизде чечиле баштап, илимий көз караштын түзүлүшүнө жаңы багыт ачылган.

Алар: Биринчиден, тоталитардык режимдин талаптары менен коммунисттик идеологиянын идеяларына жаңыча мамиле кылуу.

Экинчиден, коомдук-социалдык түзүлүштү радикалдуу жаңыртуунун тынчтык жолун тандоо жана граждандык ынтымакты сактоого умтулуу.

Үчүнчүдөн, саясий, коомдук-социалдык турмушта плюрализмди орнотуу.

Төртүнчүдөн, көп укладдыкка жана экономикада базар, рынок мамилелерине өтүү.

Бешинчиден, маалымат эркиндигин камсыз кылуу.

Алтынчыдан, коомдун ачыктыгына умтулуу.

Жетинчиден, кыргыз маданиятын сактоо жана өнүктүрүү.

Сегизинчиден, Улуттук илимдер академиясы башында турган илимий мекемелерди, Улуттук университет төл башы болгон жогорку окуу жайларды өнүктүрүү.

Тогузунчудан, орто жана кесиптик окуу жайлардын тармагын өнүктүрүү.

Онунчудан, театр, кино, теле- радиокөрсөтүү тармактарын өркүндөтүү.

Он биринчиден, мезгилдүү басма сөз жана китеп чыгаруу.

Он экинчиден, жазуучулар, композиторлор, сүрөтчүлөр уюмдарын жаңы улуттук идеялардын негизинде өркүндөтүү ж. б.

Аталган маселелердин бардыгы кыргыз тилинде жүргүзүлүп, илимий көз карашты калыптандырууга багытталышы керек.

Ошентип, Кыргызстандын ар тараптан өсүп-өнүгүүсүнө алып баруучу илимий көз караш күндөн-күнгө күч алаарына шек саноого болбойт.

2. В.И. Лениндин кыргыз элинин тагдырына тийгизген оң таасирлери

1. “Бийликти эмгекчилердин жергиликтүү кеңештерине өткөрүп берүүнү

системдүү түрдө ойлонуп, даярдап, акырындык менен ишеничтүү коммунисттердин көзөмөлүндө эч бир кыйшаюусуз өткөрүүнү камсыз кылуу”¹. Аталган талап Совет мезгилинде толук аткарылган. Чындыгында, бул талап бүгүнкү күндө да иштеп жатат, анткени айылдык, райондук, областык жогорку кеңештер партиялардын бийлик үчүн күрөшүүчү майданына айланды.

Кыргыз эли жөнүндө дагы бир “Материалы ко II конгрессу Коммунистического Интернационала” аттуу пикирлеринин “Улуттук жана колониалдык маселелер боюнча тезистерди иштеп чыгуу” аттуу 1-бөлүмүндө В.И. Ленин мындай дейт: “Биздин партиялык программа улут маселеси боюнча Австрия, Бельгия сыяктуу европа өлкөлөрүнүн тажрыйбасы, Чыгыш элдеринин ичинен татар, башкыр, кыргыз ж. б. элдериндеги дин кызматкерлери, панисламизм жана буржуазиялык – улутчулдук кыймыл менен күрөшүүнүн жолдорун иштеп чыгуу каралган”.

Ошондой эле элдерди жакындаштыруунун формаларын иштеп чыгуу. Кантип жакындатуу керек? Мисалы: бир жалпы уюм, партия болсо, бир нече жумушчу тили иштесе же улуттук бөлүмдөр болсо².

2. В.И. Ленин менен Ж. Абдрахмановдун тарыхый диалогу.

1930-жылы июнь айында Ж. Абдрахманов VI облустук партиялык конференцияда сүйлөгөн сөзүндө бир катар маселелерге токтолот. Ж. Абдрахманов өзү айткандай: “Акыр аягында, жолдоштор, акыркы маселе – бул советтик аппаратты улутташтыруу маселеси. Бул жерде колунарада цифралар турат, ал цифралар бул иштер үчүн бизди мактаганга жол бербейт” (астын сызган мен. – А.К.).

Бирок мен бир топ жылдар мурда өткөн конференцияда болгон сүйлөшүүлөр тууралуу айтып бергим келип турат. 1920-жылы мен Москвага комсомолдордун съездине барып калдым. Ал съездде Владимир Ильич комсомолдун алдындагы милдеттер тууралуу доклад жасады. Бул комсомолдун III съезди болчу (VI эмес. – А.К.). Съездин эрки боюнча мен Президиумга шайланып калдым. Өзүнүн докладын бүткөндөн кийин күтүүсүздөн Владимир Ильич мага кайрылып калды... каяктан экенимди сурады. Мен айттым, бирок дароо өзүмдү жогото түштүм, аны жашырбаймын. Мен анда Лениндин эмгектерин окуган эмесмин. Бир суроосунда ал: “Силерде канча пайыз орустар бар?” – деп сурады. “5 пайыз”, – деп мен жооп бердим. – “Калганы кимдер?” – “Казактар жана кыргыздар”. – “Силерде кат тааныгандар канча пайыз түзөт?” – “2 пайыз”, – дедим. – “Калганы кат тааныбайбы? Силерде аппарат, советтик аппарат кайсы тилде сүйлөшөт?” – “Орус тилинде”, – деп жооп бердим. Мага анда мунун баары ушундай болуш керек дегендей туюлчу. Аппарат кайсы бир түпкү элдин тилинде сүйлөшү керектиги мүмкүн эместей көрүнчү. Владимир Ильич а тургай өңү да өзгөрө түшүп, минтип айткан: “Жолдоштор, силер социалисттик революциянын алдында кылмыш жасап атасыңар. Көпчүлүк эл түшүнбөгөн тилде иштеген, алардын күнүмдүк көйгөйүн түшүнө албаган аппарат эл менен байланышта боло албайт, аларга жакын, тууган боло албайт, ошондуктан силердин милдетиңер – окуу жана окуу, анан жакынкы жылдарда силердин советтик аппарат элиңердин эң жакыны, тууганы болуп калгандай иштегиле”. Владимир Ильич ушинтип айткан эле. Андан бери бир топ убакыт өттү. Бирок бул багытта, көрүп турганыңардай, иш өтө жай жылып жатат”³ (астын сызган мен. – А.К.).

¹ Ленин В.И. Полное собрание сочинений: изд. пятое. Т. 41. М.: Изд-во полит. лит-ры, 1981. С. 153.

² Көрсөтүлгөн булак. С. 437–438.

³ Абдрахманов Ж. 1916. Күндөлүктөр. Сталинге каттар / баш сөзд. Ж. Жунушалиев, И.Е. Семенов; которгон Н. Осмонова. Бишкек: Улуу тоолор, 2016. 396–397-бб.

3. В.И. Ленин жана качкын-кыргыздардын тагдыры

1920-жылы 1-майда качкын-кыргыздар В.И. Ленинге жазган катында, колонизаторлордун көрсөткөн каршылыктарына карабастан, өз мекенине келе баштаган¹. Д. Будянский 2006-жылы Нью-Йоркто чыккан китебинде Р. Солтонбековдун үй-бүлөсү жөнүндө мындай деп жазат: “Үч-Турфанга качып барган кыргыздарга Россияда падышалык бийлик кулатылды деген кабар жетет... андыктан алар өз мекенине кайтууну чечишишкен”². 1917-жылы Р. Солтонбековдун үй-бүлөсү Чүй өрөөнүндөгү Кегети айылына көчүп келет. Кийин Р. Солтонбековдун уулу Бирлик Солтонбеков азыркы Улуттук университетте иштеп жүрдү. Кээде Токмоктон же Кегетиден жолугуп калганда, ал-абалды сурашар элек.

Чүй университетинин ректорунун кеңешчиси, ыраматылык бейиши болгур таланттуу журналист Муслим Өмүралиевдин “Тилмеч Мамбеталы (Документалдык очерк) аттуу макаласында мындай өзгөчө баалуу тарыхый маалыматтарды жазып кеткен экен”³. Мамбеталы өз элине: “Үркпөгүлө, туугандар! Орус менен жалпы тил таап элдешебиз!” – десе болбой кыштактан качышкан экен: “Алар Кегетини таштап качканда, казак-орустар айылды ээлеп, үй салышып, а түгүл атын Подгорный коюп алышкан”. 1920-жылы Кегети толугу менен бошотулуп өз ээлерине берилет.

Муслим Өмүралиев жазып кеткендей: “Кегетидеги бошотулган үйлөрдүн эң мыктысын биринчи болуп Мамбеталынын үй-бүлөсүнө беришти... Мамбеталы орус тилин эң мыкты билгендиктен, көзү өткөнчө көп жыйналыштарга катышып сүйлөгөн.

Кремльден келген өкүлдөр Мамбеталынын ысмын Ленинге да жеткиришкен, анын көзү өткөндөн кийин, 1921–1922 жылдары Лениндин колу коюлган, Кремльге Мамбеталыны чакырган кат келгенин Кегетилик аксакалдар аңыз кылып бүгүн да айтып жүрүшөт”⁴.

Дал ушул жерде дагы бир эпизодду айта кетпесем арманда калчудаймын. Кеп менин аталаш агам жөнүндө болмокчу. Ызаат менен айтканда, Бай-Акем Тобокел Мамырович Мамыров кыргыздардын арасынан чыккан биринчи спорт чебери, СССР спортунун чебери (1957), педагог, Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер. Алматыда өткөн Эл аралык мелдеште 2 м 0,2 см бийиктикке секирип, Орто Азия жана Казакстан спортчуларынан рекорд койгон⁵. Ыраматылык бейиши болгур Бай-Акем Тобокел Мамыров көркөм адабиятты өзгөчө жакшы көрөр эле. Мени төркү үйгө чакырып алып, отур, сага Шота Руставелинин “Жолборс терисин жамынган баатырды” окуп берейин, ук, дечү эле. Өзгөчө мындай саптарды кайталап коёр эле:

“Алыс жүр аялдардан колдон келсе,

Эмесе аял деген кыйын нерсе.

Бараткан ак жолундан адаштырат,

Эркектен акылдуурак кырк бир эсе”, – негедир ушул саптар бүгүнкү күнгө чейин эстен чыкпайт. Ошол кезде негедир көпкө чейин отура албай, ойдолоп, кайкалап кетер элем. Көрсө, Бай-Акемдин үйүнүн полу тактай экен. Тактайдын үстүндө шырдак, анан кантип көпкө ойдо-лобой отурасың? Кыскасы, Үркүндө Кытайдан келгенче орус кулактар үй салып жибериптир. Лениндин буйругу менен ал үйлөр ээсине берилиптир. Биздин айылда мен бала кезде үч үй бар эле. Айылдаштарымдын айтымында, 7–8 болуш керек дешет. Кандай болгондо да бул жогоруда айтылгандар В.И. Лениндин кыргыздардын тагдырына тийгизген оң таасирине мисал боло алат деп ойлоймун.

¹ Будянский Д.М. История беженцев-кыргызов (1916–1927). Бишкек, 2007. С. 87.

² Көрсөтүлгөн булак. 92-б.

³ Эркин Тоо. 1999. 23-апрель.

⁴ Тилмеч Мамбеталы. Документалдуу очерк // Эркин Тоо. 1999. 23-апрель.

⁵ Физкультура жана спорт: энциклопедия / жооптуу редактор А. Мамытов. Бишкек, 2002. 118–119-бб.

4. В.И. Лениндин айрым ойлорунун кыргыз элинин тагдырына тийгизген терс таасирлери

Кеп В.И. Ленин башында турган большевиктер партиясы Совет өкмөтүнүн алгачкы жылдарынан баштап, эч кандай сындоого, каршы чыгууга жол берген эмес. Академик Д.С. Лихачев белгилегендей: “Совет өкмөтүнүн мезгилинде билимдүү адистер менен илимдин жалпы эле билимдин өкүлдөрү ар бир он-он беш жылда жазалоого, репрессияга кабылып турган”¹. Эгерде академик Д.С. Лихачевдун ыкмасы менен биздин республикадагы абалды карап көрсөк, анда жалпысынан жазалоонун, репрессиянын жылдарын экиге бөлүп кароого болот:

1. Жазалоо, репрессия жылдары – 1922–1956².

2. Актоо, реабилитация – 1956–1990³.

Ал эми жалпысынан жылдары боюнча:

1. 1920–1930 (35)-жылдары, мисалы: “Философский пароход” айдалгандар Н. Бердяев, П. Сорокин ж. б.

2. 1930–1940 (45)-жылдары, мисалы: айдалгандар Ж. Абдрахманов, К. Тыныстанов ж. б. балкарлар, карачайлар, чечендер, ж. б. Кыргызстанга көчүрүлгөндөр.

3. 1940–1950 (55)-жылдары, мисалы: камалгандар: Т. Байжиев, З. Бектенов, Т. Саманчин ж. б.

4. 1950 (56) –1990-жылдар, мисалы: 20–50-жылдардагы саясий жазалоодо бардык курман болгондордун укуктары калыбына келтирилсин.

Жогоруда шилтеме берилген “Репрессированная наука” аттуу булакта академик Д.С. Лихачев дагы бир жүрөктү титиреткен фактыларды келтирген. Чындыгында, Россиядан чыгарылган илимий кызматкерлердин арасында белгилүү философтор, социологдор, саясат таануу илиминин өкүлдөрү да болгон. Мисалы, Николай Бердяев, Питирим Сорокин сыяктуу интеллигенциянын өкүлдөрү “философиялык пароходдун жүргүнчүлөрү” болушкан. Академик Д.С. Лихачев белгилегендей, ал кезде илимде бири-бирине каршы таптык жактан элдешпес пролетардык идеологияга дал келбеген пикир болгон.

Белгилүү болгондой, азыркы Чүй, Ысык-Көл, Нарын областтары Казакстандын Жети-Суу областына караган. 1919-жылдын 4-январында Жети-Суу облусунун улуттук иштер бөлүмүнүн коллегиясынын токтомунда мындай деген саптар бар, алардын маанисин бузуп албас үчүн оригиналда кандай болсо, ошондой цитатада келтирейин: “Как известно, туземное население неразвито, малокультурно: оно плохо, с трудом может воспринимать различного рода идеи и пр. Акыны в простой, доступной народу форме – форме простых песен, рассказов, хвалебных песен и пр. могут сообщить народу идеи социальной жизни вообще и программу партии большевиков – коммунистов в частности”⁴ (астын сызган. – А.К.).

Жогоруда келтирилген цитатада абайлап кылдаттык менен курчутууга карай талкуулай турган эки чоң маселе каралган. Алардын биринчиси – туземдик элдердин өкүлдөрү акыл-эси жетилбеген, маданияты анчалык жогору эмес, ар кандай идеяларды түшүнө алышпайт деген күмөндүү ойлор айтылган. Экинчиси болсо – жалпы социалдык жашоонун идеялары менен большевиктер – коммунистер партиясынын программасын акындар жөнөкөй элге түшүнүктүү ырлар, аңгемелер, мактоо ырлар түрүндө тарата алышат. Демек, акындарды бул ишке тартуу

¹ Репрессированная наука. Л.: Наука 1991. С. 5.

² О преодолении культа личности и его последствий. Постановление ЦК КПСС 30 июня 1956 г. КПСС в резолюциях, решениях съездов, конференций ЦК. 7 изд. Ч.У.М., 1960 г.

³ Указ Президента СССР «О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20–50-х годов. Реабилитация: Политические 30–50-х годов) / под. ред. А.Н. Яковлева. М.: Полит. издат., 1991. С. 332–333.

⁴ Культурное строительство в Киргизии 1918–1929 гг.: сб. документов и материалов Т. И. Фрунзе: Киргизское гос. изд-во, 1957. 252 с.

зарыл деген тыянакка келишкен. Аталган ойлордун канчалык даражада чындыкка жакындыгын ирети менен талдоого өтөлү.

Биринчи ойлор боюнча, өз мезгилинде Россиянын белгилүү окумуштуусу А.Р. Лурия мындай деп жазып кеткен экен: “Колунуздагы менин китебим XX кылымдын 40–50-жылдарында чет элдик “культурологиялык” изилдөөлөргө каршы жазылган. Алардын биринчилери “расалык” позициядан туруп, изилдеген элдердин “толук баалуу эместигин” далилдөөгө аракеттенишсе, экинчилери “артта” калган маданияттын шартындагы элдердин таанып-билүү процессиндеги айырмачылыктарды издөө менен... аларды “батыш маданиятына” ылайыкташтыруу маселеси менен алектенишкен¹”.

Россиялык дагы бир белгилүү окумуштуу Л.С. Выготский артта калуу билимге, маданиятка байланыштуу болот деп эсептеген. Демейки жашоодо адам баласы мектепке барбаса, кырдаалдык ойлоонун туткунунда болот. Мектепке барып тамга таанып, окуганды, санаганды, ырдаганды, сүрөт тартканды эң негизгиси математика, физика, ботаника ж. б. илимдердин негиздерин үйрөнгөндөн кийин гана улуу секирик жасайт. Россиялык белгилүү окумуштуу А.Р. Лурия өз эмгектеринде дал ушул ойлорду айныксыз далилдеген.

А.Р. Луриянын ыкмасы менен сабатсыз африкалыктардын турмушун изилдеген М. Коул алардын балдары америкалыктардын балдарынан эч бир кем эместигин айкын далилдеген (караңыз: А.Р. Луриянын аталган эмгегин, 18-бет). Чындыгында, бардык “артта калган элдер алардын ичинде кыргыздарда “Homo sapiens” – “Человек думающий” – “Ойлонуучу адам” деген деңгээлге жеткенден кийин биологиялык жактан башка элдерден эч бир айырмасы жок болот. Мисалы, “мурдагы артта калган элдердин” өкүлдөрүнүн бири Чыңгыз Айтматов дүйнөнү дүңгүрөткөн жазуучу болду. Түбү африкалык Барак Обама Америка Кошмо Штаттарынын Президенти катарында тарыхта калды. Ушундай ийгиликтер, керек болсо, мектептен башталат. 2019-жылдын 12-ноябрында Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын жалпы чогулушу “Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын “Ардактуу академиги” деген наамды Улуу Британиянын жараны, Шеффилд университетинин биомедицина илимдеринин кафедрасынын профессору Phd-доктор философ Давлетов Базбек Абубакировичке ыйгарды. Профессор Б.А. Давлетов 1988–1991-жылдарда Москвада, Бишкекте иштеген.

Биздин замандашыбыз “XXI кылымдын Рембрандты”, аталган кыргыз сүрөтчөсү, АКШ сүрөтчүлөр биримдигинин мүчөсү, Кара-Суу аймагындагы Кызыл-Туу айлында төрөлгөн Туман Жумабаев Санкт-Петербургдагы эң кымбат сүрөтчүлөрдүн катарына кирет. Анын сүрөттөрү 50 миң еврого, кээде андан да кымбат сатылган. “Азаттыкка” берген интервьюсунда: “Сагынам, Кыргызстанга тез-тез каттап турам... Ысык-Көлдө... бай кишилер менен жолугушкам... Аларга искусствону көтөрүүнү сунуштагам... Алар болсо: “Азыр абалыбыз начар, качан абалыбыз жакшырганда гана сүрөтчүлөргө жардам берип, искусствого көңүл бурабыз”, – деп жооп беришкен. – Эгерде ушундай ойдо жүрө берсенер, мамлекет такыр өнүкпөйт, деп айткам...”².

Өз мекенибизде кыргыз маданиятынын өнүгүшүнө Ала-Тоодой салым кошуп жаткандар жөнүндө неге унчукпайбыз. Менимче, биздин арабызда жүргөндөр СССРдин эл художниги, Лениндик сыйлыктын лауреаты, Социалисттик Эмгектин Баатыры, Кыргыз Республикасынын Баатыры, Улуттук илимдер академиясынын академиги, керек болсо, Чыгыштын Улуу скульптору Тургунбай Садыков³ менен Ч.Т. Айтматов гений – деп баа берген Кыргыз Республикасынын эл артисти, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты, “Манас” орденинин кавалери, эң негизгиси ШОСтун бириккен симфониялык оркестри Россиянын Чоң театрынын сахнасында “Майрамдык увертюра” аттуу чыгармасы аткарылган, ал гана түгүл Нью-Йорктогу

¹ Лурия А.Р. Об историческом развитии познавательных процессов. Экспериментально-психологическое исследование. М.: Наука, 1974. С. 5.

² Политклиника // Азаттык. 2017. 23-март.

³ Художник и время: Тургунбай Садыков. Бишкек, 2015. 380 с.

атактуу Карнеги-холлдо өткөн концерти триумф жараткан Муратбек Бегалиев¹ менен эмнеге сыймыктанбайбыз? Ал эмнеге алигиче Улуттук академиянын мүчөсү эмес?

Эгерде биз дене тарбия, спорт жагындагы жетишкен ийгиликтерибизге кайрылсак, анда жогоруда айтылгандардан кем эмес, керек болсо, элди “шок” кылган далилдерге кайрылалы. Мисалы, штанга боюнча дүйнөлүк (1978, 1979, 1980, 1981) Олимпиада (1980) оюндары боюнча чемпион Каныбек Осмоналиевди, 2019-жылдын 20-сентябрь айында Казакстандын борбору Нур-Султан шаарында өткөн кыз-келиндер күрөшү боюнча дүйнөнүн чемпиону Айсулуу Тыныбекованы, “Калькулятор баланы” – Арсен Рахымбековду атасаң жетиштүү болот. Эске салсак, Арсен Россиянын “таң калычтуу адамдар” шоусунун катышуучусу. Мындай дүйнөнү дүңгүрөткөн ийгиликтерди биздин элибиз, Манас, Айтматовдун эли жаратып жатат!

Буюрса, дүйнөлүк пандемиядан аман-эсен чыгабыз!

Жогоруда биз талкуулап жаткан токтомдо оозеки элдик чыгармаларды жыйноо, кагазга түшүрүү, кийин китеп, жыйнак түрүндө басмадан чыгаруу иштери да талкууга алынган. Токтомду даярдаган адамдар финансылык каражат бөлдүрүү, акындар менен катчыларды жайгаштыруу үчүн атайын бөлмөлөр таап, жол кирелерин төлөп, андан тышкары, суткасына ар бирине 25 рубльдан акча каралган.

Биздин областта дал ушул ыкма колдонулган. Ага далилдер:

Токтогул Сатылганов: “Ленин ачты жолунду” аттуу ырда:

“Ленин ачты жолунду,
Аткарып ичте оюнду.
Жолунан чыкпай кеңештин,
Иште жерге, чечип сал
Үстүндөн жыртык тонунду”².

Тоголок Модонун насыят ырларынан:

“Алга, алга!
Колуңа карма,
Акылдан танба,
Өзгөрүштү ырдап,
Ленин туусун
Өз элиңе жарда!”³.

Барпы Алыкулов өзүнүн ырларында В.И. Ленинди, Коммунисттик партияны даңазалап, жердештерин жаңы турмушка үндөгөн. Буга “Ленин Ата”, “Партияга”, “Теңдик күн”, “Ырымдын аты – Октябрь”, “Жер өзгөрүшү” деген ырлары мисал боло алат⁴.

Элибиздин таланттуу профессорлорунун бири философиянын тарыхы боюнча, анын ичинде кыргыз философиясынын тарыхы боюнча биринчи болуп, философиялык илимдердин доктору деген даражаны алууга татыктуу болгон ыраматылык Батырбек Аманалиев адилеттүү жазып кеткендей: “Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы өздөрүнүн чыгармачылыгында коомду

¹ *Муратбек Бегалиев*. Исследования, статьи, материалы: сборник; ред.-сост. Е. Лузанова. Бишкек: Учкун, 2005.

² *Токтогул*. Энциклопедиясы / А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек: Турар, 2014. 181-б.

³ *Тоголок Молдо*. Насыят. Фрунзе, 1985.

⁴ *Барпы Алыкулов*. Кыргыз энциклопедиясы / башкы редактор А.Табалдиев. 1-т. Фрунзе, 1976. 421-б.

социалисттик башталышта кайра куруу ишин сүрөттөөдө саясий да, көркөмдүүлүк да жактан туура жана ишенимдүү көрсөтүүдө биринчи кезекте алардын Коммунисттик партиянын практикалык иштерине катышуусу менен шартталат. Бирок мындай иш марксисттик-лениндик теориянын маселелерине анчалык терең сүнгүп кирүүнү талап кылбайт. Бул болсо алардын өмүрүнүн акыр аягына чейин марксизмдин теориялык негиздери менен ар тараптан тааныш эмес болгондуктарын түшүндүрүп турат”¹.

Жыйырманчы жылдардын аягы, отузунчу жылдардын башында “философиялык паромход” гана эмес, андан оордугу жагынан кем болбогон кулакка тартылып, Украинага айдалган кыргыздардын тагдыры атайын изилдөөнү улантууну талап кылат. Убагында Кыргызстандын Украинадагы атайын жана толук ыйгарымдуу мурунку элчиси У.К. Чиналиев өз демилгеси менен Херсон облусунда табылган эч бир жазуулары, белгилери жок мүрзөлөр, бирок эл оозунда “кыргызские могилы” деп аталган эки көрүстөндөргө барып, белги же белги таш коюу жөнүндө кеңеш сурап кайрылган. Мен бул демилгени толук колдоорумду билдиргем, анткени ага чейин “Азаттык” радиосунун кабарчысы Амирбек Усмановдун ойлорун, СССРдин эл артисти, даңктуу дирижер А. Жумакматовдун, азыркы Улуттук университеттин атактуу профессору Б.Ш. Чормоновдун айткан пикирлерин билээр элем. Өзгөчө А. Жумакматовдун “Менин атам 1928-жылы камакка алынган, ал эми 1930-жылы апам, мени менен агам Украинага айдалганбыз” деген сөзү дайыма эсте жүрчү эле. Кийин Киев университетинде жасаган баяндамама кирбей калган мындай документ бар. Ал 1929-жылы кабыл алынган Борбордук аткаруу комитети менен Кыргыз АССРнин Комиссарлар кеңешинин токтому. Көрсөтүлгөн документте бай-манаптар республиканын экономикалык жана маданий жактан өнүгүшүнө тоскоолдук кылып жатат. Ошондуктан алар Кыргыз АССРнан айдалып чыгарылсын” деген буйрук болгон². Мындан тышкары, А. Усманов тапкан “по хозяйственной книге” (көчүрмөсү колумда. – А.К.) 400 адамдын тизмеси бар. Алар аялдар менен балдар. Азыр колумда атылган 11 адамдын фамилиялары бар³. Саясат таануу илиминин доктору У.К. Чиналиев чыгарган дагы бир китеп бар⁴.

Кыргыз обкомунун агитпроп аттуу бөлүмүнүн коллегиясынын отурумунда 1925-ж. 23-августунда кабыл алынган токтомунда К. Тыныстановдун Илимий кеңештин иши жөнүндөгү баяндамасында мындай деп жазылган экен: “Кыргыз тилинде адабияттын жоктугун эске алуу менен “Манас” поэмасын жакынкы арада басмадан чыгаруу зарыл деп табылсын деген чечим кабыл алынган”. Токтомго отурумдун төрагасы Төрөкул Айтматов кол койгон⁵.

Кийин, 1932-жылы 7-мартта, “Кыргыз адабияты жөнүндө” аттуу Кыргыз областык ВКП(б) катчылыгынын отурумунун токтомунда жолдош Сталиндин “Пролетарская революция” журналынын редакциясына жазылган катында айтылган “Партия идеологиялык фронтто кеңири идеологиялык чабуулга өттү” деген ойлору, пикири кыйшаюусуз жетекчиликке алынып, “Кыргыз адабиятындагы” партияга каршы багытталган бурмалоолордун бети ачылган. Алардын негизги идеясы “улутчулдук, бай-манаптык идеологияны амалкөйлүк менен ыдыратуу болгон” – деп олчойгон саясий күнөө койгон. Кененирээк академик А. Эркебаевдин “Жаңы маданиятыбыздын көч башы” аттуу макаласында калыс, адилеттүү айтылган⁶”. Мен болгону Касым Тыныстанов менен Төрөкул Айтматовдун “Манас” эпосун басмадан чыгаруу ишине

¹ Аманалиев Б. Кыргызские мыслители XIX–начала XX вв.: автореф. дис. ...д-ра филос. наук. Баку, 1965. С. 38.

² ЦГА КР. Ф. 21. О. 4. Ед. ХР.16. Л. 19, 37, 38, 41, 42, 53, 59.

³ Вечерний Бишкек. 2013. 8 ноября.

⁴ Горсть земли берут в дорогу люди, памятью о доме дорожа... Посольство Кыргызской Республики в Украине. Киев, 2015. 64 с.

⁵ Касым Тыныстанов уулу. Адабий чыгармалар / баш сөзүн жазган жана түзгөн З. Бектенов; соңку сөзүн жазган жана түзгөн А. Эркебаев; көркөмдөгөн А. Биймурзаев. Бишкек: Адабият, 1991. 177-б.

⁶ Судьба эпоса “Манас” после Октября: сб. документов / сост. Т. Абдыкадыров, С.Р. Джумалиев. Бишкек: Кыргызстан, 1995. 146 с.

катышкандыктары жөнүндө маалыматтарды белгилей кетүүнү көздөп, отузунчу жылдардагы эң кайгылуу окуяларды эске салуу менен Ч.Т. Айтматовдун “Манас” таануу илимине кошкон салымы жөнүндө учкай болсо да эске сала кетүүнү туура көрдүм.

1. Эң кызыгы – Касым Тыныстановдун “Манасты” жакынкы аралыкта басмадан чыгаруу жөнүндөгү сунушу кабыл алынган жыйында Т. Айтматов төрага болгон экен. Бул окуя 23-августта 1925-жылы өтүптүр¹.

2. 1935-жылы 10-январда “Манас” эпосунун биринчи бөлүгү эки тилде чыгарылсын, дотациянын көлөмү аныкталсын, кийинки бюродо редакциялык комиссиянын тутуму бекитилсин – деген токтомго катчы Төрөкул Айтматов кол коюптур.

Кийин, 1937-жылы, Төрөкул Айтматов Кызыл профессорлорду даярдоочу институтунун төртүнчү курсунун угуучусу болуп жүргөндө камакка алынган. Эгерде институтту бүтсө, биринчи кызыл профессорлордон болмок экен. Чыкем өзү эскергендей: “Ушундай коогалуу кезекте атамдын бизди өз айылына жибергендиги кандай кыраакылык болгон. Москвада калганыбызда, же Фрунзеге барганыбызда дагы бир кандай болот эле. Ким билет?” – деп суроо коёт. Чындыгында, М. Шаханов жазгандай: “Казакстандагы Акмоло шаарынын жанында “эл душмандарынын” аялдары камалган “Алжир” аттуу (Акмолинский лагерь жен изменников родины) атайы лагерь боло турган. Бул лагерде казак элинен Турар Рыскулов, Сакен Сейфулин ж. б. сыяктуу мамлекет, партия, адабият искусство ишмерлеринин жубайлары түрмөдө отурушту... Эл душмандарынын аялдарына коюла турган... талап күйөөсүнүн “эл душманы” экенин моюнуна алып, андан түбөлүк кол үзөмүн деп тил кат бериши керек... экен.

Боор этинен жаралган балдары жетимдер үйүнө зордоп өткөрүлүп... турган учур болгон “Алжирге” 22 миңге жакын “эл душмандарынын” аялдары камалган. Айылда баш калкалабаганда, сиздин апаңызга да ошол лагердин тузу буйруп калышы ыктымал эле... Айтматов. Ооба, болжоп болбойт. Баары болушу ажеп эмес эле...”.

3. 1996-жылы 30-августта Чоң-Ташта өткөн чогулушта жарыяланган 137 адамдын тизмесинде Төрөкул Айтматов, Касым Тыныстанов жана башка атактуу адамдар бар. Көрсө, алар 1938-жылы атылып кетиптир².

Согуш жылдарында бийликтин өкүлдөрү адам баласынын башына, оюна да келбей турган иштерди жасашкан. Мисалы, фашисттик-немистердин шпиондору совет өлкөсүндөгү талантуу авиа, ракета жасаган конструкторлорду, окумуштууларды издеп таба алышкан эмес. Көрсө, аларды атайын түрмөлөргө камап конструкторлук бюролор түзүлгөн экен. Атактуу конструкторлор С.П. Королев, А.Н. Туполев, В.М. Петлеков өздөрүнүн ракеталары менен самолетторун түрмөдөгү атайын конструкторлук бюролордо түзүшкөн экен³.

Совет мезгилинде негизинен мындай ыкмалар колдонулган. Мисалы, жол башчы И.В. Сталиндин макаласы журналдардын бирине жарыяланган. Макаладагы ойлор, пикирлерди турмушка ашыруу үчүн атайын иш-чаралар каралган. Ушул сыяктуу эле партиянын токтомдору токулган. Алар боюнча да иш чаралар иштелип чыккан. Эгер кыйын болсоң, аларды аткарбай көр! Түз эле саботаж үчүн түрмөгө түшмөксүн.

Улуу Ата-Мекендик согуштун жылдарында Кавказдан чечендер, карачайлар, балкарлар Кыргызстанга айдалган. Кийин аталган элдердин өкүлдөрүнөн Кыргызстанга гана эмес Советтер Союзуна даңкы чыккан окумуштуулар, жазуучулар, артисттер чыккан. Мисалы, Социалисттик Эмгектин Баатыры, Россия Илимдер академиясынын академиги, КРСУнун ардактуу профессору М.Ч. Залиханов, жазуучу Кайсын Кулиев, СССРдин эл артисти, Социалисттик Эмгектин Баатыры, бийчи Махмуд Эсамбаев, экономика илимдеринин доктору, профессор, атактуу агартуучу Х.Ж. Кубаев сыяктуу Кыргызстанды дүйнөгө даңазалаган улуу инсандар

¹ Хелимская Р. Тайна Чон-Таша. Бишкек: Илим, 1994. С. 30–34.

² Айтматов Чыңгыз. Чыгармаларынын жыйнагы: 7-т. Диалог / түз. А.А. Акматалиев. Бишкек: Бийиктик, 2008. 31–33-бб.

³ Саукке М.Б. Неизвестный Туполев. М.: Авиам, 1994. 192 с.

чыккан. Кыргыз адабиятынын тарыхындагы репрессия жөнүндө кеп козгогондо Москвадан чыккан “Манас”. Киргизский эпос. Великий поход” (1946) аттуу улуу китепти эч убакта унутууга болбойт. Неге десеңиз Верный шаарындагы азыркы Алматы 1919-жылы элдик поэзиянын чыгармаларын чогултуу, басмадан чыгаруу жөнүндөгү токтомдун аткарылышынын эң бир татынакай далили катарында баалоого болот (жогоруда бир топ сын-пикирлерибизди билдирген элек). Азыр айтаар өкүнүчүбүз төмөнкү:

1. Элдик оозеки чыгармаларды, анын ичинде “Манасты” дагы китеп түрүндө чыгарып, анан таптык көз караштын идеологиясынын талаптарына жооп бербейт деп табылышы.

2. Аталган зор ишке ак дили менен катышкан илимий изилдөөчүлөрдүн эң таланттууларынын репрессияга туш болушу акылга сыйбас иш болгон.

Ошол эле мезгилде “Манас” эпосунун 1100-жылдык мааракесин белгилөө үчүн 1945-жылы токтом кабыл алынган. Токтом боюнча “Манастын” 1100-жылдык мааракесин 1947-жылы өткөрүлмөк. Мааракени комитеттин курамы 46 адамдан турган, төрагасы болуп Кыргыз ССРнин Эл комиссарлар кеңешинин төрагасы Төрөбай Кулатов, орунбасарлары болуп К. Баялинов жана Ж. Шүкүров бекитилген.

1945-жылы 29–30-ноябрда башка ишке которулганына байланыштуу Төрөбай Кулатовдун ордуна И.Р. Раззаков “Манас” эпосунун 1100-жылдык мааракесин өткөрүү боюнча комиссиянын төрагасы болуп бекитилет. Ошол жылдары, тагыраак айтканда, 1946-жылы, Кыргыз ССРнин Министрлер советинин төрагасы И.Р. Раззаков менен Кыргызстан КП(б)нын Борбордук Комитетинин катчысы Н. Боголюбовдун колдору коюлган билдирүүдө “Манас” эпосу Сталиндик сыйлыкка адабият жана искусство тармагы боюнча көтөрүлгөндүгү жөнүндө маалымат жиберилген¹.

Өкүнүчтүү жагдай – кийин Ждановдун “Звезда” жана “Ленинград” журналдары жөнүндө аттуу баяндамасынан кийин “Манас” эпосуна арналган илимий эмгектер таптык талапка жооп бербейт деп табылган².

Кийинчерээк, 1946-жылы, Ж. Шүкүровдун: “Молдо Кылычтын тили (кыргыз жазмасынын тарыхынан)” жана Т. Саманчиндин “Кылыч – жазуучу, акын: XIX жана XX кылымдын башындагы Кыргыз адабиятынын тарыхынан”. Фрунзе, 1948-жылы эмгектери жарыяланган, Ж. Шүкүров менен Т. Саманчин филология илимдеринин кандидаты деген илимий даражаны коргогон элибиздин биринчи окумуштуулары болгон. Өкүнүчтүүсү – Т. Саманчин соттолуп кеткен. Жапар Шүкүров ишсиз калган. Ошол эле жылдары эң таланттуу окумуштуулар Т. Байжиев, З. Бектеновдор камакка алынган. 1937–1938-жылдары КГБ тарабынан камакка алынып, бошоп чыккан кыргыз элинин чыныгы эр жүрөк уулу Иса Ахунбаев, болгондо да медицина илимдери боюнча биринчи доктор (1948). Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин бюросунун наамына эч бир тайманбай жазган катында белгилегендей: “Кыргыз элинин 1937–1938-жылдардагы тарыхынын барактары актай боюнча калууда. Мисалы, кыргыз алфавитин, кыргыз тилинин грамматикасын жазгандардын аттары белгисиз бойдон калууда. Аталган маселелерди чечүү ишин колго албасак, анда биз элдин алдында карыз бойдон калабыз”, – деп жазган И.К. Ахунбаев. Улуу окумуштуунун ою боюнча, өзгөчө элибиз менен партиябыздын тарыхын илимий жактан туура, калыс жазуунун максаттарын көздөп, СТП (Социал-туран партиясы) сыяктуу улутчул, контрреволюциячыл партиянын болбогондугу далилденсе, анда тарыхты бурмалагандар жоопко тартылышы керек деген бир гана тыянак чыгат деп белгилеген Иса Коноевич Ахунбаев³.

¹ Судьба эпоса “Манас” после Октября: сб. документов / сост. Т.А. Абдыкаров, С.Р. Джумалиев. Бишкек: Кыргызстан, 1995. С. 48–55.

² Көрсөтүлгөн булак. С. 65.

³ Плоских С.В. Интеллигенция и власть Кыргызстана: Проблема взаимоотношения в советскую эпоху. Бишкек: КРСУ, 2012. С. 384.

1937–1938-жылдардагы репрессияга кабылган илимий кызматкерлерди, жазуучуларды актоо боюнча иштер көпкө созулган. Атактуу адабий сынчы К. Асаналиев туура белгилендей: “КПССтин XX съездинде Н.С. Хрущевдун жеке адамга сыйынуу жөнүндөгү белгилүү докладынан кийин идеологиялык турмушка “жазгы баар” (оттепель) келе баштады. Дал ошол учурда Молдо Кылычтын мурасы жөнүндөгү маселе кайрадан козголуп, “... адилеттүү чечүүнүн жолдорун издөө башталган. Бирок Хрущевдук “жазгы баар” узакка созулган жок”¹.

1991-жылы Молдо Кылычтын “Казалдар” аттуу жыйнагы чыккан. Жыйнакты түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган Омор Сооронов болгон. Түзүүчүдөн аттуу макаласында мындай деп адилет жазган: “Молдо Кылыч биздин заманга чейин жашап (1866–1917). Кыргыз топурагында биринчи поэтикалык китеп (“Кыссаи зилзала”, Казан, 1911-ж.) чыгарган акындардан болгонуна карабастан, казалдары толук түрүндө бир жыйнакка топтолуп жарыяланган эмес”².

Дал ушул жерде эки маселени айта кетүүнү өзүмдүн мойнумдагы улуу парзым деп эсептеймин:

1) Молдо Кылыч менен Касым Тыныстановдун;

2) Жусуп Абдрахмановдун акталышы. Алар бир күндө Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин 1988-жылдын 29-декабрындагы токтому менен акталган. Молдо Кылыч менен Касым Тыныстанов жөнүндөгү маселе Борбордук Комитеттин Маданият бөлүмүнө, ал эми Ж. Абдрахмановдун иши Илим жана окуу жайлар бөлүмүнө тапшырылган болчу.

Анда эмесе сөздү Молдо Кылыч жана Касым Тыныстановдон баштайлы.

Ачык сөздү айтканда, мен ушул жылдарда Молдо Кылычтын чыгармачылыгына арналган түшүндүрмөлөрдөн баштап, Омор Соороновдун сөз кадырынын кайталангыс билерманы экендигине таң берем. Кыргыз тили жана адабияты боюнча гана эмес, жалпы кыргыз тарыхы, социалдык философиясы, саясат таануусу боюнча араб, кириллица, латын, перси ариптериндеги кол жазмаларды азыркы кыргыздардын алфавитине көчүрүү боюнча, менимче, көзгө басар жападан жалгыз адис. Акыйкат сөздү айтканда, Улуттук академия менен Улуттук университеттин тандалган адистерин Омор Сооронов, Закир Эралиев, Үсөнбек Асаналиев, Соноркул Егембердиева болбогондо, Кыргыз мамлекеттүүлүгү жөнүндө байыркы Кытай тарыхый булактары жана Кыргыз каганына Кытай императорунун каттары” (б. з. ч. III к – б. з. IX к.) (Бишкек, 2003); Белек Солтоноев “Кыргыз тарыхы” (жооптуу редактору А. Какеев, Бишкек, 2003); Нурмолдо чыгармалар, китептин материалдарын жыйнаган, түшүндүрмөлөрүн жазган жана түзгөн Калмурат Рыскултегин (редактору О. Сооронов, академик А.Ч. Какеевдин жалпы редакциясы астында, Бишкек, 2003, 600-б., нускасы – 1700) сыяктуу китептер басмадан чыкмак эмес. Чындыгында, мындай зор иштерди аткарыш үчүн чоң коллектив, болгондо дагы пикирлештер болушу керек. Жогоруда аткарылган иштерди жүзөгө ашырыш үчүн Осмонакун Ибраимовдой мамлекеттик катчы болушу керек. Ал эми ректораттын деңгээлинде болсо, биринчи проректор И.Ч. Исамидиновдой, илимий иштер боюнча проректор В.И. Шаповаловдой адамдардын болушу зарыл.

Философия илимдеринин доктору, профессор Гулнара Топчубева Ботоканова адилет жазгандай: “80-жылдардын аягында коомдогу демократиялык процесстерге, улуттук аң-сезимдин ойгонушуна байланыштуу, Молдо Кылычтын мурасы кайрадан иликтенип, ага объективдүү саясий баа берилүү менен төмөндөгүдөй чечим кабыл алынат: 1. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин “Молдо Кылыч менен К. Тыныстановдун чыгармачылыгына баа берүүдөгү жаңылыштыктар жөнүндө” токтом. Токтомдо Молдо Кылыч кыргыз ойчулдарынын көрүнүктүү өкүлү, жазма адабияттын баштоочуларынын бири, отузунчу жылдарда законсуз жазаланган Касым Тыныстановдун адабий мурастары жөнүндө тарыхый чындыкты калыбына

¹ *Молдо Кылыч*. Казалдар / жыйнакты түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган Омор Сооронов. Фрунзе: Адабият, 1991. 9-б.

² Көрсөтүлгөн булак. 204-б.

келтирүүнүн зарылчылыгы жөнүндө Борбордук Комитеттин Комиссиясынын тыянактары туура деп табылсын”¹. Молдо Кылыч менен Касым Тыныстановдун чыгармачылыгын изилдөөнү кеңейтүү, тандалма чыгармаларын басмадан чыгаруу сыяктуу маселелер каралган.

Шүгүрчүлүк, Токтом чыккандан бери 28 жылдан кийин Молдо Кылычтын казалдары колбузга тийип отурат².

Молдо Кылычтын чыгармаларын окурмандарга жеткирүүдө төө көтөргүс эмгек өтөгөн биздин замандаштарыбыз Кыргыз эл жазуучусу ыраматылык Кеңешбек Асаналиев, Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер Омор Сооронов, Кыргыз Республикасынын эл жазуучусу Мелис Абакиров, Кыргыз Республикасынын эл жазуучусу Султан Раев, Кыргыз Республикасынын желегинин авторлорунун бири, чебер сүрөтчү Бекбосун Жайчыбеков, философия илимдеринин доктору, профессор Гулнара Топчуевна Ботоканова жана башка көптөгөн коомдук жана табият таануу илимдердин өкүлдөрү өз салымдарын кошуп келе жатышат.

Кыскача болсо дагы айрым бир өзөктүү суроолорго токтолуу зарыл, анткени алар, Омор Сооронов туура белгилегендей, “Чыңырып турган чындыктар”. Анда алар кайсылар?

1. Молдо Кылычтын карачекей атасынын ысмын Шамырман дебей, Шамыкан деп тууралап жазуунун зарылдыгы жөнүндөгү маселе деп биринчи көтөргөн Омор Сооронов. “Ал гана түгүл Молдо Кылычтын жогорудагы “Казалдар” (1991-ж.) китебин түзгөндө мен шар эле Шамырман деп жазганга жол берип койгонго бүгүнгө чейин өкүнүп келем”, – дейт Омор Сооронов. Ошентсе да жазуучу Сардарбек Рыскуловдун: “Молдо Кылычтын атасынын аты Шамырман эмес, Шамыкан” – деген ойду колдоп, жүргөнүбүз туура болот го, деп, алиге чейин бул оюң үчүн күрөшүп келет. Өз оюн бекемдөө үчүн Кыргыз Республикасынын эл жазуучусу Султан Раевдин “Кылыч Молдонун кызы Бурул эженин адам чыдагыс оор турмушун көрүп (репрессияга кабылган акындын кызы да), анын өтүнүчүн: “Атамдын атасынын аты Шамырман эмес, Шамыкан. Ушу сөздү оңдоп жазып жүргүлө, айланайын!..” деген керээзи.

1. “Буудайык”, “Буудайыктын тою” элдик чыгармалар катары өзүнчө китеп болуп, өзүнчө жашаганы туура болмок”, деген ойду Омор Сооронов айныксыз далилдеген (караңыз: Молдо Кылыч. Казалдар. 2017. 8-б.).

2. Өткөн кылымдын сексенинчи жылдарынын аягына чейин Молдо Кылычка карата кайта-кайта жасалып келген каршылыктардын, катуу тоскоолдуктардын негизи эмнеде? Кеп ошону адилет анализдеп, чындыгын жалпы окурмандарга жеткирүүдө турганы түшүнүктүү болчу. Бүгүн да түшүнүктүү демекчибиз. О. Сооронов жазгандай: “Кылычты колдогондор да, кордогондор” да о дүйнөгө кетишти, эми чындыкты айтышыбыз керек” (көрсөтүлгөн булак, 11-б.). Бул ойду мен колдоймун. Неге десемиз, мага көптөн бери бир ой тынчтык бербей келет: “Тазабек Саманчин, Ташым Байжиев, Зияш Бектеновдор камалып кеткен. Ошол эле кезде айрымдар иштен гана бошотулуп камактан аман калышкан. Көрсө, алар тоталитаризмдин камчысын чабышкандар экен”.

3. Молдо Кылычтын “Казалдар” (1991-ж.) аттуу китебинде К. Асаналиев мындай деп жазат: “Акындын чыгармачылыгы боюнча кыркынчы жылдарда эле удаа-удая эки кандидаттык диссертация “Молдо Кылычтын тили” (кыргыз жазмасынын тарыхынан) деген темада Жапар Шүкүровдун жана Молдо Кылычтын чыгармачылыгы боюнча Тазабек Саманчиндин диссертациялары жакталат. Көрүнүп тургандай, биринчиси тил илими, экинчиси – адабият илими боюнча. Эгерде филология илиминин Кыргызстандагы ошол учурдагы абалына көз чаптырсак, бул эки илимий эмгек тең өз учурунун эң бийик ийгилиги экени эч кандай күмөн туудурбайт. Молдо Кылычтын тили жөнүндө жазылган диссертация жөнүндө конкреттүү пикир айтуу мага

¹ Советтик Кыргызстан. 1989. 4-январь.

² *Молдо Кылыч. Казалдар* / баш сөзүн жаз. К. Асаналиев, О. Сооронов; түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О. Сооронов; сүрөтчүсү Б. Жайчыбеков; топтогон жана редакциялаган М. Абакиров. Бишкек: Турар, 2017. 42–43-бб.

кыйын, компоненттүү болбогондон кийин, бирок Т. Саманчиндин эмгеги (“Кылыч – жазуучу, акын”, Кыргызмамбас, 1948) азыр да өзүнүн мазмундуулугу жана адабий иликтөөчүлүк жөндөмү менен кыргыз филологиясынын эң биринчи үлгүлөрүнө жатат. Мындан тышкары, айта кетсек болот, бул диссертациялар филология боюнча кыргыз адамы тарабынан корголгон эң биринчи диссертациялар болчу. Башкача айтканда, Молдо Кылычтын чыгармачылыгына арналган илимий изилдөөлөр – бул кыргыз филология илиминин жаралышындагы жана калыптанышындагы төл башылары”¹ (астын сызган мен. – А.К.).

Сөз эмес бекен! Атаганат, ар бир илимий жетекчи өзүнүн аспиранттарынан, магистранттарынан Сиздин илимий багыттын төл башчылары ким болгон, алардын кандай эмгектери бар? Жетекчиңиздин кандай ачылыштары бар? Сиз жетекчилериңиздин ачылыштарын ийгиликтүү улай турган кандай ойлор, максаттарды, гипотезаларды сунуштагыңыз келет деген суроо менен өзүңүздүн диссертацияңызды баштооңузду каалар элем! Анда алга менин бейтааныш тилектешим, замандашым!

Философия илимдеринин доктору, профессор Г.Т. Ботоканова тапкан жаңы тарыхый материалда, болгондо да Жапар Шүкүровдун өзүнүн колу менен жазылган “Справкада” айрым ойлорунан баш тартууга мажбурлаган², куду ыраматылык Иса Коноевич Ахунбаев жазып кеткендей: “НКВДынын тергөөчүлөрү оор айыптоолорду моюнга алдыруу үчүн фашисттик ыкмаларды колдонушкан. Андай айыптоолорду эч күнөөм жок болсо дагы мен дагы моюнга алууга мажбур болгонмун”. Алигиче “...кыргыз алфавитин биринчи ким түзгөн, кыргыз тилинин грамматикасын ким жазган деген сыяктуу суроолор жоопсуз калууда”, – деп эч бир тайманбай айткан анык баатыр И.К. Ахунбаев болгон экен³.

Молдо Кылыч акындын бейнеси жөнүндөгү маселени биринчи болуп Кыргыз Республикасынын эл жазуучусу Мелис Абакиров койгон экен. Молдо Кылычтын замандаштары Шабдандын, анын балдарынын, Байтиктин, Дүр, Мамбеталылардын (Мамбеталы тилмечтин – менин айылдашым Кегетиликтин) сүрөттөрү бүгүнкү күнгө сакталып калган. М. Абакиров айткандай, жарыктык Молдоке эмне үчүн сүрөткө түшкөн эмес? Кейпи Белек Солтоноев жазгандай, “өтө диндар адам болсо керек”.

Ошол себептүү Молдо Кылычтын портрети, сүрөтү сакталбай калган. М. Абакиров жазгандай: “Колдон келип турганда Молдо Кылычтын сүрөтүн... тарттырганга илинчек табылбай койду...”.

“Эскерүүлөрдө Молдо Кылычтын бейнеси сүрөттөлгөн бир да сүйлөмдү таппай койгом. Кийин гана эл жазуучусу Кеңеш Жусупов Тазабек Саманчиндин өздүк архивинен Белек Солтоноевдин жазганын таап “Байыркынын издери” деген китебинде Белек Солтоноев тууралуу жазган эссесин окуп, таң калдым. Белек Солтоноевдин эскерүүсүнөн бейнени сүрөттөп жазуунун эң сонун үлгүсүн көрдүм. Молдо Кылычтын бейнеси төмөнкүдөй экен: бети кызылдуу, сепкили жок, жүзү абдан толук, тегерек, чоң кара көздүү, орто бойлуу, семизче, чоңураак кара мурут, ээгинде кичине чокчо кара сакалы болуп, жаактарында сакал чыкпаган. Кийимди өтө таза кийинип, денесин таза тутуп, диндар болгон...

Молдо Кылычтын 47 жаш курактагы портрети – бейнеси ушундай...

...Санжыра билген карыялардан сураштырып Төрөкелди балдары салаңдаган куш мурун экенин билдим...”.

¹ Асаналиев К. Башат. Молдо Кылыч. Казалдар / жыйнакты түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган Омор Сооронов. Фрунзе: Адабият, 1991. 7-6.

² Молдо Кылыч. Казалдар / баш сөзүн жазган К. Асаналиев, О. Сооронов; түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О. Сооронов; сүрөтчүсү Б. Жайчыбеков; топтогон жана редакциялаган М. Абакиров. Бишкек: Турап, 2017. 685–686-бб.

³ Плоских С.В. Интеллигенция и власть Кыргызстана: проблема взаимоотношений в советскую эпоху. Бишкек: КРСУ, 2012. С. 384–385.

“... Молдо Кылычта да тукум кууган келбет болот да деп чечип, китеп иллюстрациясы боюнча чоң адис, Москвадагы Жогорку полиграфия институтунан китеп адистиги боюнча атайы билим алган, эгемен республикабыздын желегинин авторлорунун бири, чебер сүрөтчү Бекбосун Жайчыбековго Молдо Кылычтын портретин тартып берүүнү сунуштадым”¹.

Ары урматтуу, ары кымбаттуу Мелис Абакиров жана Бекбосун Жайчыбеков куш мурун, бетинде сепкили жок, кызылдуу жүзү бар, тегерек, чоң кара көздүү, кара мурут, чокчо сакал, дени таза диндар, таза кийинген улуу акынга татыктуу портрет-бейне жаратыпсыздар! Кут болсун! Улуу Молдо Кылычтын арбагы ыраазы болуп колдоп жатсын!

Улуу Молдо Кылычтын “Алгы сөзүн” Ишеналы Арабаев жазган “Кыссан-Зилзаласынын” басмадан чыгышына сүйүнүп, кубанычы койнуна батпай Нурмолдо минтип жазып кеткен экен:

“Мангулуктун эзели,
Молдо Кылыч Казалы,
Китеби чыгып Казандан,
Калктын түштү назары.
Туркияда кеп болуп,
Кызып туру базары”².

Молдо Кылыч [Шамырканов] менен Касым Тыныстановдун чыгармачылык мурастары жөнүндө Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин токтому чыккан мезгилде зор иштер бүткөрүлгөн³, алардын башында Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы болуп Абсамат Масалиев иштеп турган. Ошол жылдары мен илим жана окуу жайлар бөлүмүнүн башчысынын орун басары болуп иштеп турганмын. Ал кезде идеология боюнча катчы болуп М. Шеримкулов иштеп калган. Молдо Кылыч менен Касым Тыныстановду актаган токтом 1988-жылдын 29-декабрында чыккан. Ошол эле күнү Жусуп Абдрахманов өлгөндөн кийин партиялык жактан акталган⁴. Чындыгында, Жусуп Абдрахмановду актоо ишинде Абсамат Масалиевич өзгөчө ролду ойногон. Ж. Абдрахмановду актоо боюнча арызды анын кызы Ленина Жусуповна КПССтин Бүткүл Союздук XIX конференциясынын атына жазган.

Эреже боюнча, Бүткүл Союздук конференция Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетине жиберген. Борбордук Комитет арызды кароо ишин Компартиянын алдындагы партиялык контролдук комиссия менен Илим жана окуу жайлар бөлүмүнө тапшырган. Мен партиялык институттун директору Ж. Жунушалиев менен анын орун басары И.Е. Семеновду чакырып, арыз менен таныштырып, партиялык архивде кандай маалыматтар бар деп сурасам, биз текшерели, эртең жооп берели, деп кетишти. Эртеси эч нерсе жок экендиги билинди. МВД, КГБнын архивдеринде да эч кандай маалымат жок болуп чыкты. Ошондо Ж. Жунушалиевдин орун басары И.Е. Семенов мындай сунуш киргизди: Сиз биринчиге – Абсамат

¹ *Молдо Кылыч*. Казалдар / баш сөзүн жазган К. Асаналиев, О. Сооронбаев; түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О. Сооронов; сүрөтчүсү Б. Жайчыбеков; топтогон жана редакциялаган М. Абакиров. Бишкек: Турар, 2017. 565–567-бб.

² *Нурмолдо*. Чыгармалар / китептин материалдарын жыйнаган, түшүндүрмөлөрүн жазган жана түзгөн Калмурат Рыскултегин; ред. О. Сооронов; акад. А.Ч. Какеевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек, 2003. 60-б.

³ Молдо Кылыч [Шамырканов] менен Касым Тыныстановдун чыгармачылык мурастары жөнүндө Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин 1988-жылдын 29-декабрындагы токтому // Советтик Кыргызстан. 1989. 4-январь.

⁴ Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин бюросу Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Советинин мурдагы төрагасы Абдрахманов Юсупту партиялык жагынан актоо жөнүндө маселе карады // Советтик Кыргызстан. 1989. 4-январь.

Масалиевичке – кирип КПССтин алдындагы партиялык контролдук комиссияга кайрылып Ж. Абдрахманов жөнүндө болгон материалдардан бөлүшүңүздөр деген өтүнүч кат даярдоого уруксат сурасаңыз, биз каттын долбоорун жазып келели деди. Мен макул болдум.

Эртеси Абсамат Масалиевичтин жардамчысы жолдош Н.Ф. Мирошниченко каттын долбоорун тапшырдым. Кийинки күнү Николай Филиппович телефон чалып: “Сизди Абсамат Масалиевич азыр келсин деди”, – дейт. Албетте, жүгүрүп бардым. Абсамат Масалиевич саламдашкандан кийин, “жакшы ишти баштап жатасыздар”, – деди да, катка кол коюп берди. Дал ошол каттан кийин көп өтпөй эле Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетине калыңдыгы төрт элидей болгон “Дело” келип түшкөн. Ал “Делону” биринчи болуп мен окуп, төбө чачым тик турган. “Делодо” Ж. Абдрахмановдун “Күндөлүктөрүнөн, чөнтөк китепчесинен, И.В. Сталинге жана ЦК ВКП(б)га жазган каттары, 1916-жылдагы көтөрүлүш жөнүндө, 1930-ж. өткөн VI областтык партиялык конференцияда сүйлөгөн сөзү ж. б. эмгектеринин көчүрмөлөрү болгон. Ал “Дело” азыр да президенттик архивде сакталып турат. Кийин Ж. Абдрахмановдун жогоруда аталган эмгектери китеп болуп чыкканда, Жеңиш Жунушалиевден сурадым эле, мен жөнүндө бир ооз сөз айтпапсыңар десем, ыраматылык айтты эле: “апаратта” иштегендерди чоңдор алып таштагыла деген деп. Бирок Абсамат Масалиевич эч убакта мындай сөз айтмак эмес! Күндөрдүн биринде өзүмдүн өкүнүчүм жөнүндө атактуу агартуучу, профессор, педагогика илимдеринин доктору, “Ысык-Көл” коомдук фондунун бир кездеги төрагасы, ошол кездеги Жогорку Кеңештин депутаты Жангороз Каниметовго жолугуп калып айтсам, мен жакында Ж. Абдрахмановдун тандалган эмгектерин чыгарганы жатам. Эгер жакшы материал болсо, китепке киргизейин, алып келип бериңиз деди. Эртеси эле жеткирип бергем. Ал документтин аты оригиналда “Заявление к XIX Всесоюзной конференции КПСС”. Справка:

“В адрес XIX Всесоюзной партийной конференции обратилась с заявлением Абдрахманова Л.Ю., в котором она просит реабилитировать посмертно в партийном отношении ее отца – Абдрахманова Юсупа... Изучив персональное дело... заслуги в развитии народного хозяйства и культуры Киргизской ССР, считаем возможным реабилитировать Абдрахманова Юсупа в партийном отношении (посмертно)

Член Комиссии партийного
контроля при ЦК Компартии Киргизии
Зам. зав. отделом науки и учебных заведений
ЦК Компартии Киргизии
Директор Института истории
партии при ЦК Компартии Киргизии
Зам. директора Института истории
партии при ЦК Компартии Киргизии

Б. Исмаилов.

А. Какеев.

Д. Джунушалиев.

И. Семенов.

Жангороз Каниметовго миң мертебе ракмат!

2020-жылы өтө турган 70 жаш мааракеңиз кут болсун! Буюрса, карантинден элибиз менен аман-эсен чыгып, Сиздин тойду чогуу өткөрөбүз! Жусуп Абдрахмановдун арбагы ыраазы болуп, бардыгы бизди колдоп жатсын!

Бул бөлүмдү жогоруда келтирген токтомдордун жыйынтыгы иретинде Советтик Социалисттик Республикалардын Союзунун Президенти М.С. Горбачевдун 1990-жылдын 13-августундагы № 18 буйругу менен аяктоону туура көрдүм. Буйруктун аты: “20–50-жылдардагы саясий репрессиялардын бардык курман болгондордун укуктарын кайра калыбына келтирүү жөнүндө”, – деп аталат.

Адамдын социалдык-экономикалык укуктарына карама-каршы келген, коллективдештирүү мезгилинде дыйкандарга карата жүргүзүлгөн репрессиялар законсуз деп эсептелсин. Ошондой эле бардык башка жарандарга саясий, социалдык, улуттук, диний жана

башка себептер менен 20–50-жылдардагы жарандардын укуктары толук бойдон калыбына келтирилсин”¹.

Белгилүү болгондой, Ч.Т. Айтматов 1986–1990-жылдарга чейин СССРдин Президентинин жана КПСС Борбордук Комитетинин Генералдык катчысынын кеңешчиси болгон. Демек, жогоруда көрсөтүлгөн буйруктун өзөктүү түшүнүктөрүнө токтолсок, анда эң кыска мындай тыянакка келебиз: “20–50-жылдардагы социалдык репрессиялар законсуз деп эсептелсин, жарандардын укуктары толук бойдон калыбына келтирилсин!”.

Кийин, 1991-ж. 31-августта, “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз каранды эместиги жөнүндө” Декларациянын кабыл алынышы. 1991-жылы 21-декабрда СССРдин тарашы.

КМШнын түзүлүшү.

Чыкемдин, Чыңгыз Төрөкуловичтин бир караганда жазуучулук жеке өмүрү ийгиликтүү өтө берет. 1956-жылы “КПССтин XX съездинде Н.С. Хрущевдун жеке адамга сыйынуу жөнүндөгү белгилүү докладынан кийин идеологиялык турмушка “жазгы баар” (оттепель) келе баштады”².

Ошол мезгилде 1956-жылы 10-ноябрь Нагима апа Кыргыз ССРнин прокуроруна өзүнүн күйөсүнүн тагдыры жөнүндө билип берүү өтүнүчү менен кайрылат. Иш каралып жатат деген жооп алган. 1956-жылы 15-июнда Ч.Т. Айтматов СССРдин Башкы аскер прокуратурасына арыз менен кайрылган.

1957-жылы август айынын күндөрүнүн биринде “НКВДдан Т. Айтматов жөнүндө суроонуз боюнча жооп алууга НКВДнын органына келишиңиз керек” – деген билдирүү, повестка келиптир, деп жазат Р.Т. Айтматова. “Апам өзүн коёрго жер таппай өзгөчө чый-пыйы чыгып алыптыр. Чыңгыз болсо дене табы 40 градуска жакын болуп ооруп жаткан. Ал туралбай койду. Ошентип, апам экөөбүз бардык. Эшикти кайтарган автоматчан жоокер апамды гана киргизди. Бир топ убакыттан кийин апам буттарын араң шилтеп чыкты. Сүйлөөгө дарманы жок. Бир барак кагазды мага сунду. Барак “Справка” деп аталат экен. Т. Айтматовду айыптоо боюнча “Дело” экен. Эң акыркы сабында мындай жазуу бар экен: “Айтматов Т. реабилитирован по-смертно.” СССР Жогорку Сотунун Аскер коллегиясынын төрагасынын орун басарынын колу турат. Кийин куран окулат... Бишкектин “Ала-Арча” көрүстөнүндөгү эстеликтен эпитафия:

Атабыз:

Энебиз:

Төрөкул Айтматов

Нагима Хамзеевна Айтматова

(1902–1937-жыл)

(1904–1971-жыл)

Атабыз кайсы жерде коюлганы белгисиз болгондуктан, энебиздин бейитине кош эстелик орнотобуз: Балдары, Неберелери (астын сызган мен. – А.К., анткени бул сөздөрдө ыза, өкүнүч да бар).

Кийин, 1991-жылы 30-августта, Борбордук аянтта аза күтүү жыйыны өтөт жана Чоң-Таштагы табылган 137 адамдын сөөктөрү коюлат. Тизмени үңүлүп окуганда, кандай гана фамилиялар учурабайт. Алардын арасында Кыргызстанда белгилүү адамдардын ысымдарын, фамилияларын көргөндө, жүрөк титирейт. Алфавит жана тизмедеги катар сандары боюнча айрымдарын гана окуп, атап көрөлү:

3. Абдрахманов Юсуп

5. Айдарбеков Иманалы

6. Айтматов Төрөкул

44. Исакеев Баялы

109. Тыныстанов Касым

118. Чоңбашев Сыдык

¹ Плоских С.В. Интеллигенция и власть Кыргызстана: проблема взаимоотношений в советскую эпоху. Бишкек: КРСУ, 2012. С. 394–395.

² Молдо Кылыч. Казалдар: жыйнакты түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган Омор Сооронов. Фрунзе: Адабият, 1991. 9-б.

122. Шамурзин Султанкул
127. Эсенаманов Эркинбек ж. б.¹
Жандары жаннатта болсун!

Албетте, мени кызыктырган Төрөкул Айтматов. Ал киши жөнүндө кандай маалыматтар табылган? Өзгөчө баалуу эки документ табылган:

1. СССРдин ички иштер боюнча элдик комиссариатынан мамлекеттик коопсуздук башкармасынын ордери № В198 1-декабрь 1937-ж. Ордерде Москванын Воровский көчөсүндөгү № 25 үйдөгү, 15-квартирада жашаган Айтматов Төрөкулду камакка алуу жана үйүн тинтүү боюнча буйругу.

2. Айтматов Төрөкулдун иши боюнча 1938-ж. 4-ноябрда берилген айыптоо өкүмү.

Мындан тышкары, эксперт Василий Федоруктун берген чечиминде: айыптоо өкүмү жазылган барактан октун көзөп кеткен тешиктери аныкталган².

Жогоруда келтирилген далилдер Чыкемдин, Чыңгыз Төрөкуловичтин: “Атабыз кайсы жерде коюлганы белгисиз болгондуктан” деген арманына канча ачуу болсо дагы жооп табылган.

Чыкемдин, ыраматылык Чыңгыз Төрөкуловичтин өзү ушул жоопту кабыл алган деген суроого кайрылалы.

Ч.Т. Айтматов: “53-жылдан соң 137 адамдын сөөгүнүн арасынан атамды атууга өкүм чыгарылган кагаздын табылганы көңүлүмдү уйгу-туйгу кылып толкундатты. Адам сөөгү түгүл темирдин өзүн күкүм кылып майдалаган жерде жарым кылымдан ашуун убакыт бою атамдын төш чөнтөгүндөгү үч барак кагаздын чирибей жатышы не деген керемет, Мухтаржан? Кудай бар экен. Акыйкаттык кеч болсо да, салтанат курду. Бирок көп жылдар бою биз башыбыздан өткөргөн уйкусуз түндөрдү, кор болуп ыза көргөнүбүздү, ошол кездеги кыянатчылыкка каршы тураар бир дагы арка-жөлөк таба албай, өзүңдү өзүң ичтен мүлжүп жеген бушаймандыкты Теңирим адам түгүл, айбанга да берилбесин”³.

Ушул жүрөк титиреткен саптарды окуп жатып, Чыкемдин көтөргөн дагы эки илимий теориялык жактан өзгөчө маанилүү табылгасына токтолушту туура көрдүм:

1. Эки тилдүүлүк.
2. Илимий өз ара жардамдашуучулук.

1. Чыңгыз Төрөкуловичтин пикири боюнча, эки тилдүүлүк “...адамдардын көп кырдуу кызыкчылыктарын эске алып, кыраакылык жана акыл-эстүүлүк менен иштөө зарыл. Эки тилдүүлүк улуттук маданияттардын өнүгүшүнө кызмат кылышы керек, бирок аны эч качан кысымга алууга тийиш эмес, анткени ар бир элдин тили – ошол элдин миндеген кылымдык акылынан, генийинен жаралган кымбат жана табылбас байлык. Тилдер жоголуп кетиши мүмкүн, жоголуп да жатат, бирок алардын жаралышы кыйын нерсе. Тилдер пайда болгон мезгил кайткыс болуп алыста калды. Азыр ар бир нерсени сактап, кармап калуу зарыл. Ар бир элдин тили – бүткүл адамзаттын мүлкү”⁴.

2. Чыңгыз Айтматовдун айтымында: “Орус окумуштуулары бизге бабаларыбыздын жоголгон тилин кайра кайрып берди. Өз байлыгыбыз өзүбүзгө тийди. Бул терең интернационалдык акт. Мында буддий тексттеринин, манихей, христиан китептеринин котормолору, персия, кытай тилиндеги маалыматтардын байыркы уйгур тилиндеги котормолору, Махмуд Кашгарскийдин XI кылымдагы сөздүгү, түрк жазма поэзиясынын башталышы болгон Юсуф

¹ Хелимская Р.И. Тайна Чон-Таша. Бишкек: Илим, 1994. С. 30–34.

² Көрсөтүлгөн булак. 127–131-бб.

³ Айтматов Чыңгыз. Чыгармаларынын жыйнагы: 7-т. Диалог / түзгөн А.А. Акматалиев. Бишкек: Бийиктик, 2008. 41-б.

⁴ Айтматов Чыңгыз. Чыгармаларынын жыйнагы: 8-т. Макалалар, маектер / түз. А.А. Акматалиев. Бишкек: Бийиктик, 2008. 265-б.

Баласагундун “Кутадгу билиг” поэмасы жана башка көптөгөн тексттер бар. Ар бир тамга чечмеленген. Мен үчүн интернационализмдин эң сонун мисалы –ушул”¹.

Ч.Т. Айтматов бул улуу ойлорду 1976-жылы айткан. Өзүңүз көрүп тургандай, адегенде Махмуд Кашгариге, анан Юсуп Баласагунга токтолот. Чындыгында, 70-жылдарда А.Н. Кононов, С.Е. Малов, И.В. Стеблева сыяктуу окумуштуулардын эмгектери орус тилинде болгон. Кыргыз тилинде болсо К. Артыкбаев, Ө. Караев, Ж. Шариевдин эмгектери чыккан.

Тарыхый тактык үчүн өзгөчө белгилей кете турган дагы бир илимий эмгек бар. Ал академик А.А. Алтмышбаевдин китеби². Аталган эмгекте Ж. Баласагуни азыркы Кыргыз ССР Токмок шаарына жакын жерде төрөлгөн деп жазат. Азыркыча Кыргыз Республикасы, Чуй облусу, Чуй району, Бурана айылы. “Куттуу билим” китебине мүнөздөмө берет. Андан кийин Махмуд Кашгариге өтөт. Анын атасы өзбек окумуштуусу С.М. Муталибовдун айтуусунда, Баласагунде жашаган. Академик А.А. Акматалиевдин айтуусу боюнча, Махмуд Кашгари 1029–30-жылдары Ысык-Көлдүн жээгиндеги байыркы Барскоон калаасында туулган. Академик А. Алтмышбаев өз эмгегинде Махмуд Кашгаринин “Сөздүгүндөгү” макал-лакаптарды Б. Керимжанова “Кыргыз элинин” макал жана лакаптары менен салыштырат. Ошондой эле Махмуд Кашгаринин сөздүгү менен академик К.К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча” сөздүгү менен салыштырып, орто кылымдардагы түрк сөздөрү менен азыркы кыргыз тилиндеги сөздөр анча өзгөрүлбөгөндүгүн далилдөөгө чоң аракет жасаган.

Академик А.А. Алтмышбаев эки тилдүүлүк маселесине да кайрылып келген. Өзгөчө орус тилин окутуунун маселелерине кайрылып, ачуу сын пикирлерге дуушар болгон. А.А. Алтмышбаев ошол жылдары СССРдин Жогорку Советине (5-шайланышы) депутат болуп шайланып, азыркы Улуттук илимдер академиясына президент болот экен деген имиштер тарап, агайдын оппоненттери, анын “Ленин и пропаганда марксизма в Киргизии” (Фрунзе, 1967) аттуу эмгегине атайлап китепти сүйүүчүлөрдүн жыйынын өткөрүшүп, А. Алтмышбаевдин: “1917-жылга чейин кыргыз тилине кирген сөздөргө тийбейли. Мисалы, *чиркөө* – церковь, *чыт* – ситец” деп кала берсин. Ал эми Совет мезгилинде кирген *парта*, *доска*, *газета* – деп жазалы, орус тилин жакшы үйрөнөбүз деген сунушун кабыл алышпай, анда биз: “Базардын көркү бакалда, жигиттин көркү сакалда”, – дегендин ордуна “Базардын көркү бакалея, жигиттин көркү сакалея”, – деп жазалыбы деп тамашага айландырууга аракеттенишкен. Чындыгында, академик А. Алтмышбаев сунуштаган ойлордун тууралыгын азыркы Россиядагы миңдеген мигранттар далилдеп жатпайбы. Алар орус тилин суудай билип, оокат кылып жатышпайбы. Буга да шүгүрчүлүк!

Акыйкат сөздү айтканда, академик А.А. Акматалиев туура белгилегендей, Махмуд Кашгаринин “Түркий тилдер сөздүгүн” азыркы тилибизге которуп окурмандарга жеткирмейинче, “Сөздүктө” “кыргыз” деген сөз беш жолу кездешет. Махмуд Кашгари кыргыз жергесинде туулганын айтпайлы. “Сөздүктүн” 80 пайызы азыркы кыргыз тилинин негизин түзөт дебейли; азыркы улуттардын (өзбек, казак ж. б.) аттары “Сөздүктө” кездешпейт дебейли, “Сөздүк” бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тилине которулуп, окурмандарга жетпегенден кийин, анын баары

¹ *Айтматов Чыңгыз*. Чыгармаларынын жыйнагы: 8-т. Макалалар, маектер / түз. А.А. Акматалиев. Бишкек: Бийиктик, 2008. 266-б.

² *Алтмышбаев А.А.* Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии / ответ. ред. А.И. Нарынбаев. Фрунзе: Илим, 1985. С. 67–74, 75–80; *Махмуд Кашгари*. Түрк тилдеринин сөздүгү: I т. : которгондор: Т. Токоев, К. Кошмоков; баш сөздү жазган А.А. Акматалиев. Бишкек, 2011. 4-б.; *Махмуд Кашгари*. Түрк тилдеринин сөздүгү: II т.; которгондор: Т. Токоев, К. Кошмоков; КРУИАнын академиги А.А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек: Avrasya Press, 2012. 592-б.; *Махмуд Кашгари*. Түрк тилдеринин сөздүгү: III т. / которгондор: Т. Токоев, К. Кошмоков. А.А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек, 2013. 680-б.; Махмуд Кашгаринин “Түрк тилдеринин сөздүгү” аттуу улуу мурасындагы макал-лакап, ырлар, кошоктор / түз. К. Кошмоков, А.А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек, 2014. 314-б.

куру намыс болуп кала берет экен деген. Академик А.А. Акматалиев ымандай сырын жашырбай, мындай дейт: “Махмуд Кашгаринин Туркий тилдер сөздүгүн которуу идеясы менде 2008-жылы октябрь айында пайда болду. Чынында “Сөздүктү” кыргыз тилине которуу иши колго алынбаганы мени абдан өкүнттү, ошондон улам кесиптештериме демилге кылып кайрылып, бул маселени орундатуу эң негизги милдеттерибизден, парзыбыз, ар-намысыбыз экендигин белгиледим. Атайын топтор түзүлүп, быйыл гана, 2010-жылы, которуу маселеси толук колго алынды”. Акыйкат сөздү айтканда, бул окуя тарыхый чечим болгон. А. Акматалиевге аталган иш үчүн миң мертебе рахмат! Ушул оюн улап: “Бул сөздүктү араб тилине которуп, редакциялап, басмага даярдаган филология илимдеринин доктору, профессор Таалайбек Токоев жана жаш арабист Кубатбек Кошмоков. Аларга терең ыраазычылыгымды билдирем”, – дейт академик А.А. Акматалиев.

Академик А.А. Акматалиевдин дагы бир чоң ою атактуу Жусуп Баласагындын “Куттуу билимин” басмадан чыгаруу болгон.

Эгерде биз ушул ойду Махмуд Кашгаринин “Сөздүгүн” азыркы кыргыз тилинде чыгаруу жөнүндөгү ой менен бириктирсек, анда биз өзгөчө бир бийик улуу табылгага кабылабыз. Кыскасы, ал кыргыз тили, адабияты боюнча эки жаркыраган улуу чоку!

Ошентип, академик А.А. Акматалиевдин аракети менен Жусуп Баласагындын “Куттуу билимин” басмадан чыгаруу иши колго алына баштайт.

Кийин Жусуп Баласагындын “Куттуу билимин” азыркы кыргыз тилине которулган кол жазмасы табылат. Көрсө, бул ишти филология илимдеринин доктору ыраматылык Сагалы Сыдыков баштаптыр. Академик А.А. Акматалиевдин айтымында, кол жазманын жооптуу редактору болуп академик Б.О. Орузбаева бекитилген экен. Кийин, 2013-жылы, Жусуп Баласагындын “Куттуу билимин” үч томдугу басмадан чыгат¹. Башкы редактору А.А. Акматалиевге Кастамону университетинин ректору, профессор, доктор Сейт Айдын ак дилден мындай деп жазат: “Мен кыргыз боордошторумду Жусуп Баласагын бабабыздын “Куттуу билиминин” китебинин кыргыз тилинде жарык көрүшү менен куттуктайм. Окумуштуу Сагалы Сыдыковдун өзүнө чейинки котормочулардын, изилдөөчүлөрдүн эмгектерин толук салыштырып, илимий түшүндүрмөлөр менен жабдып, коомчулукка сунуштап жаткан бул эмгеги улуттук, ошондой эле түрк дүйнөсүнүн гуманитардык илимине кошулчу чоң бир салым болот деп ишенем”.

Бул китепти даярдаган маркум Сагалы Сыдыковго, аны чыгарууга кам көргөн доктор, профессор Абдылдажан Акматалиевге ыраазычылык билдирем!

Акыйкаттык сөздү айтканда, биздин коомдук илимдердин өкүлдөрүнүн ичинен биринчи болуп, И.В. Стеблева туура белгилегендей, академик А.А. Акматалиев “Куттуу билимде” саясий башкаруу жана аны айткандар жөнүндө жүрүп жатат: “Акындын ою боюнча, бийлик-ти башкаруунун кынтыксыз системасын түзүү мамлекетти борборлоштуруу, кызматкерлерди ишке туура тандоо ж. б. маселелер күн тартибине коёт”².

Урматтуу окурман, улуу ойчул Ж. Баласагын өзүнүн эмгегине жазган баш сөзүндө мындай дейт: “Бул китептин өзөгү – айрым өзгөрбөс, түбөлүктүү төрт түшүнүктөрдөн турат: биринчиси – адилет, экинчиси – дөөлөт, үчүнчүсү – акыл, төртүнчүсү – каниет делип, алардын ар бирине түркчө өз аттары берилген; Адилетти – Күнтууду ээлик атаган, бул өкүмдөр Дөөлөттүн аты – Айтолду, ал увазир, Акылга – Акдилмиш деген ат берилген, ал увазирдин уулу,

¹ *Баласагын Жусуп*. Куттуу билим. I т. / кыргыз тилине которгон С. Сыдыков. Бишкек: Академиялык басылма, 2013. 512-б.; *Баласагын Жусуп*. Куттуу билим. II т. / кыргыз тилине которгон С. Сыдыков. Бишкек: Академиялык басылма, 2013, 502-б.; *Баласагын Жусуп*. Куттуу билим. III т. / кыргыз тилине которгон С. Сыдыков. Бишкек: Академиялык басылма, 2013. 973-б.

² *Баласагын Жусуп*. Куттуу билим. I т. / кыргыз тилине которгон С. Сыдыков. Бишкек: Академиялык басылма, 2013. 14-б.

а Каниет болсо – Өткүрмүш аталып, анын иниси делген. Мына ушулардын ортосунда өз ара сүйлөшүүлөр, суроо-жооптор аркылуу санжыра чечмеленет”¹.

Биз келтирген үзүндү Төлөгөн Козубековдун котормосунда берилди. Өзгөчө белгилей турган бир жагдай бар. Ал Т. Козубеков котормосу жөнүндө болмокчу. Академик А.А. Акматалиев берген бааны мен да колдоймун. Кандай эмгеги үчүн? Чынын айтканда, бир сөзү үчүн эле. Ал сөз “ээлик” деген сөз. Мен сабактарды орус тилинде окуткандыктан, адегенде анча маани бербей жүрүптүрмүн. Жусуп Баласагындын орус тилинде чыккан “Благодатное знание” (1983) деген С.Н. Иванов чыгарган китебинде мындай деген саптар бар: “Справедливости дано имя Кюнтогди – Элиа, это властитель.” Академик К.К. Юдахиндин сөздүгүн карап, эки сөз таптым, алар: “властитель”, см. “властелин” – чексиз укуктуу, чектелбеген укуктуу². Т. Козубеков тапкандай, “элик” – деген сөздүн ордуна “ээлик” десе куп келише түшөт экен, анткени “бийликтин ээси, болгондо дагы чексиз бийликтин ээси”.

Улуу ойчулдун китебинде дагы үч сөз бар. Ал сөздөр: бугу, кыпчак, мундуз. Жусуп Баласагын төрөлгөн жер – Чүй областы, Чүй району, Бурана айылы. Совет мезгилинде колхоздор болгон. Менин айылым Жаңы-Алыш колхозунда болгон. Азыр Кегети айыл өкмөтүнө карайт. Илгери бизге кошуна айыл Кыпчак деп аталуучу. Жаңы-Алышта – мундуздар, Кыпчак айылында, албетте, кыпчактар жашаган. Бул ойлорду ырастоо үчүн Жусуп Баласагынга кайрылалы:

“Момун киши эмне дейт, айтканын ук,
Эр кыпчак, көңүл-тилди жөнөкөй тут:
Элчиң болсо, жолу жок кыпчак кулу,
Бегинен дөөлөт четтеп, кетер күнү.
Ичпегин – бакыт кутуң качырасың,
Ичкендин тентек дешер мундуз атын!
А коондун даамы болсо, оозго алгыс,
Эй, бугу, ыргыт аны жандан алыс!”³.

Улуу бабабыз Жусуп Баласагындын бүгүнкү күндө өзүнүн актуалдуулугун эч бир жоготпогон накыл сөздөрүнө таң калбай коюуга эч болбойт. Өзүңүз окуп көрүңүз:

“Баатыр болсун тартыкбас аскербашың,
Жүрөксүздөр кайратты андан алсын.
Жүрөктүү жүрөксүзгө болсо башчы,
Жүрөктүү болуп чыгат коркок киши”.

Буга бир төмөнкүдөй далил ыр бар, бул сөздүн түп маанисин түшүнүп ал:

“Иттерге башчы болсо баатыр арстан,
Иттер да арстан болот андан ашкан.
Арстандарга ит башчы болор замат,
Арстандар итке айланат арсылдашкан!”⁴.

Дагы бир улуу сөз түшүнүк бар: ал “Китеп”. Белгилүү болгондой, китеп эреже катарында бөлүмдөрдөн, баптардан турат. Ж. Баласагындын китеби 85 баптан турат, аларды окуганда, бардыгы түшүнүктүү боло калат:

¹ *Баласагын Жусуп*. Куттуу билим / которгон Т. Козубеков. Бишкек, 2015. 13-б.

² Русско-киргизский словарь / под ред. К.К. Юдахина. М., 1957. 83-б.

³ *Баласагын Жусуп*. Куттуу билим / которгон Т. Козубеков. Бишкек: АРКУС, 2015. 496-б.

⁴ Көрсөтүлгөн булак. 492-б.

1-бап “Алла – Таалага”, 2-бап Мухаммед – пайгамбарга, 3-бап – пайгамбардын төрт колдоочуларына, 4-бап – өкүмдарга, 5-бап – Асман курунук он эки белгиси менен жети кабаты туурасында, 6. Адам баласынын жакшы сапаттары – билими менен акылы. 7. Тилдин асыл сапаттары... 10. Окуу менен билимдин пайдасы... андан ары мындай суроолорго жооптор... 29. Увазирге. 30. Аскер башчысына. 34. Казыначыга. 52. Дарыгерлерге ж. б. жада калса колуктуну кантип тандоо керектигин жазып кеткен экен, жарыктык.

Улуу ойчулдун ысымын Кыргыз улуттук университетине берүү жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын президенти Аскар Акаевдин указы 2002-жылы чыккан. Тарыхый чындык үчүн айта кете турган дагы бир суроо бар. Ал “Ким биринчи жолу Баласагындын ысымын Улуттук университетке берүүнү сунуш кылган? – деген суроого жооп: атактуу профессорлор Качкынбай Артыкбаев менен Закирбек Эралиев. Алар университеттин окумуштуулар кеңешине сунуш киргизген. Бирок маселе чечилбей калган. Ал кезде ректор болуп академик Ү.А. Асанов иштеп турган.

Дал ушул жерде белгилей кете турган дагы бир маселе бар. Өткөн кылымдын 90-жылдарында мен дагы М. Кашгаринин, Ж. Баласагындын чыгармачылыктары менен өзгөчө алектенип жүргөн кез эле. Ошол жылдары “Кыргызстандын коомдук-саясий ойлору” аттуу темада атайын сабактарды К.И. Скрябин атындагы Кыргыз айыл-чарба институтунда иштеп жүргөндө киргизген элем. Далил иретинде атайын курстун темаларын, пландарын айта кетсе болот¹. Брошюранын чыгышына жоопту, азыркы атактуу тарыхчы О.Ж. Осмонов, рецензенттер Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, философия илимдеринин доктору, профессор ыраматылык бейиши болгур А.И. Нарынбаев менен азыркы философия илимдеринин доктору, профессор А.А. Бекбоев, ал кезде философия илимдеринин кандидаты, Кыргызстандын Ленин комсомолунун сыйлыгынын лауреаты болгон экен. Эгерде аттары аталган бүгүнкү залкарлар болбосо, мындай китепче чыкмак эмес экен. Чындыгында эле биз зор ишти баштаган экенбиз. Китепчинин тиражын чыгарардын алдында профессор, ветеринария илимдеринин доктору, Айыл чарба институтунун ошол кездеги илим боюнча проректору, ыраматылык бейиши болгур Абдулхай Алдашевичке көрсөтүп, тиражын басканга батасын алайын деп барсам, өзгөчө кубанып, колдойм, деп, келечекте дагы бир топ фамилияларды киргиз деди. Алар алфавит боюнча: А.А. Айдаралиев, медицина илимдеринин доктору, профессор, А.А. Алдашев “Этапы развития ветеринарии в Киргизии”, И.А. Ахунбаев, К. Тыныстанов, Х. Карасаев, Т. Сыдыкбеков, А.М. Мамытов – Кыргызстандын жер кыртышын биринчи изилдөөчү, И.М. Ботбаев – кыргыз коюнун алай породасынын автору. Көрсө, ыраматылык агай бүгүнкү күндөгү аспиранттар, магистрлер окуп жаткан эң актуалдуу “Илимдин тарыхы жана философиясы” аттуу кандидаттык экзамен бере турган курстун адабияттарына сунуш эткен экен.

Баарыбызга белгилүү болгондой, Совет мезгилинде Кыргызстанда адабият менен искусство боюнча Лениндик сыйлыктын лауреаттары эки киши эле. Экөө тең Социалисттик Эмгектин Баатырлары, Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын академиктери болгон. Алар Чыңгыз Айтматов менен Тургунбай Садыков. Эң кызыгы, Ч.Т. Айтматов кыргыз элинин атынан Россиянын коомдук илимдеринин өкүлдөрүнө бизге, бүгүнкү кыргызстандыктарга, Махмуд Кашгари менен Жусуп Баласагындын эмгектерин тартуулагандыктары үчүн ыраазычылык билдирсе, Тургунбай Садыков элибизге Махмуд Кашгари менен Ж. Баласагындын скульптуралык портреттерин “Эл куту” аттуу монументалдык эстеликке кошкон. Бул эстелик 1996-жылы бүткөн. 29 эстеликтен турган скульптуралык композиция азыркы Мамлекеттик филармония менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университеттин имараттарынын ортосунда жайгашкан. 2002-жылы Кыргыз улуттук университетинин имаратынын алдына улуу ойчул Жусуп Баласагындын эстелиги шаңдуу ачылган. Эстеликтин автору – биздин улуу скульпторубуз Тургунбай Садыков. Улуу ойчул Жусуп Баласагындын эстелиги бүгүнкү күндө жаш

¹ Какеев А. Ч. Общественно-политическая мысль Кыргызстана. Бишкек, 1991. С. 15.

жубайлардын таазим этип гүл койгон сүйүктүү ыйык жерине айланды. Бул зор иштин абий-ирдүүлүк менен бүтүшүнө мен дагы окуу жайдын ректору катары жана проректор И. Исамидинов болуп өз салымыбызды кошконго сыймыктанам! Баса, Улуттук университеттин башкы имаратынын алдында Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларынын сүйүктүү каармандарынын скульптуралык образдары бар. Аларды ректор болуп турганда академик А.А. Бөрүбаев салдырган. Кийин Чыкем Жусуп Баласагындын эстелигин көргөнү келгенде аябай кубанган. Ошондой эле Тургунбай Садыкович жана уулу Улан экөө орноткон профессор Касым Тыныстанов менен академик К.К. Юдахиндин эстеликтери бар.

Акыйкат сөздү айтканда, академик Тургунбай Садыков “Эл куту” аттуу тарыхый композициясы менен элибиздин сыймыктуу Сагынбай, Саякбай сыяктуу улуу манасчылардан баштап, Курманжан датка апабыздай, мамлекеттик ишмерлерибиз Карамолдо Орозовдой, Барпы Алыкуловдой, жазуучуларыбыз Ч. Айтматовдой, Т. Сыдыкбековдой, А. Токомбаевдей, Т. Уметалиевдей, С. Жусуевдей, Ж. Садыковдой, Т. Касымбековдой, К. Жусуповдой, Б. Жакиевдей, окумуштуулар И. Ахунбаевдей, М. Мамакеевдей, М. Мамытовдой азаматтардын кайталангыс образдарын түзгөн¹.

Академик А.А. Акматалиев таамай белгилегендей: “XX кылымдын 20-жылдарында башталган фольклористика, адабият таануу менен сыныбыз өз өнүгүүсүндө бир топ тарыхый, татаал кырдаалдардан өттү... басып өткөн жол ары кызыктуу да, ары кейиштүү да болду...”.

Ушинтип отуруп ХХI кылымга кирип келдик. Улуттук адабият жана сын жаңы кылымда, эгемендүүлүктөн кийин өзгөчө өсүп-өнүгөт десек, биз күткөндөй болбой, социалдык-маданий өзгөрүүлөрдүн баш аламандыгы жана интернеттик маалымат селинин басымы алдында мурдагы активдүү позициясынан бир топ артка чегинип кетти (астын сызган мен. – А.К.)².

А. Акматалиевдин бул астын сызган ойлору жалаң эле улуттук адабият таануу жана сынга гана тийиштүү эмес, чындыгында, коомдук илимдердин бардыгына тийиштүү. “Мындай кырдаал “эмне кылуу керек?” деген суроону пайда кылды”, – дейт академик А. Акматалиев.

“Анан менде ошол XX кылымдагы” изилдөөчүлөрдүн “калеминен жаралган эмгектерди топтоп жыйнак чыгаруу идеясы пайда болуп, “Классикалык изилдөөлөр” сериясын түзүүгө токтолдук”, – деп оюн улантат А.А. Акматалиев (астын сызган мен. – А.К.).

“Классикалык изилдөөлөр” сериясы төмөнкүлөрдөн турмакчы:

1. “Манас” эпосуна байланыштуу эмгектер.
2. Фольклордун проблемаларына арналган материалдар.
3. Акындар чыгармачылыгына байланыштуу изилдөөлөр.
4. Профессионалдык адабиятка тийиштүү изилдөөлөр”³.

Дал ушул жерде баса белгилей кетүүчү бир жагдай бар. Ал КПССтин XX съездинде Н.С. Хрущевдун жеке адамга сыйынуу жөнүндөгү белгилүү докладынан кийин идеологиялык талаптар бошоңдой баштаган. Мындай абал биздин азыркы Философия жана укук таануу институтунун тарыхынан (ал кезде бөлүм) даана эле көрүнүп турат. Мисалы, 1960-жылы биз, Теңдик Аскарров, Роза Шералиева, Кадыракун Ибраимов, очный аспирантурага өттүк, ошол жылдары Сарман Асанбеков, Мар Байжиев, Балбай Алагушев институт менен тыгыз кызматташып жүрүштү. Ал кезде биринчилерден болуп илимий кызматкер болуп, бүгүнкү Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, искусство таануу боюнча Орто Азиядагы биринчи илимдин доктору, профессор Жамал Темиркуловна Уметалиева иштөөчү.

Классикалык изилдөөлөр (Акындар чыгармачылыгы, 2-китепте) Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, ыраматылык бейиши болгур, Теңдик Аскарровдун “Жалпы адамзаттык цивилизацияга ыкташып турган мурас”, Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын

¹ Художник и время: Тургунбай Садыков. Бишкек, 2015. 380 с.

² Классикалык изилдөөлөр (Акындар чыгармачылыгы, 1-китеп) / түзгөндөр А.А. Акматалиев, М. Көлбаева. Бишкек: Kirland, 2017. 3-б.

³ Көрсөтүлгөн булак. 3-б.

корреспондент-мүчөсү, профессор Жамал Темиркуловна Уметалиеванын “Нускалуу ойдун булагы” аттуу эмгектери жарыяланган.

Акыйкат сөздү айтканда, “Классикалык изилдөөлөр” сериясынын курамына кирген төрт маселелердин бардыгына философтор үзүрлүү катышып келүүдө. Ушул ойду далилдөө иретинде төрт эле авторду атап кетсем жетиштүү болор. Алар “Кыргыз элинин философиялык ойломунун тарыхый динамикасын” жазган Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, философия илимдеринин доктору, профессор Ы.М. Мукасов, “Древнекыргызская модель мира (на материалах эпоса “Манас”)” аттуу уникалдуу эмгектин автору – философия илимдеринин доктору, профессор Ш.Б. Акмолдоева, “Молдо Кылыч – даанышман ойчул” – деп кыска жана нуска аталган, бүгүнкү күндөгү жаңы интерпретациялар берилген илимий эмгектин автору, философия илимдеринин доктору, профессор Г.Т. Ботоканова, “Улуттук идеология, мамлекет жана жарандык коомго” арналган эң актуалдуу монография жазган философия илимдеринин доктору, Улуттук университеттин белдүү профессорлорунун бири Ч.Т. Нусупов.

“Классикалык изилдөөлөр” сериясынын ажырагыс бөлүгү, албетте, Кыргызстандагы илимдердин өнүгүш тарыхы, философиясы жана методологиясы. Бул багытта изилдөөлөр КРСУда башталган, анткени Россияда аспиранттар үчүн бардык адистиктер боюнча кандидаттык экзамендер “Илимдин тарыхы жана философиясы” аттуу жаңы предмет сабак киргизилген. Кийинчерээк академиктер В.И. Нифадьев менен А.А. Бөрүбаевдин демилгеси менен Кыргызстандын аспиранттары аталган сабакты окуй башташкан.

Кыргызстанда биринчилерден болуп академик М.М. Мамакеев, корреспондент-мүчө, эки илимдин медицина менен философия илимдеринин доктору И. Ашимов баштаган. Мисалы, 2003-жылы “Методологические вопросы общей трансплантологии” (Бишкек, 2003) аттуу илимий иштердин жыйнагы чыккан. Кийинчерээк И. Ашимовдун “О назревшей необходимости смены научной стратегии в пользу неонеклассической науки” аттуу макаласы “Жизнь науки” журналына 2009-жылы чыккан.

Бул багытта саясат таануу илиминин доктору, философия илиминин кандидаты, Эл аралык Сократ атындагы сыйлыктын лауреаты Ж. Сааданбеков ийгиликтүү жана үзүрлүү иштеп жатат. Атап айтканда, алар: “Философия Чыңгыз Айтматова” (Бишкек, 2013), “Патриарх кыргызской медицины” (Бишкек, 2017), “Турдакун Усубалиев – лидер нации” (2019), “Философия эпоса “Манас” (Нур-Султан, 2020).

Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору, экс-мамлекеттик катчы, экс-элчи О.И. Ибраимовдун Т.У. Усубалиевге арнаган эмгеги Москвадан атактуу “Жизнь замечательных людей” биографиялардын сериясында жарык көргөн. Автордун ою боюнча, кыргыздарга буюрган тагдырдын беш белегине таянуу менен элибиздин жетишкен ийгиликтерине мүнөздөмө берген. Биздин пикирибизче, О.И. Ибраимовдун “Усубалиев” деп жөп-жөнөкөй атаган китеби көздөгөн максатына жеткен жакшы китеп болгон. Биз О.И. Ибраимовду ушул ийгилиги менен ак дилден куттуктайбыз!

Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор С.Ж. Мусаев менен филология илимдеринин доктору, профессор С.З. Сыдыков академик В.К. Шоттун кыргыз элинин VI–XIX кылым аралыгындагы тарыхы, маданияты жана тили жөнүндө Берлин Илимдеринин королдук академиясында 1864-жылы билдирүү жасаган. Ушул билдирүүнүн негизинде 1865-жылы “Чыныгы кыргыздар жөнүндө” деген китебин жарыкка чыгарган. Ошол китеп бүгүнкү күнгө чейин кыргыз коомчулугуна белгисиз болуп келген. “Чыныгы кыргыздар жөнүндө” аттуу китептин котормосу биринчи жолу кыргыз коомчулугуна сунушталган. Котормочулар окурмандарга кайрылып: “Сиздерден иштиктүү айтылган ой-пикир, сунуштарды күтөбүз” – деп өтүнүшкөн. Буюрса, китеп жөнүндө өз пикирибизди айтабыз. Азырынча китептин чыгышы менен куттуктайбыз.

Тилчилер, адабиятчылар менен философтордун, саясат таануучулардын, экономисттердин, тарыхчылардын жалпы эле коомдук илимдердин өкүлдөрүнүн чыгармачыл байланыштары үзүрлүү уланышын каалаймын.

*Какеев А. Ч.
Июль, 2020-ж.*

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. *Аалы Токомбаев (Балка)*. Ысак Шайбеков жана анын чыгармалары. Ысактын ырлары. Фрунзе, 1955.
2. *Абдрахманов Ж.* 1916. Күндөлүктөр. Сталинге каттар / баш сөзд. Ж. Жунушалиев, И.Е. Семенов; которгон Н. Осмонова. Бишкек: Улуу Тоолор, 2016.
3. *Абдрахманов Ю.* Избранные труды / сост. Дж. Джунушалиев и др. НАН КР, Ин-т истории; обществ. фонд “Иссык-Куль”. Бишкек, 2001.
4. *Айтматов Ч.* В соавторстве с землею и водою... Очерки, статьи, беседы, интервью. Фрунзе: Кыргызстан, 1978.
5. *Айтматов Чыңгыз.* 8 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы: 7-т. Диалог / түз. А.А. Акматалиев. Бишкек: Бийиктик, 2008.
6. *Айтматов Чыңгыз.* 8 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы: 8-т. Макалалар, маектер / түз. А.А. Акматалиев. Бишкек: Бийиктик, 2008.
7. *Алдаш Молдо.* Бугу менен сарбагыштын урушу. Бишкек, 1992.
8. *Алдашев А.* Автор жөнүндө кыскача маалымат //Алдаш Молдо. Бугу менен сарбагыштын урушу. Бишкек, 1992.
9. *Алдашев А.* Алдаш Жээнике уулу – Алдаш Молдо // Ала-Тоо. 1989. № 8.
10. *Алтымышбаев А.А.* Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии / отв. ред. А.И. Нарынбаев. Фрунзе: Илим, 1985.
11. *Алтымышбаев А.А., Какеев А.Ч.* Формирование научно-материалистического мировоззрения и проблематика философских исследований в советских республиках. Киргизская ССР // История философии в СССР. Т. 5. Кн. 1. М.: Наука, 1985; История философии в СССР. Т. 5. Кн. 2. М.: Наука, 1988. С. 442–452.
12. *Аманалиев Б.* Из истории философской мысли киргизского народа. Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1963.
13. *Аманалиев Б.* Киргизские мыслители XIX – начала XX в.: автореф. дис. ... д-ра филос. наук. Баку, 1965.
14. *Асаналиев К.* Башат // Молдо Кылыч. Казалдар: жыйнакты түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган Омор Сооронов. Фрунзе: Адабият, 1991.
15. *Ачылова Р.* Семья и общество. Фрунзе, 1986.
16. *Баласагын Жусуп.* Куттуу билим / которгон Т. Козубеков. Бишкек, 2015.
17. *Баласагын Жусуп.* Куттуу билим: I т. / кыргыз тилине которгон С. Сыдыков. Бишкек: Академиялык басылма, 2013.
18. *Баласагын Жусуп.* Куттуу билим. II т. / кыргыз тилине которгон С. Сыдыков. Бишкек: Академиялык басылма, 2013.
19. *Баласагын Жусуп.* Куттуу билим. III т. / кыргыз тилине которгон С. Сыдыков. Бишкек: Академиялык басылма, 2013.
20. *Барпы Алыкулов.* Кыргыз энциклопедиясы / башкы ред. А. Табалдиев. 1-т. Фрунзе, 1976.
21. *Бектурганова К.А.* Кыргызстандын асыл кыздары. Гендердик маселе боюнча кошумча окуу куралы. 1-китеп. Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2006.
22. *Будянский Д.М.* История беженцев-кыргызов (1916–1927 годы). Бишкек, 2007.
23. *Гаазе-Рапопорт М.Г.* Автоматы и живые организмы. Моделирование поведения живых организмов. М., 1961.
24. *Гафуров А.* Имя и история. Об именах арабов, персов, таджиков и тюрок: словарь. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1987.

25. Горсть Земли берут в дорогу люди, памятью о доме дорожа... Посольство Кыргызской Республики в Украине. Киев, 2015.
26. Гурина М. Философия: учеб. пособие / пер.с франц. М.: Республика, 1998.
27. Демократия. Гендер жана аялдардын укуктары. Бишкек, 2001.
28. Жаныбеков Жээнбек. Даанышман ойчул. Бишкек: Кыргызстан, 1991.
29. Жусупбеков А. Жеңижок: толукталып үчүнчү жолу кайрадан басылышы / А.А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек: Мурас басмасы, 2004.
30. Молдо Нияз, Молдо Багыш, Нызалы Молдо. “Залкар акындар” сериясы. 10-т. / А.А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Араб арибиндеги тексттерди азыркы кыргыз тамгасына көчүрүп, китеп кылып түзгөн, баш сөздөрүн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О. Сооронов. Бишкек: Принт-Экспресс, 2016.
31. История философии в СССР. Т. 5. Кн. 2. М.: Наука, 1988.
32. Какеев А.Ч. Национальная игра ордо – модель национальной государственности кыргызов // Диалог цивилизаций. Вып. III. Бишкек, 2003. С. 17–20.
33. Какеев А.Ч. Значение национального культурного наследия в победе советского народа // Отечественная война: их славу годы не сотрут: сб. статей. Бишкек, 2005.
34. Какеев А.Ч. Философская мысль в Кыргызстане: Поиски и проблемы. Бишкек, 1995.
35. Какеев А.Ч. Восстание 1916 года. Проблемы историографии, источниковедения, историко-политической оценки // Среднеазиатское (Туркестанское) восстание 1916 г. История в документах. Т. 1. Бишкек, 2015.
36. Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. Фрунзе, 1986.
37. Касым Тыныстан уулу. Адабий чыгармалар / баш сөзүн жазган жана түзгөн З. Бектенов; соңку сөзүн жана түзгөн А. Эркебаев; көркөмдөгөн А. Биймурзаев. Бишкек: Адабият, 1991.
38. Классикалык изилдөөлөр (Акындар чыгармачылыгы. 1-китеп) / түзгөндөр А. Акматалиев, М. Көлбаева. Бишкек: Kirland, 2017.
39. Климович Л.И. Ислам. Очерки. М.: Изд-во АН СССР, 1962.
40. Культурное строительство в Киргизии 1918–1924 гг.: сб. документов и материалов / сост. В.Д. Самсонов; под ред. А. Каниметова. Т. I. Фрунзе: Киргосиздат, 1957.
41. Кыргыз совет энциклопедиясы. Фрунзе, 1978.
42. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 2-китеп. М., 1988.
43. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин бюросу Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Советинин мурдагы төрагасы Абдрахманов Юсупту партиялык жагынан актоо жөнүндө маселе карады // Советтик Кыргызстан. 1989. 4-январь.
44. Кыргызча-орусча сөздүк / түзгөн проф. К.К. Юдахин. М.: Советская энциклопедия, 1965.
45. Ленин В.И. Чыгармалар. 14-т. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1957.
46. Ленин В.И. Полн. собр. соч. Изд. пятое. Т. 41. М.: Изд-во полит. лит-ры. 1981.
47. Лурия А.Р. Об историческом развитии познавательных процессов. Экспериментально-психологическое исследование. М.: Наука, 1974.
48. Мамбеталиев К. Кыргызстандын алтыны. Бишкек, 2014.
49. “Манас”. Кыргыз элинин баатырдык эпосу / Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. 1-китеп. Бишкек: Кыргызстан, 1995.
50. “Манас”. Биринчи бөлүк. 2-китеп. Фрунзе, 1959.
51. Махмуд Каишгари. Түрк тилдеринин сөздүгү: I т. / которгондор Т. Токоев, К. Кошмоков; баш сөздү жазган А.А. Акматалиев. Бишкек, 2011.
52. Махмуд Каишгари. Түрк тилдеринин сөздүгү: II т. / которгондор Т. Токоев, К. Кошмоков; А.А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек, 2012.
53. Махмуд Каишгари. Түрк тилдеринин сөздүгү: III т. / которгондор Т. Токоев, К. Кошмоков; А.А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек, 2013.

54. *Махмуд Кашгари*. “Түрк тилдеринин сөздүгү” аттуу улуу мурасындагы макал-лакап, ырлар, кошоктор / түз. К. Кошмоков; А.А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек, 2014.
55. *Моисеев В.Д.* Кибернетиканын борбордук идеялары жана философиялык негиздери. М., 1965.
56. Молдо Кылыч [Шамырканов] менен Касым Тыныстановдун чыгармачылык мурастары жөнүндө Кыргызстан Компартиясынын Борбордук комитетинин 1988-жылдын 29-декабрындагы токтому // Советтик Кыргызстан. 1989. 4-январь.
57. *Молдо Кылыч*. Казалдар / баш сөзүн жаз. К. Асаналиев, О. Сооронов; түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О. Сооронов; сүрөтчүсү Б. Жайчыбеков; топтогон жана редакциялаган М. Абакиров. Бишкек: Турар, 2017.
58. *Молдо Кылыч*. Казалдар / жыйнакты түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О. Сооронов. Фрунзе: Адабият, 1991.
59. *Молдо Нияз*. Санат дигарасттар. Бишкек, 1993.
60. *Мурас* / түз. М.К. Абдылдаев. Фрунзе: Кыргызстан, 1990.
61. *Нурмолдо*. Чыгармалар / китептин материалдарын жыйнаган, түшүндүрмөлөрүн жазган жана түзгөн К. Рыскултегин; А.Ч. Какеевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек, 2003.
62. *Нысанбаев А.Н., Барлыбаева Г.Г.* Этика как ядро казахской философской мысли // Вопросы философии. 2012. № 10.
63. О преодолении культа личности и его последствий. Постановление ЦК КПСС от 30 июня 1956 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1953). изд. 7. М.: Госполитиздат, 1953.
64. *Сооронов О.* Кол жазмалар жөнүндө сөз. Макалалар. Бишкек: Турар, 2009.
65. Орусча-кыргызча сөздүк / түзүүчүлөр Х. Карасаев, Ж. Шүкүров, К. Юдахин; редактору К. Юдахин. М.: ОГИЗ, Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1944.
66. *Плоских С.В.* Интеллигенция и власть Кыргызстана: Проблема взаимоотношения в советскую эпоху. Бишкек: КРСУ, 2012.
67. Репрессированная наука. Л.: Наука, 1991.
68. Русско-киргизский словарь / под ред. К.К. Юдахина. М., 1957.
69. *Саукке М.Б.* Неизвестный Туполев. М.: Авиам, 1994.
70. *Солтоноев Б.* Кыргыз тарыхы / жооптуу редактор А.Ч. Какеев. Бишкек: Архи, 2005.
71. *Сооронов О.* Кол жазмалар жөнүндө сөз. Макалалар: 2 т., т. 1. Бишкек: Турар, 2009.
72. *Степин В.С.* Философия науки. Общие проблемы: учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук. М.: Гардарики, 2006.
73. Судьба эпоса “Манас” после Октября: сб. документов / сост. Т. Абдыкадыров, С.Р. Джумаалиев. Бишкек: Кыргызстан, 1995.
74. Тарих Кыргыз Шадмания: кыргыз санжырасы. Фрунзе, 1990.
75. *Ташым Байжиев*. Белгилүү инсандардын өмүрү / түзгөн Мар Байжиев. Бишкек: Седеп, 2003.
76. Тематика и планы семинарских занятий спецкурса “Общественно-политическая мысль Кыргызстана” / сост. А.Ч. Какеев; отв. ред. О.Д. Осмонов; рецензенты А.И. Нарынбаев, А.А. Бекбоев. Бишкек: КСИ им. К.И. Скрябина, 1991.
77. *Теплов Л.* Кибернетика жөнүндө очерктер. М., 1963.
78. *Тилмеч Мамбеталы*. Документалдуу очерк // Эркин Тоо. 1999. 23-апрель.
79. *Тоголок Молдо*. Насият. Фрунзе, 1985.
80. Токтогул энциклопедиясы / А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек: Турар, 2014.
81. *Төрөкул Айтмат уулу*. Архивдик материалдар жана эскерүүлөр. Бишкек: Ренессанс, 1993.

82. Тюркологические исследования: сб. статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина. Фрунзе: Илим, 1970.
83. Указ Президента СССР «О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20–50-х годов. Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов / под. ред. А.Н. Яковлева. М.: Политиздат, 1991.
84. Физкультура жана спорт: энциклопедия / жооптуу редактор А. Мамытов. Бишкек, 2002. 118–119-бет.
85. *Хелимская Р.* Тайна Чон-Таша. Бишкек: Илим, 1994.
86. Художник и время: Тургунбай Садыков. Бишкек, 2015.
87. *Шайбеков Ысак.* Тандалган чыгармалар: ырлар жана поэмалар / түзгөн жана баш сөзү Ж. Таштемировдуку. 2-басылышы. Фрунзе: Кыргызстан, 1980.
88. Ысактын ырлары. Фрунзе: Кыргызстан мамлекеттик басмасы, 1955.
89. *Эдилова М.М.* Жакырчылык – социалдык көрүнүш (өткөөл мезгилдеги Кыргызстандын мисалында). Бишкек, 2000.
90. *Энгельс Ф.* Маймылдын адамга айлануу процессинде эмгектин ролу. Фрунзе, 1952.
91. *Энгельс Ф.* Людвиг Фейербах жана классикалык немец философиясынын акыры. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1959.
92. *Энгельс Ф.* Анти-Дюринг. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1964.
93. *Энгельс Ф.* Жаратылыш диалектикасы. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1964.
94. *Эркебаев А.* Малоизученные страницы истории киргизской литературы. Бишкек: ЖЭКА ЛТД, 1999.
95. *Эркебаев А.* Өзүндү эмес, өлкөнү ойло. Соңку он жылдагы макалалар. Бишкек, 2016.
96. Физкультура жана спорт // Энциклопедия / жооптуу редактор А. Мамытов. Бишкек, 2002.

МАЗМУНУ

СӨЗ БАШЫ	3
МАТЕРИЯ ЖАНА АҢ-СЕЗИМ.....	4
УЛУТТУК ОРДО ОЮНУ – БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНИН ҮЛГҮСҮ	34
АКЫН-АГАРТУУЧУЛАРДЫН ФИЛОСОФИЯСЫ	38
Алгы сөз	38
Молдо Нияз (1823–1896)	39
Нурмолдо (1838–1920).....	46
Жеңижок (1860–1918)	53
Ныязалы Молдо Эсенгул уулу (1866–1916).....	67
Алдаш Молдо (1874–1930)	77
Ысак Шайбеков (1880–1957).....	86
Соңку сөз.....	92
ИЛИМИЙ-МАТЕРИАЛИСТТИК КӨЗ КАРАШТЫН КАЛЫПТАНЫШЫ.....	93
1. Илимий-материалисттик көз караштын калыптанышы	94
2. В.И. Лениндин кыргыз элинин тагдырына тийгизген оң таасирлери	102
3. В.И. Ленин жана качкын-кыргыздардын тагдыры	103
4. В.И. Лениндин айрым ойлорунун кыргыз элинин тагдырына тийгизген терс таасирлери	104
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР	124

А.Ч. Какеев

ТАНДАЛГАН ЭМГЕКТЕР

Эки томдуу

1-том

Н.И. Осмонованын жалпы редакциясынын астында

Редактор *Р.Д. Мукамбетова*

Компьютердик калыпка салган *М.Р. Фазлыева*

Басууга 21.04.2022-ж. кол коюлду.

Форматы 60×84 ¹/₈. Офсеттик басма.

Көлөмү 16,25 б.т. Нускасы 100 даана. Заказ 46.

КРСУнун басмасы

720000, Бишкек ш., Киев көчөсү, 44.

КРСУнун басмаканасында басылган

720048, Бишкек ш., Анкара көчөсү, 2а.